

ВОЛОДИМИР КОНДУР
ЛІЛІЯ МАТВЄЄВА

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ РОМСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ)

МОНОГРАФІЯ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

**Володимир Кондур
Лілія Матвеева**

**ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ
ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ
(НА ПРИКЛАДІ РОМСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ)**

Монографія

Видавництво
«Юридика»
2025

Рецензенти:

Олена Джафарова, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративної діяльності ННІ № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ;

Віра Галунько, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративної діяльності поліції факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Одеського державного університету внутрішніх справ

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 15 від 25.11.2025 р.)*

Кондур В. А., Матвеева Л. Г.

К 64 Правовий захист вразливих груп населення (на прикладі ромської національної спільноти) : монографія / В. А. Кондур, Л. Г. Матвеева. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. – 222 с.

ISBN 978-617-8574-87-1

Монографію присвячено проблематиці правового захисту вразливих груп населення на прикладі ромської національної спільноти в умовах євроінтеграційних процесів України. Проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння категорії «вразливі групи населення», визначено місце ромської національної спільноти в системі соціально вразливих груп та розкрито специфіку її правового статусу. Здійснено порівняльно-правовий аналіз державної правової політики зарубіжних держав у сфері захисту прав і свобод вразливих груп населення крізь призму європейських стандартів та інтеграційних вимог. Особливу увагу приділено аналізу міжнародних стандартів захисту прав національних меншин, практики Європейського суду з прав людини, а також національного законодавства України у сфері протидії дискримінації, расизму та ксенофобії. Досліджено основні форми порушення прав ромської спільноти, зокрема у сфері доступу до освіти, працевлаштування, медичних послуг, соціального забезпечення та правосуддя.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних спеціальностей, працівників органів державної влади та правоохоронних органів, а також усіх, хто цікавиться проблемами захисту прав людини, протидії дискримінації та забезпечення прав національних меншин.

УДК 342.7:323.15(=214.58)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
-------------	---

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ	8
1.1 Сучасний стан наукового дослідження правового захисту вразливих груп населення	8
1.2 Вразливі групи населення: дефініція, види, загальна характеристика	26
1.3 Чинники, що зумовлюють вразливий стан ромської спільноти	41

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ	58
2.1 Міжнародні стандарти правового захисту вразливих груп населення у сучасному світі	58
2.2 Державна правова політика зарубіжних держав у сфері захисту прав і свобод вразливих груп населення	80
2.3 Формування національних стандартів захисту вразливих груп населення	100

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ РОМСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ ЯК НАЙБІЛЬШ СОЦІАЛЬНО ВРАЗЛИВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В ЄВРОПІ	125
3.1 Ромська національна спільнота як об'єкт дискримінації, расизму, ксенофобії та злочинів на ґрунті ненависті	125

3.2	Європейський суд з прав людини у механізмі захисту прав ромської національної спільноти	147
3.3	Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини	170
ВИСНОВКИ		189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		199

ВСТУП

Права людини є фундаментальною основою правопорядку демократичної держави та важливим орієнтиром для розвитку національних правових систем. В умовах трансформаційних процесів у суспільстві, що супроводжуються загостренням соціальної нерівності, зростанням рівня дискримінації та ксенофобії, особливої актуальності набуває проблема захисту прав вразливих груп населення. Ефективність правової системи, як на національному, так і на міжнародному рівні, значною мірою залежить від здатності держав забезпечити рівний доступ до правосуддя, охорони здоров'я, освіти та соціального захисту для осіб, які опинилися у стані вразливості.

У сучасному світі права людини розглядаються не лише як моральні постулати, а як юридично гарантовані стандарти, які забезпечують гідне існування особи в суспільстві. Однак формальна рівність прав не завжди гарантує фактичну можливість їх реалізації, особливо для тих соціальних груп, які з різних причин опиняються у стані підвищеної соціальної вразливості. У цьому контексті особливої уваги потребують вразливі групи населення, до яких належить і ромська національна меншина. Проблеми дискримінації, соціального відторгнення, обмеженого доступу до освіти, охорони здоров'я, праці та правосуддя для представників ромської спільноти стали хронічними і системними не лише в Україні, а й у більшості країн Європи.

Роми є однією з найбільш дискримінованих та соціально виключених етнічних спільнот у Європі. Тривалий період історичного виключення, переслідувань, асиміляційних політик і стереотипного мислення сформували структурні бар'єри, що перешкоджають

реалізації основоположних прав ромів. Історично маргіналізована, ця група стикається з численними перешкодами у реалізації своїх основоположних прав.

У ХХІ столітті національні правові системи й міжнародна спільнота зіштовхнулися з необхідністю не просто формально визнавати права таких спільнот, а створювати спеціальні механізми правового захисту, які враховують їхню соціальну, культурну та історичну специфіку. Україна, як держава, що задекларувала курс на європейську інтеграцію, не може залишатися осторонь цих викликів. Національне законодавство поступово адаптується до стандартів Європейського Союзу, однак у практичній площині механізми захисту вразливих груп, зокрема ромів, залишаються малоефективними. Це обумовлено є недостатнім рівень правової обізнаності ромів, низьким рівень представництва в органах влади, відсутністю доступу до якісної освіти та медицини, а також поширеною практикою порушення їх прав з боку правоохоронних органів. У контексті сучасної України, де демократичні процеси супроводжуються внутрішніми соціальними й політичними викликами, правовий захист ромської національної меншини набуває особливого значення як показник зрілості правової системи та дотримання міжнародних зобов'язань.

Особливого значення набуває проблема в умовах триваючої російсько-української війни, яка значно погіршила становище вразливих груп. Воєнні дії, внутрішнє переміщення, економічна нестабільність, руйнування інфраструктури та загострення соціальних конфліктів лише посилили маргіналізацію ромської спільноти, унеможлививши реалізацію навіть базових соціальних та правових стандартів. Роми часто залишаються за межами державних програм підтримки, а їхній правовий статус у таких умовах стає ще більш невизначеним. Правове дослідження дозволяє зіставити український досвід із підходами інших держав, щодо захисту прав вразливих груп населення, що посилює актуальність обраної теми.

З'ясовуючи особливості правового захисту вразливих груп населення у монографічному дослідженні використані роботи сучасних

зарубіжних дослідників соціально-гуманітарної науки від системної теорії до теорій справедливості та демократії: Р. Хольцмана, Н. Лумана, О. Морава, М. Невеш, А. Сена, Ю. Габермаса, Е. Паріотті.

Дослідженню різних аспектів правового захисту вразливих груп населення присвячено праці таких вітчизняних філософів, соціологів, економістів, правознавців як: Н. Андрусишин, М. Біль, О. Гавриленко, О. Гайдулін, А. Гринчак, О. Дручек, Н. Дрьоміна-Волок, О. Караман, О. Кваша, Ю. Ковний, О. Макарова, О. Мальцева, Л. Матвеева, Н. Мудролюбова, О. Панкевич, С. Рабінович, О. Радчук, О. Риндзак, Є. Реньов, О. Сайнецький, Є. Ткаченко, О. Ткаченко, В. Фісанов, Н. Хома, В. Худолей, І. Шаркова, Я. Юрків.

Актуальність монографічного дослідження зумовлена також відсутністю системних міждисциплінарних праць, у яких проблема правового захисту вразливих груп, зокрема ромів, була б розглянута на стику філософії права, соціальної політики, конституційного та міжнародного публічного права. Сучасна юридична наука лише частково охоплює представлену тематику, здебільшого фокусуючись або на загальних правах національних меншин, або на фрагментарному аналізі дискримінаційних практик.

Таким чином, монографічне дослідження спрямоване на заповнення теоретико-методологічної прогалини, виявлення факторів соціальної вразливості ромської спільноти, аналіз практики захисту прав вразливих груп в Україні та за кордоном, а також формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення національної правової політики. Дослідження відповідає актуальним потребам державної правозахисної політики України, міжнародним зобов'язанням держави у сфері прав людини та соціальної інтеграції, а також стратегії сталого розвитку в контексті забезпечення рівності, недискримінації та соціальної інклюзії.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

1.1 Сучасний стан наукового дослідження правового захисту вразливих груп населення

Сучасний стан наукового дослідження правового захисту вразливих груп населення в Україні характеризується активним розвитком теоретичних та практичних аспектів у контексті війни та гуманітарної кризи. Дослідження охоплюють міжнародно-правові стандарти, національне законодавство, інноваційні підходи та освітні ініціативи.

Аналіз проблемних аспектів правового регулювання та пошук шляхів захисту вразливих груп населення в Україні, з метою формування ефективного механізму їх правового захисту в сучасних умовах, вимагає застосування комплексного міждисциплінарного підходу, що базується насамперед на глибокому науковому осмисленні та систематизації існуючих теоретичних розробок. Огляд наукової літератури з окресленої проблематики демонструє широкий спектр наукових поглядів, що свідчить про стійкий інтерес академічної спільноти до сутності та змісту прав вразливих груп населення, а також до різноманітних викликів, пов'язаних з гарантуванням таких прав.

Поняття «соціально вразливі групи населення» застосовується у правовій, економічній, соціальних сферах. Різноманітність наукових

підходів підкреслює складність та багатогранність досліджуваного феномену. Наукова дискусія відображає не лише теоретичний інтерес, але й глибоке розуміння пріоритетності забезпечення прав вразливих груп населення, що базується на принципах верховенства права та поваги до людської гідності. Такий пріоритет є визначальним для забезпечення правового захисту вразливих груп населення.

Проблеми та потреби вразливих груп населення є предметом уваги зарубіжних філософів, соціологів, економістів, кримінологів та правознавців. Теоретичні дослідження соціальної вразливості активно проводилися там у другій половині минулого століття. Новий сплеск інтересу до цієї проблеми на Заході викликаний ініційованим у 1990-х роках Світовим банком вивченням соціальних ризиків. У зарубіжній науковій літературі соціально вразливі групи населення (*socially vulnerable groups*) виділяються відповідно до концепції, що трактує вразливість як реакцію ризику, зокрема соціальні. До основних компонентів ризику відносять: безпосередньо самі ризиковані події; управління ризиками; результат із погляду втрати добробуту. Ключову роль відіграють показники величини, термінів та історії ризиків та реагування на ризики.

Управління соціальними ризиками являє собою концептуальну основу, розроблену Світовим банком, зокрема, його Сектором соціального захисту і праці під керівництвом австрійського економіста Р. Хольцмана, наприкінці 1990 років. Таке управління складається з державних заходів, спрямованих на допомогу окремим особам та громадам в управлінні ризиками з метою зменшення вразливості, покращення згладжування споживання та підвищення рівності, одночасно сприяючи економічному розвитку на основі участі партисипативній основі¹. Джерела ризику включають стихійні лиха,

¹ Holzmann Robert, Jorgensen Steen. Social Protection as Social Risk Management: Conceptual Underpinnings for Social Protection Sector Strategy Paper. *Social Protection Discussion Paper*. No. 9904. The World Bank. Washington: D.C. 1999. P. 3. URL: https://www.researchgate.net/publication/23991852_Social_Protection_as_Social_Risk_Management_Conceptual_Underpinnings_for_the_Social_Protection_Sector_Strategy_Paper

такі як посуха, коливання цін на товари, хвороби та смерть, погано функціонуючі або відсутні ринки факторів виробництва та збуту, раптові зміни в ціновій та неціновій політиці, зміни соціальних відносин, нестабільність урядів та збройні конфлікти². В контексті нашого дослідження важливими є праці автора які охоплюють тему соціального захисту та управління ризиками.

Відомий німецький соціолог, викладач, адвокат Н. Луман у своїй основній праці «Соціальні системи» викладає свою теорію соціальних систем та пропонує новий підхід до розуміння соціальних процесів, зокрема з точки зору системного підходу. Він аналізує соціальні структури як складні, саморегулюючі системи, що складаються з комунікацій, які постійно взаємодіють і адаптуються до змін у середовищі. Зазначена праця робота є важливим внеском у розвиток теоретичних підходів до соціальних систем, комунікацій, а також розуміння вразливості в соціальному контексті. У авторської теорії соціальних систем дослідник розглядає вразливість як невід'ємну частину цих систем. Він вважає, що всі соціальні системи мають певний рівень вразливості через свою складність і відкритість до зовнішнього середовища. Вразливість може проявлятися в тому, що система може не здатна реагувати на певні зовнішні зміни або внутрішні суперечності, що може призвести до її дисфункції або навіть колапсу. Н. Луман особливо наголошує на тому, що соціальні системи не є досконалими або стабільними у довгостроковій перспективі. Їхня вразливість може бути спричинена певними факторами:

по-перше, це непередбачуваність змін. Чим складніша система, тим важче передбачити наслідки її взаємодії з навколишнім середовищем. Це може призвести до ситуацій, коли система не може ефективно відреагувати на нові загрози чи кризи;

² Siegel Paul B., Alwang Jeffrey. An Asset-Based Approach to Social Risk Management: A Conceptual Framework. *Social Protection Discussion Paper*. № 9926. The World Bank. Washington: D.C 1999. P. 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/237438730_An_Asset-Based_Approach_to_Social_Risk_Management_A_Conceptual_Framework

по-друге, це зовнішні стреси. Так, взаємодія з іншими соціальними або природними системами (наприклад, зміни в економічній ситуації, політичні кризи або природні катастрофи) може поставити систему в ситуацію вразливості, якщо її внутрішні механізми не здатні до адаптації;

по-третє, це внутрішні суперечності. Якщо соціальна система має внутрішні суперечності або конфлікти (наприклад, між соціальними класами, етнічними чи культурними групами), це може призвести до її дезорганізації і посилення її вразливості;

по-четверте, це самоорганізація та колапс. Система може втратити свою здатність до самоорганізації, якщо її внутрішні механізми комунікації або зворотного зв'язку не працюють належним чином. Це може призвести до структурних проблем і, в кінцевому рахунку, до краху або серйозних змін у її функціонуванні³.

Книга «Соціальні системи» Н. Лумана розширює наше розуміння того, як соціальні структури можуть бути вразливими. Вразливість є результатом складності системи, її здатності до саморегуляції та взаємодії з навколишнім середовищем. Для зниження вразливості соціальні системи повинні забезпечувати ефективні механізми комунікації та адаптації до змін, зберігаючи свою цілісність і стабільність.

Відомий вчений-міжнародник, який спеціалізується на міжнародному праві прав людини, праві США, порівняльному конституційному праві О. Морава у науковому дослідженні «Вразливість як концепція міжнародного права у сфері прав людини» здійснює ґрунтовний порівняльно-правовий аналіз механізмів захисту вразливих груп у США та Європі. Автор наголошує на важливості дотримання етичних стандартів поліцією, зокрема при взаємодії з представниками особливо вразливих категорій населення. Дослідник акцентує увагу на тому, що незважаючи на відсутність універсального переліку критеріїв вразливості,

³ Luhmann Niklas. Social Systems. Stanford University Press, 1995. 627 p. URL: <https://books.google.co.uk/books?id=zVZQW4gxXk4C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

у правозастосовній практиці сформовано досить широкий спектр таких груп, що охоплює як традиційні категорії (жінки, діти, ув'язнені), так і менш очевидні, наприклад, суддів. О. Морава також порушує інноваційне та нетипове питання про існування «вразливих держав» у системі міжнародного захисту прав людини. Особливу увагу дослідник приділяє феномену множинної вразливості, тобто поєднанню кількох ознак, що ускладнює правовий захист таких осіб⁴. На наш погляд, на окрему увагу заслуговує питання, про існування вразливих держав у контексті міжнародного права прав людини, яке може бути використано у окремому науковому дослідженні. Також слід звернути увагу на широке тлумачення автором вразливості.

Проблематика вразливості стала предметом дослідження португальської професорки етики, експертки Європейської Комісії М. Невеш⁵. У своїй лекції «Відчуття вразливості: характеристика, стан, принцип», прочитаній на IV португальсько-бразильській зустрічі з біоетики (Сан-Паулу, 2006), вона зауважує, що термін «вразливість» набув особливої актуальності в дискурсі біоетики останнього десятиліття. Це сприяло формулюванню нового етичного імперативу – принципу поваги до людської вразливості, який був закріплений у Загальній декларації з біоетики та прав людини ЮНЕСКО, схваленого у жовтні 2005 року.

Вразливість (від лат. *vulnus* – рана) етимологічно означає схильність до заподіяння шкоди. Це значення зберігається як у повсякденному вжитку, так і в академічному середовищі, хоч і набуває різних контекстуальних відтінків залежно від контекстів, у яких він вимовляється, та з розвитком біоетичної рефлексії та практики⁶.

⁴ Morawa Alexander H. E. Vulnerability as a Concept of International Human Rights Law. *Journal of International Relations and Development*. 2003. № 2. P. 139–155. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/jird/jird_jun03_moa01.pdf

⁵ Patrão Neves, M. Sentidos da vulnerabilidade: característica, condição, princípio. *Revista Brasileira De Bioética*. 2006. № 2 (2). 157–170.

⁶ Patrão Neves, M. Sentidos da vulnerabilidade: característica, condição, princípio. *Revista Brasileira De Bioética*. 2006. № 2 (2). 158.

На думку М. Невеш, національна та міжнародна політика, а також політика багатонаціональних економічних держав не повинна посилювати стан вразливості, а, навпаки, повинна його мінімізувати та поважати межі людського існування⁷. Дослідниця активно сприяла включенню принципу поваги до людської вразливості та особистої недоторканності до тексту Декларації ЮНЕСКО. Важливою для даного дослідження є думка про те, що вразливість є не лише об'єктивною соціальною характеристикою, але й етичною підставою для відповідального ставлення до іншого та формування обов'язків держави щодо захисту особи. Підкреслено, що саме Загальна декларація ЮНЕСКО з біоетики та прав людини 2005 року, інституціалізувала принцип поваги до людської вразливості. Це дозволяє пов'язати етичні підходи з правовими концепціями в рамках захисту прав вразливих груп.

Видатний індійський економіст, філософ, лауреат Нобелівської премії з економіки та засновник нового напрямку у межах теорії соціального вибору – А. Сен – присвятив значну частину своєї наукової діяльності дослідженню проблем нерівності, бідності та становища вразливих груп населення. Його інтелектуальна спадщина охоплює як економічну, так і етичну площину, що дозволяє вивчати соціальну справедливість крізь призму людської гідності та рівних можливостей. У своїх працях А. Сен аналізує вразливість не лише як результат матеріальної бідності, а як обмеження свободи особистості реалізовувати свої життєві можливості. До вразливих груп він відносить жінок, людей з інвалідністю, представників етнічних меншин, а також соціально та економічно маргіналізовані спільноти. Автор наполягає, що справжній розвиток суспільства можливий лише за умови забезпечення рівного доступу до базових ресурсів і можливостей для всіх. У цьому контексті він підкреслює, що вразливі групи особливо потерпають від обмеженого доступу до освіти,

⁷ Patrão Neves, M. Sentidos da vulnerabilidade: característica, condição, princípio. *Revista Brasileira De Bioética*. 2006. № 2 (2). 170–171.

охорони здоров'я, політичної участі та правосуддя. Так, у науковій праці «Переосмислення нерівності» “Inequality Reexamined” А. Сен формулює нове бачення соціальної нерівності – через відмінності у доступі до можливостей, а не лише через розбіжності в доходах. Автор аналізує різні аспекти нерівності, зокрема соціальні та економічні, і пропонує підхід, орієнтований на можливості, як основу для оцінки справедливості⁸. У книзі “Development as Freedom” він визначає розвиток як процес розширення людських свобод, підкреслюючи важливість політичних свобод, доступу до освіти та охорони здоров'я для забезпечення справедливості⁹.

У своїй праці «Ідея справедливості» вводить концепцію «можливостей» (capabilities), яка спрямована на розуміння справедливості через призму людських можливостей для вибору і розвитку. Він стверджує, що вразливість – це не тільки бідність у матеріальному сенсі, але й обмеження свободи особистості для розвитку своїх можливостей. Основні положення його концепції: вразливість визначається через можливість людини реалізовувати свої потенціали в різних аспектах життя (освіта, охорона здоров'я, участь у суспільному житті); бідність не є лише відсутністю грошей, а і відсутністю можливостей для самореалізації; для зниження вразливості необхідно створювати умови для розширення можливостей індивідів¹⁰. Таким чином, вразливість трактується як багатовимірне поняття, що виходить за межі економічної бідності.

А. Сен розробив концепцію «підходу можливостей» (capabilities approach), яка зосереджена на здатності людей досягати того, що вони мають підстави цінувати. Такий підхід дозволяє оцінювати справедливість не лише через розподіл ресурсів, а й через реальні можливості людей реалізувати свої потенціали. Особливо важливо це для вразливих груп, які часто стикаються з обмеженнями

⁸ Sen A. K. Inequality Reexamined. New York : Russell Sage Foundation, 1992. 206 p.

⁹ Sen A. K. Delopment as Freedom. New York : Oxford University Press, 1999. 366 p.

¹⁰ Sen A. K. The Idea of Justice. London: Penguin, 2009. 467 p.

в доступі до освіти, охорони здоров'я, політичної участі та економічних можливостей. Такий підхід особливо актуальний для аналізу ситуації вразливих груп населення, таких як жінки, люди з інвалідністю, особи з психічними розладами та внутрішньо переміщені особи. Філософ наголошує на важливості доступу до правосуддя як ключового елементу соціальної справедливості. Він зазначає, що для вразливих груп, таких як жінки, меншини та особи з інвалідністю, часто існують бар'єри у доступі до судової системи через дискримінацію, бідність та відсутність обізнаності. Це обмежує їхні можливості захищати свої права та інтереси. Автор вважає, що для забезпечення справедливості необхідно створювати інклюзивні інституції, які враховують потреби всіх верств населення.

Методологічний підхід А. Сена вирізняється чіткою соціальною спрямованістю досліджень та застосуванням етичного підходу для аналізу проблематики економічного розвитку. Вчений розглядає права і свободи не лише як центральну мету економічного прогресу, але й як його ключовий інструмент. З огляду на це, він пов'язує питання суспільного вибору та економічного добробуту з морально-етичними принципами, ідеєю «загальної взаємозалежності» та визнанням множинності значущих з моральної точки зору суджень. Такий методологічний підхід дозволив А. Сену не лише аналізувати різні моделі розподілу національного багатства, але й розробити власну концепцію оцінки рівня добробуту й бідності. Саме за його ініціативи Організація Об'єднаних Націй впровадила інтегрований індикатор – індекс людського розвитку (ІЛР), який використовується для порівняльної оцінки країн за рівнем соціально-економічного розвитку та оцінює рівень розвитку не лише за ВВП, а й за показниками тривалості життя, рівня освіти та доходу. Це є практичним втіленням ідей *capabilities approach* на глобальному рівні.

Можна стверджувати, що А. Сен здійснив революційний внесок у переосмислення вразливості як соціального й морального явища. Його підхід дозволяє комплексно оцінити становище вразливих

груп не лише через формальні критерії, а через права, свободи і реальні можливості. Його теоретичні засади є надзвичайно цінними для правозахисних досліджень, оскільки: пропонують нові критерії правової рівності; дозволяють переосмислити правові обов'язки держави у сфері соціального захисту; актуалізують потребу в структурних реформах для розширення можливостей вразливих осіб.

Німецький філософ і соціолог, один із провідних представників Франкфуртської школи критичної теорії Ю. Габермас у своїй праці «Теорія комунікативної дії» розробляє концепцію, згідно з якою комунікація є ключовою основою функціонування демократичного суспільства. Його підхід має міждисциплінарний характер і поєднує філософію, соціологію, політологію, правознавство та комунікаційні науки. В центрі його уваги – раціональний дискурс як інструмент досягнення взаєморозуміння та легітимності влади. Автор розглядає важливість комунікації і публічного обговорення для забезпечення демократичних процесів і стабільності в суспільстві. Вразливість, з його точки зору, виникає, коли інститути влади не здатні забезпечити відкриту і чесну комунікацію, що призводить до соціальної та політичної ізоляції певних груп. На думку автора, вразливість з'являється тоді, коли комунікація між громадянами і державними інститутами є неефективною або односторонньою. Відсутність комунікативної взаємодії може призвести до посилення соціальних конфліктів і політичної нестабільності. Тому демократичні суспільства, які забезпечують вільний доступ до інформації і можливість публічного обговорення проблем, мають меншу вразливість¹¹. Люди мають вести діалог на основі раціональних аргументів, визначаючи одне одного рівноправними учасниками дискурсу.

Концепція комунікативної дії Ю. Габермаса має практичне значення для правового аналізу, зокрема: у розробці політик

¹¹ Habermas Jürgen. The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society, Volume 1. 1996. 512 p.

інклюзивності; при створенні ефективних механізмів залучення вразливих груп до процесів прийняття рішень; у реформуванні інституцій публічного управління з метою підвищення прозорості та підзвітності. Забезпечення рівноправної участі в дискурсі, з точки зору Ю. Габермаса, є не лише філософською ідеєю, а й необхідною умовою стійкої демократії та зниження вразливості. Теорія комунікації пропонує важливу оптику для розуміння природи вразливості в сучасному світі. Вона дозволяє побачити, що не лише матеріальні, а й символічні ресурси – мова, доступ до інформації, участь у діалозі – визначають становище особи у суспільстві. Теорія Ю. Габермаса розширює рамки правозахисного аналізу, включаючи в нього виміри дискурсивної рівності, свободи вираження думок і раціонального діалогу як інструменту правового визнання.

У науковій статті, присвяченій сумісності концепції вразливості з парадигмою прав людини, Е. Паріотті розглядає концепцію вразливості як універсальної умову людського існування, яка перебуває у взаємодії з соціальними, політичними та економічними чинниками. Авторка досліджує, як концепція вразливості співвідноситься з ключовими поняттями прав людини – такими як рівність, автономія та гідність – і як її включення до правового дискурсу може сприяти розвитку більш чутливої та ефективної правозахисної теорії й практики¹².

Е. Паріотті підкреслює, що визнання вразливості дозволяє краще зрозуміти конкретні ситуації порушення прав людини й адаптувати відповідні механізми захисту до реальних потреб осіб. Вона критикує традиційні підходи до прав людини, які схильні ігнорувати контекстуальні обставини, що формують або посилюють стан вразливості. Натомість пропонується комплексний підхід, що враховує соціальні,

¹² Pariotti Elena. Vulnerability and Human Rights: Which Compatibility? *International Journal for the Semiotics of Law*. 2023. 36 (4) P. 1401–1414. https://www.researchgate.net/publication/369361522_Vulnerability_and_Human_Rights_Which_Compatibility

політичні та економічні умови існування особи¹³. Такий підхід становить важливий внесок у переосмислення сучасної парадигми прав людини та сприяє її гуманізації. Він дозволяє не лише розширити розуміння гідності та рівності, але й формує підґрунтя для побудови більш справедливих правових механізмів у різних соціальних контекстах.

Окремі аспекти правового захисту вразливих груп населення розглянуто і вітчизняними дослідниками.

У філософському дослідженні О. Ткаченка здійснено онтологічний аналіз вразливості як невід'ємної ознаки людської природи в умовах антропологічних викликів, спричинених стрімким розвитком новітніх технологій. Автор підкреслює, що експоненційне зростання цифровізації та інформаційних технологій трансформує людську ідентичність, розмиваючи межі між людиною та машиною. У цьому технократичному просторі вразливість набуває нового змісту – вона є не виявом слабкості, а проявом живого, людяного, того, що протистоїть стандартизації та алгоритмізації буття. Автор наголошує, що вразливість є конститутивною реальністю людини, універсальним станом, який нерозривно пов'язаний із відповідальністю та моральним обов'язком. На його думку, вразливість має розглядатися не лише як антропологічна ознака, а й як етичний принцип, що повинен визначати рамки розробки та впровадження технологій. Саме етична раціональність, сформована через усвідомлення вразливості, має стати основою гуманістичного розвитку інноваційних практик. Таким чином, вразливість, з погляду О. Ткаченка, є не тільки філософською категорією, а й етичною основою права майбутнього – права, здатного відповідати на виклики постлюдської доби¹⁴.

¹³ Pariotti Elena. Vulnerability and Human Rights: Which Compatibility? *International Journal for the Semiotics of Law*. 2023. 36 (4) P. 1401–1414. https://www.researchgate.net/publication/369361522_Vulnerability_and_Human_Rights_Which_Compatibility

¹⁴ Ткаченко О. Вразливість як особливість людської природи за умов антропологічних викликів новітніх технологій. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2023. № 46. С. 186–199.

У монографії української економістки та демографа О. Макарової «Соціальна політика в Україні» представлено ґрунтовні результати дослідження теоретичних та методологічних основ реалізації соціальної політики в Україні. Авторка підкреслює необхідність урахування не лише національних особливостей соціально-економічного розвитку, а й чинників глобального порядку, що формують сучасні виклики у сфері соціального забезпечення. Значну увагу приділено методологічним аспектам розробки та оцінювання ефективності державних соціальних програм, а також важливості забезпечення їх інформаційною підтримкою. Дослідниця аналізує ключові компоненти соціальної політики, серед яких: система надання соціальних послуг, реалізація житлової політики, цілі та завдання освітньої політики в контексті модернізації, а також підтримка вимушено переміщених осіб. Важливою частиною дослідження є обґрунтування необхідності впровадження активних програм працевлаштування та реінтеграції вимушено переміщених осіб, що має особливу актуальність в умовах збройного конфлікту. У цьому контексті соціальна політика постає як інструмент не лише забезпечення базових потреб, а й відновлення гідності та правової суб'єктності осіб, які опинилися у вразливому становищі. Серед ключових пріоритетів державної соціальної політики авторка виокремлює: забезпечення гідної зайнятості, збалансовану політику доходів, модернізацію професійної освіти, утвердження системи базових соціальних стандартів та гарантовану соціальну захищеність вразливих верств населення¹⁵.

Доктор економічних наук О. Риндзак у своїх наукових працях досліджує теоретико-методологічні засади поняття соціальної вразливості населення, пропонуючи авторське визначення цього феномену. На думку дослідниці, соціальна вразливість – це здатність або нездатність соціальних груп сприймати, протистояти,

¹⁵ Макарова О. В. Соціальна політика в Україні : монографія. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2015. С. 196.

адаптуватися, трансформуватися та відновлюватися під впливом несприятливих зовнішніх і внутрішніх чинників. Такий підхід дозволяє розглядати вразливість як динамічну характеристику, що поєднує як об'єктивні умови існування (економічні, інституційні), так і суб'єктивні адаптивні можливості індивідів і соціальних груп. О. Риндзак наголошує, що різні категорії населення мають різну спроможність реагувати на соціальні виклики, що обумовлює необхідність розробки цільових механізмів зниження соціальної вразливості. Глибоке розуміння структури та проявів соціальної вразливості, на переконання авторки, є необхідною умовою ефективної соціальної політики, зокрема у сфері захисту прав осіб, що перебувають у стані тривалого або структурного ризику¹⁶.

У своїй статті М. Біль звертається до проблематики формування концептуальних засад соціальної вразливості населення, наголошуючи на недостатній розробленості цього явища в українському академічному та політичному дискурсі. Авторка зазначає, що вразливість у сучасних суспільствознавчих дослідженнях розглядається у багатовимірному контексті, включаючи біофізичну, інформаційну, психологічну та соціальну компоненти. Особливу увагу приділено соціальній вразливості як індикатору поточного стану і потенційних наслідків системної кризи на певній території. За М. Біль, соціальна вразливість проявляється у неспроможності населення самостійно забезпечити задоволення базових потреб та реалізацію прав у ситуаціях дефіциту ресурсів або при настанні складних ситуацій¹⁷.

У статті Н. Андрусишин проаналізовано існуючі підходи до визначення та оцінювання соціальної вразливості населення, а також здійснено спробу узагальнити інтерпретації цього

¹⁶ Риндзак О. Т. Соціальна вразливість населення та її понятійно-термінологічне забезпечення. *Економіка та суспільство*. Вип. № 33. 2021. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/947/905>

¹⁷ Біль М. М. Концепція соціальної вразливості населення: ретроспектива формування та сучасні інтерпретації. *Соціальна економіка*. 2021. Вип. 62. С. 20–28. URL: <https://periodicals.karazin.ua/socceconom/article/view/18236/16844>

поняття в контексті соціальної безпеки. Авторка звертає увагу на причинно-наслідковий взаємозв'язок між ризиками та соціальною характеристикою вразливості, підкреслюючи, що остання часто виявляється через дискримінацію, бідність і соціальну ізоляцію. У роботі запропоновано трактувати соціальну вразливість як наслідок впливу ризикогенних факторів на здатність населення до самозахисту, самозабезпечення й участі у суспільному житті¹⁸. Важливим аспектом є співвіднесення соціальної вразливості з поняттям соціальної безпеки, що дозволяє оцінювати її не лише як індивідуальний стан, а як показник стійкості суспільства до внутрішніх і зовнішніх викликів.

На думку Н. Андрусишин, ключовим завданням вивчення соціальної вразливості є ідентифікація ризиків – як потенційних втрат або пошкоджень – та чинників, що їх спричиняють, з подальшою розробкою механізмів захисту, допомоги й соціальної підтримки¹⁹. Такий підхід має практичну цінність у формуванні державної політики соціального захисту, зокрема у сфері протидії дискримінації, запобігання соціальному відчуженню, подолання бідності та відновлення життєздатності спільнот після кризових ситуацій.

У статті О. Радчук «Європейська Конвенція про захист прав найбільш вразливих верств населення» здійснено спробу систематизувати основні категорії населення, які визнаються вразливими у правозахисному контексті. Автор звертає увагу на групи, що мають об'єктивно знижений рівень спроможності до самостійного захисту своїх прав та інтересів, зокрема: осіб з інвалідністю, дітей, представників національних меншин, літніх людей, внутрішньо переміщених осіб та жертв насильства.

¹⁸ Андрусишин Н. Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Вип. № 37. 2022. С. 1–5. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>

¹⁹ Андрусишин Н. Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Вип. № 37. 2022. С. 4. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>

У дослідженні проаналізовано особливості забезпечення прав вразливих груп як у межах Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, так і в українському нормативно-правовому полі. Автор наголошує на важливості адаптації міжнародних стандартів до національних умов з урахуванням специфіки правового статусу та соціально-економічного становища зазначених груп²⁰.

У спільному дослідженні О. Гавриленка та Є. Реньова «Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс» здійснено ретроспективний аналіз формування основ міжнародно-правового захисту вразливих груп населення. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від стародавніх часів до початку XX століття, зокрема до 1919 року – часу створення Ліги Націй, що позначило інституційне оформлення міжнародного захисту прав людини. Автори висвітлюють еволюцію правового мислення щодо таких категорій, як діти, особи з інвалідністю, біженці та представники національних меншин. Вони підкреслюють, що навіть за наявності міжнародних норм, зазначені групи часто залишаються у вразливому становищі через дискримінацію, соціальну стигматизацію та структурну нерівність, особливо в умовах збройних конфліктів²¹.

З позиції авторів, становлення міжнародно-правового захисту вразливих осіб не є одномоментним актом, а відбувалося як процес накопичення гуманітарно-правових норм, що формувалися під впливом як релігійних, філософських та моральних доктрин, так і практичних викликів, пов'язаних із війнами, масовими міграціями та суспільними потрясіннями. Вони акцентують на тому, що правове

²⁰ Радчук О. П. Європейська Конвенція про захист прав найбільш вразливих верств населення. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1 (5). 2014. С. 1–14.

²¹ Гавриленко О. А., Реньов Є. В. Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 76. Ч. 2. С. 202.

осмислення особливого становища вразливих осіб стало можливою передумовою формування комплексу міжнародно-правових норм²². У статті також підкреслено, що вразливість проявляється як у мирний час (через економічну нерівність, соціальні бар'єри), так і в екстремальних умовах, включаючи збройні конфлікти, природні та техногенні катастрофи та економічні потрясіння²³. У цьому контексті правовий статус вразливих груп потребує постійної адаптації до нових загроз і викликів, а також переосмислення ролі держав у забезпеченні правового захисту на міждержавному рівні.

У своєму науковому дослідженні Л. Матвеева аналізує міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення в контексті формування цілісної державної правозахисної політики. Авторка розглядає механізми імплементації відповідних норм у національні правові системи, зосереджуючи увагу на необхідності підвищення інституційної спроможності соціально вразливих категорій та зниження ризиків соціального відторгнення, конфліктності й напруженості в суспільстві²⁴. Актуальність дослідження підкріплюється емпіричними спостереженнями щодо масовості порушень прав окремих груп населення, а також поширеності дискримінаційних практик за ознаками статі, віку, етнічної приналежності, соціального статусу тощо. Така ситуація створює реальні загрози для стабільності та стійкості правової держави, охоплюючи не лише правову, а й політичну, соціальну, економічну

²² Гавриленко О. А., Реньов Є. В. Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 76. Ч. 2. С. 208–209.

²³ Гавриленко О. А., Реньов Є. В. Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 76. Ч. 2. С. 202.

²⁴ Матвеева Л. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3 (13). 2020. С. 48–59.

та демографічну сфери²⁵. Такий підхід становить цінний внесок у правозахисну теорію, оскільки надає комплексне бачення наслідків системного порушення прав вразливих груп, що відповідає сучасному розумінню вразливості як багатовимірного явища.

У науковій статті О. Мальцевої «Наукові підходи до визначення вразливості та виокремлення вразливих груп населення» здійснено комплексний аналіз сучасних дефініцій поняття «вразливість» на основі міждисциплінарного підходу²⁶. Авторка обґрунтовує, що тлумачення вразливості значною мірою залежить від парадигми тієї чи іншої галузі знань: у юридичних дослідженнях вразливість розглядається як ймовірність порушення прав певних категорій осіб у зв'язку з їхнім обмеженим доступом до правових інструментів захисту; в економічній науці вона трактується як обмеженість у доступі до ресурсів, що унеможливає досягнення «мінімального рівня якості життя»; у соціології – як результат певних соціально-демографічних характеристик, які зумовлюють підвищені ризики маргіналізації; у практиці соціальної роботи – як ситуація перебування особи у складних життєвих обставинах, що потребують зовнішньої підтримки.

Попри відмінності у підходах, О. Мальцева підкреслює, що в усіх випадках вразливість пов'язана із ризиками соціального відчуження та неспроможністю особи реалізувати базові права без державної підтримки. Таким чином, вона є не лише характеристикою індивіда чи групи, а й індикатором ефективності соціального управління. Авторка обґрунтовує, що профілактика вразливості має бути невід'ємною складовою державної соціальної політики, яка має реагувати на динаміку змін у суспільстві. Вона наголошує на необхідності реформування системи соціального захисту

²⁵ Матвеева А. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3 (13). 2020. С. 49.

²⁶ Мальцева О. І. Наукові підходи до визначення вразливості та виокремлення вразливих груп населення. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2021. № 1 (339). Ч. 2. С. 62–71.

із орієнтацією на адресність, гнучкість та відповідність реальним потребам населення. Основним завданням має бути створення механізмів, що забезпечують соціальну безпеку та стабільність, з особливою увагою до найбільш уразливих категорій²⁷.

Аналіз сучасного стану наукових досліджень у сфері правового захисту вразливих груп населення свідчить про високий ступінь міждисциплінарної зацікавленості цією темою як на національному, так і міжнародному рівнях. У працях українських і зарубіжних дослідників вразливість розглядається як багатовимірне явище, що охоплює правові, соціальні, економічні, демографічні та етичні аспекти. Наукові підходи до визначення вразливості варіюються залежно від предметної області: від ризику порушення прав (у праві), до браку доступу до ресурсів (в економіці) чи ідентифікації з групами підвищеного ризику (у соціології й біоетиці).

Загальною тенденцією є усвідомлення необхідності комплексного, гнучкого і контекстуального підходу до розуміння та подолання вразливості, що потребує системного реформування державної політики у сфері соціального захисту, впровадження нових механізмів управління ризиками, інклюзивних інституцій та забезпечення участі вразливих груп у процесі прийняття рішень. Праці таких авторів, як А. Сен, Н. Луман, Ю. Габермас, М. Невеш, О. Морава та інші, акцентують на необхідності врахування етичних імперативів, політичного діалогу, соціальної відповідальності та ефективної комунікації у процесі формування політик правового захисту.

Вітчизняні науковці, зокрема Н. Андрусишин, О. Мальцева, О. Макарова, О. Риндзак, здійснюють вагомий внесок у формування науково-обґрунтованої позиції щодо правового статусу вразливих груп населення в умовах трансформаційних процесів в Україні. Ними

²⁷ Мальцева О. І. Наукові підходи до визначення вразливості та виокремлення вразливих груп населення. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2021. № 1 (339). Ч. 2. С. 68.

окреслено необхідність посилення адресного підходу до соціального захисту, інституційного зміцнення правозахисної політики та адаптації міжнародних стандартів до національних реалій.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що сучасна наукова думка поступово переходить від формального розуміння вразливості до її глибинного, системного осмислення як показника не лише соціального неблагополуччя, а й стану правової держави загалом. Це створює наукове підґрунтя для вдосконалення механізмів правового захисту, орієнтованих на гідність, рівність, свободу і реальні можливості кожної людини.

1.2 Вразливі групи населення: дефініція, види, загальна характеристика

У контексті прав людини, і особливо права на розвиток, терміни «вразливий» та «вразливість» часто застосовуються для позначення груп населення, які потребують додаткову правову підтримку та увагу.

Вразливий – такий, що його легко образити; слабкий, мало захищений. Уразлювати – поранити; заподіяти комусь біль; вколоти; вжалити; образити; образити²⁸. У наукових та публіцистичних дискурсах термін набув значної популярності у XX столітті, будучи присутнім практично в усіх європейських мовах, де він вказує на слабке місце в системі, що може спричинити порушення її безпеки. Вразливість може бути класифікована на природничо-наукову (технологічну) та людську. Причини виникнення першої, зокрема інформаційної, екологічної, економічної та технологічної вразливості, сьогодні пов'язують зі швидкими змінами у суспільних відносинах, а також актуальними процесами глобалізації

²⁸ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 206.

та інформатизації. Пізніше було спеціально визначено один з типів людської вразливості – соціальну.

Визнання прав людини є загальносвітовою цінністю, проте проголошення рівності в правах і свободах не завжди стосується певних груп населення, які з незалежних від них причин не можуть повною мірою їх реалізувати. Таку категорію осіб з часом міжнародне співтовариство почало виділяти у «вразливі групи населення». Соціальну політику сучасного світу не можна розглядати у відриві від глобальних змін і глобальних викликів, від яких залежить загальний суспільний прогрес та загальнолюдська безпека²⁹. Глобальні проблеми розвитку, пов'язані із погіршенням стану довкілля, поглибленням не-рівності, збереженням значних ризиків бідності й соціального відторгнення, соціальними та військовими конфліктами, поширенням тероризму, – неможливо розв'язати, не об'єднавши зусилля всього людства³⁰.

Вразливість людини спочатку була предметом досліджень у галузях антропології та медицини, де її пов'язували з певними ризиковими факторами, що обмежують доступ до життєво важливих ресурсів. Держава і суспільство мають основне завдання задовольнити потреби вразливих соціальних груп населення, керуючись принципом соціальної справедливості. Це є складним завданням через велику кількість категорій соціально вразливих громадян. Під час аналізу груп населення, які перебувають у важких життєвих умовах, особливу увагу приділяють двом ключовим та взаємопов'язаним характеристикам: соціальне відчуження, яке полягає у порушенні контактів з іншими людьми, та дезадаптація, порушення процесів соціальної адаптації. Людина, набуваючи статусу

²⁹ Кондур В. А. Поняття вразливі групи населення у міжнародному та національному праві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 4. С. 695.

³⁰ Андрусишин Н. Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Вип. № 37. 2022. С. 5. URL:<https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>

соціально вразливого члена суспільства (як-от ромські спільноти), формує і відповідний рівень самосприйняття, що може призводити до відчуження від основних соціальних процесів. Отже, мова йде про людей, які не можуть самостійно вирішити свої проблеми і потребують підтримки держави.

Сучасна держава відіграє ключову роль у забезпеченні правової підтримки вразливих категорій населення та гарантуванні безпеки громадян. Прогрес і розвиток сучасного суспільства значною мірою залежать від добробуту найбільш уразливих груп населення і від створення сприятливих умов для їх безпечного існування та розвитку. Однак на глобальному рівні мільйони людей з інвалідністю, жінки та діти не можуть належним чином реалізувати своє право на гідне життя і працю, а також отримати необхідну опіку з боку держави і суспільства. Особливо це стосується ситуацій, що виникають під час збройних конфліктів, коли ці групи населення не здатні повною мірою скористатися своїми правами та залишаються незахищеними перед насильством. Ці проблеми посилюються, коли порушується територіальна цілісність держав, в яких розгортаються збройні конфлікти.

Термін «вразливі групи населення» має міждисциплінарний характер і широко застосовується соціологами, демографами, психологами, економістами, екологами та медиками для аналізу особливостей діяльності в різних сферах суспільного життя³¹. Разом з тим, у нечисельних правових наукових працях сучасні дослідники аналізують зміст зазначеної дефініції. Під вразливістю розуміємо такий стан, перебуваючи в якому особа позбавлена або обмежена у здатності чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям внаслідок фізичних чи психічних властивостей або інших обставин, зумовлених відповідними ознаками. Підкреслемо, що тією чи іншою мірою всі люди є соціально вразливими

³¹ Матвеева Л. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3 (13). 2020. С. 49.

перед природними катаклізмами, техногенними катастрофами та акцентує увагу на тому, що вразливість населення підвищується у періоди політичної нестабільності, економічного спаду та правової невизначеності³².

Зазначимо, що теоретико-правові проблеми визначення правової дефініції «вразливі груп населення» не часто стають предметом наукового аналізу. Різним аспектам системи правового захисту вразливих груп населення в Україні присвячено праці вітчизняних вчених, серед них Н. Андрусишин³³, О. Макарова³⁴, Л. Матвеева³⁵, О. Радчук³⁶, О. Риндзак³⁷ та ін.

Розвиток характеристик вразливості як правової категорії відбувається переважно у джерелах міжнародного права, включаючи міжнародні договори, документи міжнародних організацій та судову практику, а також у доктринальних положеннях міжнародного права. Важливо зауважити, що сучасні міжнародні правові акти не надають чіткого визначення поняття «вразливості»;

³² Матвеева Л. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3 (13). 2020. С. 49.

³³ Андрусишин Н. Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Вип. № 37. 2022. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>

³⁴ Макарова О. В. Пріоритети політики зниження соціальної вразливості. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 2 (30). С. 103–111.; Макарова О. В. Соціальна політика в Україні : монографія. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2015. 244 с.

³⁵ Матвеева Л. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3 (13). 2020. С. 48–59.; Матвеева Л. Г. Належна правова процедура та правові стандарти Європейського суду з прав людини. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 4 (14). С. 54–64.; Матвеева Л. Г. Транзитивність у правовій сфері : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 328 с.

³⁶ Радчук О. П. Європейська Конвенція про захист прав найбільш вразливих верств населення. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1 (5). 2014. С. 1–14.

³⁷ Риндзак О. Т. Соціальна вразливість населення та її понятійно-термінологічне забезпечення. *Економіка та суспільство*. Вип. № 33. 2021. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/947/905>

лише фактори, які визначають вразливість, беруться за основу. При цьому варто зазначити, що міжнародне право не містить вичерпного переліку критеріїв для ідентифікації осіб як вразливих³⁸.

Соціальна вразливість характеризується відсутністю доступу до соціальних послуг для деяких груп населення, необхідних для належного соціального розвитку, підтримання відповідного соціального статусу, життєвого самовизначення і продуктивного розвитку. У науковій літературі немає узгодженого підходу до визначення груп населення, які вважаються вразливими. Відповідно до першого підходу, віковий фактор є ключовим у визначенні життєво важливих ресурсів та здатності людини самостійно їх отримувати. До цієї групи входять діти, молодь та літні люди. Другий підхід акцентує увагу на співвідношенні між існуючими та необхідними ресурсами. Тут включаються безпритульні, особи з інвалідністю, сироти та самотні жінки. Прихильники третьої точки зору підкреслюють, що соціальна вразливість виникає через наявність відхилень, які можуть призвести до виключення людей з системи суспільних відносин: це алкоголізм, наркоманія, інфекційні захворювання на кшталт СНІДу, психічні розлади або злочинність.

Під факторами соціальної вразливості Н. Андрусишин пропонує розуміти ті чинники, що впливають на появу соціального ризику. Соціальна вразливість населення виступає характеристикою особи, групи чи спільноти осіб, що відображає можливу появу соціального ризику під впливом певних чинників³⁹. О. Риндзак акцентує увагу на те, що соціальний контекст поняття «вразливість» вказує на те, що вона стосується суспільства, його членів і характеризує

³⁸ Кондур В. А. Поняття вразливі групи населення у міжнародному та національному праві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 4. С. 698.

³⁹ Андрусишин Н. Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Вип. № 37. 2022. URL:<https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>

незахищеність їх соціальних інтересів, а також обмеженість доступу до соціальних і культурних благ⁴⁰.

Вразливі верстви населення, у широкому сенсі, включають представників згаданих груп, а саме: індивідів або соціальні спільноти, які мають більшу ніж інші ймовірність зазнати негативних впливів соціальних чи екологічних факторів або захворювань; люди з інвалідністю, ветерани війни, колишні в'язні концтаборів, люди похилого віку, особи, які втратили годувальників та інші. Традиційно до вразливих груп населення відносять: людей похилого віку, хворих, жінок, дітей, представників різного роду меншин, а також осіб, що тимчасово потребують захисту⁴¹.

Важливо відзначити, що міжнародне співтовариство почало визнавати існування категорій людей, які потребують особливої уваги через їхню вразливість. Поняття «вразливі групи населення» широко застосовується в деклараціях, програмах, документах Організації Об'єднаних Націй, а також у підсумкових звітах різноманітних міжнародних конференцій. Активний розвиток міжнародно-правового регулювання прав найбільш вразливих груп населення розпочався після створення Ліги Націй. Так, статтею 23 Статуту Ліги Націй закріплювалося положення про те, що держави члени Ліги повинні докладати зусиль для забезпечення та збереження справедливих і гуманних умов праці для чоловіка, жінки і дитини на своїх власних територіях, а також і у всіх країнах, на які поширюються їхні торгові і промислові відносини, і до заснування та змістом з цією метою необхідних міжнародних організацій⁴².

⁴⁰ Риндзак О. Т. Соціальна вразливість населення та її понятійно-термінологічне забезпечення. *Економіка та суспільство*. Вип. № 33. 2021. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/947/905>

⁴¹ Радчук О. П. Європейська Конвенція про захист прав найбільш вразливих верств населення. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1 (5). 2014. С. 2.

⁴² Covenant of the League of Nations: 28 April 1919, Paris Peace Conference URL: <https://dn790004.ca.archive.org/0/items/Documents-On-Diplomacy/1919CovenantOfTheLeagueOfNations.pdf>

Після Другої Світової війни, закріплення правової дефініції «вразливі групи населення» у міжнародних правових актах було зумовлено широким визнанням і повагою до прав людини. Прагнення уникнути повторення таких катастрофічних подій, як світова війна, спонукало до розробки глобальної програми посилення захисту прав людини. У 1945 році був прийнятий Статут Організації Об'єднаних Націй для того, щоб «знову утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав більших та малих націй»⁴³.

Глобалізація соціальних, культурних, економічних та політичних процесів у сучасному світі привнесла, поряд з позитивними аспектами, низку серйозних проблем, які отримали назву «глобальні проблеми сучасності». До них належать тероризм, нарощування озброєнь, забруднення навколишнього середовища, загрозливе виснаження природних ресурсів, бідність, голод, невиліковні хвороби, військові конфлікти та демографічні й політичні проблеми. Сукупність цих проблем поставила перед людством глобальну проблему виживання людства. Тяжкі наслідки світових явищ сприяють правовій незахищеності населення. Варто зазначити, що крім зовнішніх факторів, які незалежні від волі населення, існують також внутрішні чинники вразливості, властиві певним групам населення. Серед таких факторів можна назвати: відсутність реальної рівноправності між чоловіками та жінками, дискримінація та порушення прав на основі гендерної відмінності, фізіологічних особливостей людини, віку та правового статусу особи⁴⁴. Поняття «вразливість» та «вразливі групи» часто використовуються в документах Європейського суду з прав людини, оскільки захист уразливих груп вважається пріоритетним у політиці захисту прав людини.

⁴³ Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_010

⁴⁴ Кондур В. А. Поняття вразливі групи населення у міжнародному та національному праві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 4. С. 697.

Вразливість представляє специфічну соціальну характеристику індивідів та соціальних груп, що виражає нестабільність їх становища в суспільстві. Вона проявляється у чутливості до негативних впливів, ризику втрати усталеної соціальної позиції, можливості руху вниз по соціальних сходах, а також у ймовірності маргіналізації. Така риса здебільшого має об'єктивний характер, адже відображає реальні соціальні відхилення, що дозволяють кількісно оцінити ступінь нестійкості цих груп. Причини явища вразливості водночас є динамічними, прив'язаними до історичного контексту та часто визначаються соціокультурною ситуацією. Рівень і форма прояву вразливості залежать від стадії розвитку суспільства та його загального характеру.

Соціальна вразливість характеризує міру здатності особи (групи чи суспільства) справлятися зі складними життєвими обставинами. Вона включає не лише її спроможність сприймати, протистояти, протидіяти деструктивним чинникам, а й трансформуватися та відновлюватися під їх дією. Залежно від балансу стійкості-чутливості, можна розрізнати низьку, середню і високу вразливість. Рівень вразливості залежить як від індивідуальних соціально-демографічних особливостей людини, так і від зовнішніх чинників (геопросторових, політичних, інституційних та економічних)⁴⁵.

У сучасному світі правовий статус вразливих груп населення суттєво відрізняється. Після підсумків Конференції Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища та розвитку 1992 року була прийнята Ріо-де-Жанейрська декларація з навколишнього середовища та розвитку. Зверталась увага на те, що слід приділяти особливу увагу захисту та просвіті вразливих груп населення, зокрема дітей, молоді, жінок, корінних народів та найбідніших верств населення, що є необхідною умовою для забезпечення

⁴⁵ Риндзак О. Т. Соціальна вразливість населення та її понятійно-термінологічне забезпечення. *Економіка та суспільство*. Вип. № 33. 2021. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/947/905>

сталого розвитку держав. Особливу увагу необхідно приділити потребам людей похилого віку та інвалідів у медичному обслуговуванні⁴⁶. Конференція порушувала питання екологічної ситуації у світі, яка посилилася у зв'язку зі зростанням промислових підприємств та негативними наслідками людської діяльності.

У жовтні 2005 року держави-члени Організації Об'єднаних Націй ухвалили Загальну декларацію про біоетику та права людини. Ця декларація є першою спробою розробити глобальну нормативну базу для біоетики. У статті 8 Декларації розглядаються поняття «вразливість» та «вразливі групи». Стаття має подвійну спрямованість: проголосити «людську вразливість» як основний принцип біоетики та забезпечити окремих осіб та групи «особливої вразливості» адекватним захистом при розробці та застосуванні медичних, наукових та технологічних знань. У зазначеному документі не міститься визначення термінів «вразливість» або «вразливість людини», але в змісті декларації привертає увагу той факт, що вразливими можуть бути також сім'ї, групи та спільноти. У тексті декларації вказується низка обставин, які можуть призвести окремих людей та групи до вразливості, наприклад: хвороба; інвалідність; інші особисті умови; умови довкілля та обмежені ресурси⁴⁷. Таким чином, декларація має антропоцентричний характер, так як в її основу покладена вразливість людини.

Можна зробити висновок, що основними завданнями захисту вразливих груп населення у міжнародному праві є: забезпечення умов для повного розвитку можливостей; забезпечення представникам вразливих груп населення можливостей для ведення

⁴⁶ Rio Declaration on Environment and Development : report of the *United Nations Conference on environment and development*, Rio de Janeiro, 3–14 June 1992, URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf

⁴⁷ Universal Declaration on Bioethics and Human Rights: 19 October 2005. Paris, France. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/universal-declaration-bioethics-and-human-rights>

здорового способу життя; забезпечення жінкам можливостей ведення здорового життя і т.д.

У національному законодавстві сучасних держав також існують групи населення, які потребують особливого захисту з боку держави та суспільства. Досягнення значних результатів у цій справі вирішальним чином залежить від активних дій країн. Держави покликані забезпечувати права людини шляхом їх закріплення в національному законодавстві, а також шляхом створення ефективного механізму їх реалізації та захисту⁴⁸.

У національному законодавстві України дефініція «вразливі групи населення» визначена Законом України «Про соціальні послуги». За законом вразливі групи населення це особи / сім'ї, які мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та / або внутрішніх чинників⁴⁹. У зазначеному законі також визначено і термін «складні життєві обставини», під якими законодавець розуміє обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа / сім'я не може подолати самотійно. До чинники, що можуть зумовити складні життєві обставини, законодавець відносить: похилий вік; часткову або повна втрата рухової активності, пам'яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; незабезпеченість особи; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє

⁴⁸ Кондур В. А. Поняття вразливі групи населення у міжнародному та національному праві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 4. С. 698.

⁴⁹ Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

наси́льство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією⁵⁰.

Ю. Швалб під вразливими категоріями населення розуміє осіб, які переживають соціальні проблеми власного існування та потребують допомоги у їх розв'язанні⁵¹.

О. Караман та Я. Юрків вважають, що до вразливих категорій належать ті, хто має обмежені ресурси для самостійного задоволення потреб та реалізації прав у суспільстві, перебуваючи у звичайних умовах, та / або за незалежних від них обставин потрапивши у складні життєві обставини⁵².

Умовно соціально вразливі категорії можна поділити на три основні групи. Перша група включає осіб, які мають обмежені ресурси для повноцінного життя та соціальної конкурентоспроможності, але не перебувають у стані соціальної дезадаптації. До другої групи належать люди, що опинилися у стані дезадаптації внаслідок складних життєвих обставин, однак за певних умов зберігають потенціал для відновлення здатності до самостійного життя. Третя група охоплює осіб, які через тимчасову чи незворотну втрату можливостей для самостійної діяльності перебувають у стані соціальної дезадаптації та потребують зовнішньої допомоги для задоволення своїх потреб⁵³.

Термін «вразливі групи» охоплює дітей, окремі категорії жінок, осіб з інвалідністю, працівників-мігрантів, біженців, національні

⁵⁰ Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

⁵¹ Швалб Ю. Теоретико-методологічні засади визначення базових категорій соціальної роботи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*. 2010. № 1. С. 64–68.

⁵² Караман О. Л., Юрків Я. І. Вразливі категорії населення як об'єкт соціальної роботи в громаді. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка Педагогічні науки*. 2019. № 6 (329). Ч. 1. С. 5.

⁵³ Мальцева О. І. Наукові підходи до визначення вразливості та виокремлення вразливих груп населення. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2021. № 1 (339). Ч. 2. С. 67.

меншини та корінні народи, а також людей похилого віку. Кожна з перерахованих груп є різномірною та знаходиться під впливом різноманітних політичних, економічних, соціальних, правових та релігійних умов і обставин. Усередині цих груп можлива додаткова диференціація за різними ознаками. На підставі аналізу міжнародних угод про права людини, О. Морава виділяє загальні категорії критеріїв, що визначають вразливих осіб та груп, це:

особи, вразливі через вік (діти, підлітки, літні, тощо);

особи вразливі через стать (гендер) (жінки, включаючи вагітних, інвалідів, жертв збройних конфліктів);

особи, вразливі через етнічну приналежність, іноді в поєднанні з особливостями місця проживання (національні меншини та корінні народи, сільське населення, острів'яни, люди, що живуть у місцях, що зазнають стихійних лих і так далі);

особи, вразливі через стан здоров'я / медичного статусу (люди з фізичними або психічними вадами, невиліковно хворі, тощо);

особи, чия свобода обмежена (затримані, ув'язнені за будь-яким режимом позбавлення волі). Та інші особи (іноземці, біженці та люди, що шукають політичного притулку, депортовані, бездомні і так далі)⁵⁴.

Розділяємо позицію О. Морави, відповідно до якої критерії вразливості населення ніяк не є вичерпними. Через постійний розвиток і укладання суспільства неможливо скласти вичерпний список вразливих осіб та груп, які потребують особливого підходу в контексті захисту прав людини.

Повномасштабна російська агресія драматично вплинула на все українське суспільство. Сам факт належності до української політичної нації та проживання на території України перетворився на фактори ризику, що реально загрожують життю та безпеці кожної особи. Соціальна сфера, яка відповідає за підтримку вразливих,

⁵⁴ Morawa Alexander H. E. Vulnerability as a Concept of International Human Rights Law. *Journal of International Relations and Development*. 2003. № 2. P. 141. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/jird/jird_jun03_moa01.pdf

малозахищених та незахищених верств населення, не стала винятком від цього впливу.

Державам слід самостійно вирішувати питання щодо застосування концепції вразливості та створювати систему захисту прав вразливих груп населення, яка б відповідала як національним інтересам, так і міжнародним нормам. Діяльність органів державної влади щодо запобігання утиску або порушення прав вразливих груп населення має пріоритетне значення в соціальній політиці держави. Система правового захисту повинна охоплювати всі соціально-демографічні групи населення, забезпечувати соціальні гарантії для працездатних громадян та включати заходи соціального захисту найбільш уразливих верств населення.

У 2022 році прийнято Закон «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їх сімей», який передбачає щорічну державну та одноразову державну грошову допомогу особам, які були позбавлені особистої свободи внаслідок збройної агресії Росії проти України, та членам сімей таких осіб. Після їх звільнення такі люди зможуть отримати від держави медичну та реабілітаційну, у тому числі психологічну, допомогу, санаторно-курортне лікування, а також відшкодування витрат на професійну правову допомогу. Закон передбачає, що особи, яких було позбавлено особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, після звільнення матимуть першочергове право на забезпечення жилими приміщеннями з фондів житла для тим-часового проживання та інші пільги. Передбачається також спрощений порядок видачі документів, що посвідчують особу, та відстрочення платежів за зобов'язаннями осіб, які пережили позбавлення волі окупантами⁵⁵.

⁵⁵ Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей : Закон України від 26 січня 2022 року № 2010-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text>

Отже, ключовим аспектом правового захисту вразливих груп населення є надання різноманітних соціальних послуг. Це включає як виплати грошової допомоги, так і підтримку у подоланні складних життєвих ситуацій, а також забезпечення комплексних медико-соціальних послуг.

Можна зазначити, що норми міжнародного права формують правове становище вразливих груп населення, що підтверджує його міжнародний характер. Аналіз численних міжнародних документів виявляє, що визначення терміну «вразливі групи населення» не є чітко окресленим в сучасних правових актах міжнародного права. Варто наголосити, що ні в міжнародному, ні в національному праві не передбачено вичерпного списку вразливих груп та критеріїв їхньої вразливості. Міжнародне право застосовує традиційний договірний підхід до вразливих груп населення, покладаючи на держави обов'язок створити механізм для забезпечення захисту їхніх прав. Сутність поняття «вразливі групи населення» дозволяє окреслити категорії осіб, які можуть бути згруповані за певними ознаками. Такі групи відомі світовому співтовариству, і їхні різні рівні вразливості визнані всіма державами⁵⁶.

Аналіз дефініції «вразливі групи населення» крізь призму правових, соціологічних, демографічних, біоетичних та інших наукових підходів засвідчив її складність, міждисциплінарний характер та практичну значущість у системі прав людини й державної політики. У ході розгляду зазначеної проблематики виявлено, що термін «вразливість» охоплює не лише фізичні чи психологічні характеристики, а й правову незахищеність, соціальне відчуження, обмежений доступ до ресурсів, дезадаптацію та виключення з основних процесів життєдіяльності суспільства. Таким чином, вразливість набуває ознак системної характеристики соціально-правового

⁵⁶ Кондур В. А. Поняття вразливі групи населення у міжнародному та національному праві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 4. С. 694–699.

становища особи або групи, що потребує втручання з боку держави через правові, інституційні та соціальні механізми.

Змістове наповнення категорії «вразливі групи» істотно залежить від контексту застосування – політичного, соціального, культурного, правового чи економічного. При цьому як у міжнародному, так і в національному праві формується спільна тенденція: не перелік конкретних груп є вирішальним, а критерії, які дозволяють ідентифікувати вразливість у певній ситуації. Такий підхід має принципове значення в умовах глобалізації, численних кризових явищ (збройні конфлікти, екологічні катастрофи, пандемії) та гуманітарних катастроф, що істотно змінюють профіль уразливості в межах національних кордонів. На рівні міжнародного права переважно окреслюються загальні принципи та обов'язки держав щодо визнання, ідентифікації та захисту вразливих груп населення, проте універсального підходу щодо правової дефініції досі не існує. Національні правопорядки, включаючи український, адаптують концепцію вразливості до внутрішніх реалій та соціально-правових потреб. Так, у законодавстві України визначено базові підходи до визнання вразливих категорій, зокрема через механізм «складних життєвих обставин». Водночас навіть законодавче закріплення дефініції не усуває потреби в динамічному її тлумаченні з урахуванням змін у соціальному середовищі.

На наш погляд, захист прав вразливих осіб не обмежується наданням соціальної допомоги, а включає структурну інтеграцію цих осіб у суспільство, забезпечення рівного доступу до правосуддя, охорони здоров'я, освіти, житла, роботи та участі в політичному процесі. Підтримуємо позиції науковців (О. Морава, Л. Матвеева, О. Риндзак, О. Мальцева) про те, що ефективна реалізація прав вразливих груп є мірилом зрілості правової держави та гуманістичної ціннісної орієнтації суспільства.

Таким чином, у результаті опрацювання дефініції, класифікації та загальної характеристики вразливих груп населення сформовано методологічне підґрунтя для подальшого дослідження механізмів їх правового захисту.

1.3 Чинники, що зумовлюють вразливий стан ромської спільноти

Вразливість людини зумовлена багатьма чинниками. По-перше, на рівень її вразливості впливають об'єктивні, тобто зовнішні умови, незалежні від самої особистості. Серед них можна назвати стихійні лиха, екологічні катастрофи, зміну клімату тощо. По-друге, фізичні та психічні особливості людини, такі як вік, стать, наявність інвалідності, релігійна чи расова приналежність, можуть ставати причинами виключення або дискримінації з боку суспільства. По-третє, складні економічні й екологічні умови можуть створювати ситуації, які призводять до бідності, соціальної ізоляції чи інших форм вразливості. Це особливо актуально для певних груп населення і вимагає підвищеної уваги з боку міжнародної спільноти. Сукупний вплив таких факторів обмежує можливість людини повною мірою реалізувати свої права і свободи, гарантовані кожному.

М. Біль акцентує увагу на тому, що розуміння соціальної вразливості остаточно не сформоване. У суспільних дослідженнях соціальну вразливість населення доцільно розглядати в якості індикатора поточного стану та потенційних наслідків розвитку системної кризи на певній території у зв'язку з нездатністю населення самостійно задовольняти потреби і реалізувати права при обмежених ресурсах або потраплянні до складних соціальних умов. На практиці соціальна вразливість є правовою категорією, законодавство України визначає групи соціально вразливого населення. Така категоризація окреслює пріоритети соціальної політики, однак звужує методологію аналізування соціальної вразливості населення як більш комплексної категорії⁵⁷. Дослідження ретроспективи формування концепції соціальної вразливості населення у працях іноземних вчених дозволяє

⁵⁷ Біль М. М. Концепція соціальної вразливості населення: ретроспектива формування та сучасні інтерпретації. *Соціальна економіка*. 2021. Вип. 62. С. 20–28. URL: <https://periodicals.karazin.ua/socceconom/article/view/18236/16844>

авторці прийти до висновку, що розуміння вразливості, методологія її оцінювання та проблеми регулювання суттєво змінилися:

з однієї сторони, в ході розвитку концепції сформувався більш комплексний підхід до розуміння соціальної вразливості, яка спочатку розглядалась через призму виникнення ризиків природного та антропогенного, (техногенного) характеру з впливом надзвичайних ситуацій на населення, однак на сучасному етапі враховує більш широкий спектр ризиків і загроз, що обмежують можливості і права населення в доступі до ресурсів для задоволення потреб з врахуванням цілей сталого розвитку;

з іншої сторони, розвиток концепції вразливості диференціював напрями і завдання її дослідження, зокрема з визначенням специфіки та пріоритетів регулювання для різних соціально-демографічних груп (осіб з обмеженими можливостями (інвалідністю), дітей, молоді, осіб похилого віку, мобільних осіб –біженців, переселенців і т. д.), мешканців територій з особливими умовами (з підвищеними природними, техногенними, технологічними, військовими, соціальними, епідеміологічними ризиками), а також різних просторових типів (зокрема з високою щільністю населення, де формуються додаткові ризики вразливості з соціальною нерівністю)⁵⁸.

Вразливість представляє специфічну соціальну характеристику індивідів та соціальних груп, що виражає нестабільність їх становища в суспільстві. Вона проявляється у чутливості до негативних впливів, ризику втрати усталеної соціальної позиції, можливості руху вниз по соціальних сходах, а також у ймовірності маргіналізації. Така риса здебільшого має об'єктивний характер, адже відображає реальні соціальні відхилення, що дозволяють кількісно оцінити ступінь нестійкості цих груп. Причини явища вразливості водночас є динамічними, прив'язаними до історичного контексту та часто визначаються

⁵⁸ Біль М. М. Концепція соціальної вразливості населення: ретроспектива формування та сучасні інтерпретації. *Соціальна економіка*. 2021. Вип. 62. С. 22. URL: <https://periodicals.karazin.ua/socoeconom/article/view/18236/16844>

соціокультурною ситуацією. Рівень і форма прояву вразливості залежать від стадії розвитку суспільства та його загального характеру.

До вразливих верств населення відносять, зазвичай, тих, хто потребує особливого захисту, особливої турботи, тобто тих, хто найбільш уразливий у рамках реалізації державної політики, у тому числі у сфері відправлення правосуддя. Критерії вразливості залежать від різних показників. Їх диференціація може бути різною і залежить не тільки від загальноновстановлених критеріїв уразливості, а й від державних завдань, що вирішуються на даному етапі.

Вразливий стан ромської спільноти обумовлений сукупністю історичних, соціально-економічних, політичних і культурних факторів.

1. *Історична дискримінація та стигматизація.* Роми, відомі також як синті, є однією з найстаріших етнічних меншин у Європі, присутня на континенті з XI–XIV століть. Від самого початку їхнього перебування в Європі вони зазнавали жорстокої дискримінації, вигнання, рабства, обмеження прав і насильства.

У період середньовіччя, у багатьох європейських країнах ромів вважали «чужинцями» або «кочівниками», забороняли оселятися, змушували приймати християнство або виганяли. Зокрема, у Румунії (XV–XIX ст.) роми перебували в рабстві протягом кількох століть, що значно вплинуло на їх соціальний статус та можливості інтеграції в суспільство.

Під час Другої світової війни нацистський режим здійснив геноцид ромів, відомий як «Пораймос» (від ромської “devouring” – поглинання). Згідно з оцінками, від 250 000 до 500 000 ромів були вбиті внаслідок масових розстрілів, депортацій до концентраційних таборів, таких як Освенцім-Біркенау, та інших методів знищення. Наприклад, у серпні 1944 року близько 4300 ромів було вбито в газових камерах Освенціма⁵⁹.

⁵⁹ Радченко Я. Минуле і теперішнє: що сталося з ромами під час Другої світової війни та що відбувається зараз. *Zmina*. 09 серпня 2022 р. URL: <https://zmina.info/articles/mynule-ta-teperishnye-pereplitayetsya-shho-stalosya-z-romamy-pid-chas-drugoyi-svitovoyi-vijny-i-shho-vidbuvayetsya-zaraz>

Після закінчення війни дискримінація ромів не припинилася. У багатьох країнах, зокрема в Західній Німеччині, дії нацистів проти ромів не визнавалися як расово мотивовані до 1965 року, що ускладнювало процес отримання компенсацій для жертв. Тільки в 1982 році канцлер ФРН Гельмут Шмідт офіційно визнав німецьких синті та ромів жертвами геноциду. Попри пережитий геноцид, роми не отримали належного визнання та компенсації, а дискримінаційні практики збереглися у нових формах (сегрегація, дискримінація в школах, правоохоронній системі, на ринку праці тощо).

2. *Значний рівень бідності та безробіття* серед ромської спільноти є однією з ключових, і вона має кілька глибинних причин, обмежений доступ до стабільного працевлаштування та залежність від неформального сектору економіки.

У світі державні та міждержавні структури борються з таким явищем як бідність. У 2000 році Організація Об'єднаних Націй прийняла програму по боротьбі з бідністю та загальному підвищенню рівня життя. Її ухвалили представники 189 країн, зокрема й Україна. Також було ратифіковано Міжнародний Пакт про економічні, соціальні й культурні права, в якому, зокрема, в статті 11, враховано право кожного на достатній життєвий рівень, який включає достатнє харчування, одяг та житло. Країни-учасниці зобов'язалися вжити відповідних заходів для втілення права в життя. За даними Організації Об'єднаних Націй, оприлюдненими 2012 році за межею бідності проживає понад 90 % ромів Європи, а початкову освіту здобули всього 15 % представників цієї національної меншини. Проживає в Європі близько 10 мільйонів ромів, тобто 9 мільйонів. Організація Об'єднаних Націй звернулася до керівництва європейських країн звернути увагу на цю проблему й докласти зусиль, щоб її вирішувати⁶⁰.

⁶⁰ Григор'єв О. Хронічна бідність ромів – перепона на шляху до інтеграції в суспільство. Правозахисний фонд «Розвиток». 17.12.2013. URL: <https://rozvitok.org/khronichna-bidnist-romiv-perepona-na/#>

У листопаді 2021 під час проведення круглого столу «Актуальні питання інтеграції ромської національної меншини в українське суспільство», на той час уповноважена з прав людини Людмила Денісова акцентувала увагу на тому, що через масове безробіття дорослого населення переважна кількість представників ромської меншини проживає за межею бідності. Крім того, в Україні розповсюджена проблема антиромської риторики, зокрема серед представників органів місцевого самоврядування. Також ромам відмовляють у працевлаштуванні через національну приналежність⁶¹. Лише 38 % ромів мають постійну офіційну роботу. Всі інші або самозайняті, або мають сезонну роботу, або не мають можливості працювати⁶². Причини такого явища, на наш погляд, пов'язані з такими аспектами як:

дискримінація на ринку праці, яка полягає в тому, що значна кількість роботодавців упереджено ставляться до ромів, що ускладнює їхнє працевлаштування навіть за наявності відповідної кваліфікації;

низький рівень освіти, що впливає на конкурентоспроможність на ринку праці;

відсутність офіційних документів у деяких ромів, що підтверджують особу, через що вони не можуть працевлаштуватися легально;

залежність від неформальної економіки. Так, через складнощі з офіційним працевлаштуванням багато ромів змушені працювати в тіньовому секторі економіки, займаючись стихійною торгівлею, збиранням металобрухту, ремеслами тощо;

сегрегація та ізолюваність ромських поселень, які часто розташовані у віддалених районах, далеко від крупних міських чи промислових центрів, що ускладнює пошук роботи.

⁶¹ Більшість ромів в Україні проживає за межею бідності. URL: <https://suspilne.media/180020-bilsist-romiv-v-ukraini-prozivaie-za-mezeu-bidnosti-denisova/>

⁶² Вербицький І. Бездомні, ромки, переселенки: як суспільство виключає деякі групи людей. 10 липня 2018. URL: <https://mistosite.org.ua/articles/bezdomni-romky-pereselenky-iak-suspilstvo-vykliuchaie-deiaki-hrupy-liudei-f3d36d82-8f3b-477e-96a2-0d517ddb2890>

На такі причини звертають увагу і соціологи та економісти, які пояснюють глибоке і тривале безробіття серед ромів низьким рівнем освіти та кваліфікації. А самі роми вважають, що це – дискримінація в освіті та на ринку праці. Їхнє бачення підтверджується, якщо порівняти рівень зайнятості ромів з рівнем зайнятості людей, котрі мають такий же рівень освіти, кваліфікації та професійного досвіду загалом⁶³. Такі проблеми мають низку негативних наслідків для життя спільноти. Це незадовільні житлові умови, відсутність доступу до якісної медицини, низький рівень соціальної мобільності. Молоде покоління ромів без освіти й стабільного доходу потрапляє в замкнене коло бідності, що повторюється з покоління в покоління. Ці фактори створюють ситуацію, яка потребує системних дій і комплексної підтримки для подолання бар'єрів і покращення умов життя громади.

3. *Низький рівень освіти серед ромської спільноти.* Освіта – це ключ до виходу з бідності, але ромські діти часто стикаються з численними перешкодами на цьому шляху. Дослідження, проведене у 2005 році ромською газетою «Романі Яг», яка видається однойменною неурядовою організацією та виступала першим партнером у фінансованому Європейською Комісією трирічному проекті, висвітлює серйозні проблеми у рівні освіти серед ромів Закарпаття. Згідно з отриманими даними, 69 % опитаних ромів лише мінімально володіють навичками читання, 68 % мають труднощі з письмом, 59 % не вміють рахувати, а 25 % зовсім не здатні читати, писати чи рахувати. Це дослідження також ідентифікувало ключові причини, через які ромські батьки переважно обирають спеціалізовані ромські школи для своїх дітей. Серед таких причин названо: а) традиційність – навчання у тих самих закладах, де навчалися їхні предки; б) бажання уникнути дискримінації в загальноосвітніх

⁶³ Ворона Д. Чому роми «неуспішні»? Або як дискримінація впливає на майбутнє. 04 грудня 2023 р. URL: <https://arca.org.ua/uk/posts/chomu-romi-neuspshn-abo-yak-diskrimnatsya-vpliva-na-majbutn/>

школах; в) спрощені бюрократичні вимоги до вступу. Ще однією істотною проблемою є системна відмова загальноосвітніх шкіл приймати ромських дітей. Як правило, це відбувається без пояснень або під приводом переповненості класів. Унаслідок цього діти змушені вступати до сегрегованих чи недільних шкіл, де процедура прийому є значно простішою. Однак проблема залишається невирішеною й надалі потребує комплексного підходу та ефективних рішень. Низький рівень освіти серед ромського населення є фундаментальним чинником багатьох соціальних та економічних труднощів, з якими стикається ця спільнота в Україні. Відсутність якісної освіти значно обмежує можливості створення сприятливих умов для подальшого життя як для нинішнього покоління ромів, так і для їхніх нащадків⁶⁴. Основними причинами низького рівня відвідуваності шкіл ромськими дітьми є такі фактори:

відсутність необхідних документів для вступу в школи та недостатній доступ до якісної освіти. Негативні наслідки російсько-української війни відразу позначилися на можливостях доступу до освіти. Велика кількість дітей, які були змушені залишити свої домівки, втратили можливість брати участь у навчальному процесі;

складне матеріальне становище багатьох сімей унеможливило придбання шкільної форми, підручників та канцелярського приладдя. Через це діти змушені працювати або допомагати сім'ї замість того, щоб здобувати освіту. Значна кількість школярів втратила можливість повноцінно навчатися за останні роки через наслідки пандемії COVID-19 та військові дії. Більш того, для близько 90 % дітей якість шкільної освіти значно знизилася через перехід на дистанційне навчання. З огляду на те, що ромські спільноти значною мірою позбавлені доступу до соціально-економічних можливостей, можна зробити висновок, що діти ромського походження в Україні

⁶⁴ Моніторинг реалізації права доступу ромської молоді до освіти в Україні: загальна редакція: М. Ясеновська, В. Яковенко Київ, 2023. С. 4. URL: https://www.gfbv.de/fileadmin/redaktion/Meldungen/2023/UKR_Bildung_f%C3%BCr_Roma-Jugendliche_in_der_Ukraine.pdf

зазнають непропорційних труднощів із доступом до освіти. Це зумовлено, зокрема, обмеженим доступом до мережі Інтернет та відсутністю необхідних технічних засобів, через що вони значно частіше опиняються в ізоляції від навчального процесу порівняно з іншими дітьми;

мовний бар'єр, у деяких регіонах ромські діти можуть мати труднощі з навчанням через слабе знання державної мови. 83 % ромських домогосподарств переважно користуються ромською мовою для спілкування. Водночас 54 % з них також активно використовують українську мову. Лише 11 % домогосподарств використовують російську мову. У порівнянні з періодом до 24 лютого 2022 року, можна зауважити збільшення частоти використання української мови та зниження популярності російської⁶⁵;

дискримінація в навчальних закладах та шкільний булінг. Деякі ромські діти досі стикаються з упередженим ставленням як з боку вчителів, так і однолітків. Освітні програми, спрямовані на запобігання булінгу та формування толерантної поведінки у школах, залишаються недостатньо розвиненими. Ефективні механізми реагування у випадках дискримінації відсутні, а практичні інструменти для залучення дітей з ромських родин майже не застосовуються. Водночас експерти та правозахисники відзначають суттєві позитивні зміни, які сталися протягом останнього десятиліття⁶⁶;

практика сегрегації, коли ромських дітей навчають окремо від інших учнів або у спеціальних класах. Закарпатська область займає провідне місце в Україні за кількістю компактних поселень, відомих серед місцевих мешканців як «табори». Ці ромські поселення є сегрегованими як фізично, так і соціально. Фізична сегрегація виражається

⁶⁵ Освіта ромських дітей в Україні під час війни : аналітичний звіт за підсумками соціологічного дослідження, листопад 2022 – січень 2023 року. С. 10. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf

⁶⁶ Освіта ромських дітей в Україні під час війни : аналітичний звіт за підсумками соціологічного дослідження, листопад 2022 – січень 2023 року. С. 34. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf

через чіткі межі, за якими починаються вулиці й будинки цих поселень. Соціальне відмежування проявляється в умовах проживання, які часто є непростими, що впливає на освіту дітей. У більшості випадків ромські діти ходять до таких же сегрегованих шкіл, що розташовані поблизу поселень. Ці навчальні заклади часто мають обмежене фінансування та ресурси;

низька активність адміністрацій шкіл у залученні ромських дітей у шкільну систему. Багато ромських дітей не відвідують школу або кидають навчання рано;

недостатня підтримка і мотивація з боку родини та відсутність традиції систематичної освіти в окремих ромських громадах. Ранній вступ у доросле життя (ранні шлюби, необхідність допомагати сім'ї). Так, за результатами соціологічного дослідження 39 % дорослих членів ромських домогосподарств зовсім не мають освіти. Аналогічна частка, 38 %, здобули освіту не вище рівня 9 класу, тоді як повну середню освіту мають лише 16 %. Лише 7 % осіб досягають рівня середньої спеціальної або вищої освіти. При цьому гендерний та віковий розподіл не демонструє суттєвих відмінностей. Зокрема, серед жінок 60 % не мають жодного освітнього рівня (лише 7 % закінчили середню спеціальну або вищу освіту), тоді як серед чоловіків ці показники відповідно складають 63 % і 9 %. У розрізі вікових категорій частка осіб без освіти варіюється в межах 59–68 %, тоді як частка тих, хто здобув середню спеціальну або вищу освіту, становить лише 6–10 %⁶⁷.

Діти, які є внутрішньо переміщеними особами в Закарпатській області, стикаються з серйозними труднощами у процесі відвідування школи. Практично кожен четвертий із них не має можливості брати участь у навчальному процесі. Роми значно частіше стикаються з обмеженим доступом до Інтернету та меншою кількістю

⁶⁷ Освіта ромських дітей в Україні під час війни : аналітичний звіт за підсумками соціологічного дослідження листопад, 2022 – січень 2023 року. С. 10. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf

підключених пристроїв, що ускладнює або робить онлайн-навчання для них недоступним.

4. *Дискримінація та соціальна ізоляція ромського населення.* Роми становлять невід'ємну складову українського суспільства та його багатой мультікультурної історичної спадщини. Разом із тим, вони регулярно стикаються зі стигматизацією, проявами мови ворожнечі та упередженим ставленням. Упередження та негативні стереотипи призводять до їхньої сегрегації та обмеження можливостей для соціальної інтеграції. Особливу вразливість демонструють ромські жінки, які зазнають перехресної дискримінації через одночасне поєднання факторів етнічної належності та гендерної ідентичності.

Згідно з даними загальнонаціонального соціологічного дослідження «Права людини в Україні», проведеного у період з 22 жовтня по 6 листопада 2016 року, було здійснено опитування щодо сприйняття прав ромів серед українського населення. Результати показали, що 47,5% респондентів допускають можливість обмеження прав цієї групи (з них 11,2% вважають, що права ромів безумовно мають бути обмежені, а 36,3% заявили про можливість їх обмеження за певних умов). Водночас 42% опитаних дотримуються позиції, що права ромів не повинні бути обмежені, тоді як решта учасників не змогли визначитися зі своєю відповіддю. Крім того, всі представники ромської спільноти, які брали участь у дослідженні, відзначили наявність упередженого ставлення до них серед населення. Роми стикаються з глибоко вкоріненими суспільними упередженнями, а рівень нетерпимості до цієї етнічної групи перевищує показники інших спільнот. Це проявляється у значній кількості випадків використання мови ненависті та скоєння злочинів на ґрунті ненависті.

За результатами загальнонаціонального соціологічне дослідження «Права людини в Україні» яке було проведене з 22 жовтня по 6 листопада 2016 року опитування на тему прав людини в Україні 47,5% громадян вважають, що права ромів тією чи іншою мірою

можуть бути обмежені (безумовно повинні бути обмежені – 11,2%; можуть бути обмежені за певних умов – 36,3%; не можна обмежувати права цієї групи – 42 %, решта вагалися з відповіддю) 28. Про упереджене ставлення населення говорили абсолютно всі роми⁶⁸. Дискримінація може проявлятися у різних формах, таких як відмова в прийнятті на роботу через етнічне походження, створення окремих «ромських класів» чи шкіл, відмова в оренді житла з аналогічних причин, ненадання медичних послуг, профайлінг ромів з боку правоохоронних органів, відсутність належного захисту від злочинів на ґрунті ненависті.

5. *Проблема доступу до медичних послуг* включає такі аспекти, як відсутність медичного страхування, неналежні соціально-економічні умови життя, що негативно позначаються на стані здоров'я, а також низький рівень довіри до медичних закладів. Особливу вразливість у цьому контексті демонструє ромська спільнота, яка стикається з численними перешкодами в сфері охорони здоров'я. Джерелами таких труднощів виступають не лише бідність, але й дискримінація, відсутність необхідних особистих документів та недостатній рівень інформованості про існуючі медичні послуги. Особливо критичною є ситуація з низьким рівнем профілактики захворювань і вакцинації серед представників ромської громади. Діти часто залишаються невакцинованими через дефіцит інформації або наявність упереджень щодо імунізації. Ба більше, нерегулярність медичних обстежень у цій спільноті сприяє пізньому діагностуванню захворювань, що в свою чергу підвищує ризик негативних наслідків для здоров'я. Проблеми ранніх шлюбів і високої народжуваності в умовах недостатнього медичного супроводу погіршують загальну ситуацію, а низька обізнаність стосовно питань контрацепції та планування сім'ї лише поглиблює ці виклики. Наслідки

⁶⁸ Черноусов А., Щербань С. Безпека ромського населення: результати дослідження в Одеській та Закарпатській областях. Харківський інститут соціальних досліджень. 2018. С. 34.

обмеженого доступу до якісної медицини є масштабними: високий рівень дитячої смертності та низька середня тривалість життя, поширення інфекційних захворювань, таких як туберкульоз, гепатит і кір, а також загальна втрата довіри до офіційних медичних установ. Це створює необхідність формування інтегрованого й інклюзивного підходу до вирішення зазначених проблем задля покращення здоров'я та добробуту ромської громади.

6. *Юридична невизначеність ромської громади* залишається серйозною проблемою, яка має глибокі історичні та соціальні корені. Основними причинами такої ситуації є кілька факторів. По-перше, історична відсутність реєстрації. Деякі ромські родини протягом поколінь жили без жодних офіційних документів. Це пов'язано як із недовірою до державних органів, так і зі складнощами, які виникають у процесі їх отримання. По-друге, домашні пологи без наступної реєстрації дітей. Багато ромських жінок народжують вдома, що створює серйозні перепони для офіційної реєстрації новонароджених. По-третє, відсутність постійного місця проживання. Частина ромського населення веде кочовий або напівкочовий спосіб життя, що ускладнює процедуру оформлення документів. За даними громадських активістів, приблизно 30 тисяч ромів в Україні не мають документів, що підтверджують їх особу. Це суттєво обмежує доступ до соціальних послуг, освіти та медичної допомоги. Для ромів, які опинилися в ситуації внутрішнього переміщення, такі обставини мають ще важчі наслідки. Відсутність паспорта позбавляє можливості отримати притулок, а в деяких випадках навіть гуманітарну допомогу⁶⁹.

7. *Житлові умови ромського населення*. Чимало ромів проживають у сегрегованих кварталах з поганою інфраструктурою, що ускладнює доступ до базових потреб (водопостачання,

⁶⁹ Нагаєвщук А., Максимова А. Подвійна дискримінація. Як повномасштабна війна в Україні загострила проблеми ромів. *Накинїло*. URL: <https://nakypilo.ua/novyny/podviina-dyskryminatsiia-yak-povnomasshtabna-viina-v-ukraini-zahostryla-problemy-romiv/>

каналізація, електроенергія та інших). Лише на Закарпатті налічується близько ста таких поселень, а по всій країні їх понад чотириста. Житлова сегрегація ромів залишається актуальною проблемою в Україні.

8. *Обмежений доступ до правосуддя* є проблемою, яка впливає не лише на ромську спільноту, але й на інші вразливі соціальні групи. Причини такого явища можуть бути різноманітними: правова необізнаність, дискримінація, упереджене ставлення правоохоронців, суддів чи інших представників влади, фінансові труднощі, відсутність документів, дефіцит довіри до судової системи. Через багатовікову дискримінацію та маргіналізацію представники ромської громади часто сприймають державні установи як недружні або недоступні, що теж знижує їхню готовність звертатися за правовою допомогою.

9. *Культурні особливості ромських громад та виклики інтеграції до суспільства* є важливими аспектами, які потребують глибокого розуміння. Традиційні норми та стиль життя ромів нерідко контрастують із загальноприйнятими моделями соціальної поведінки, що створює певні бар'єри в процесі інтеграції. Ромська культура багата на вікові традиції, які часто відрізняються від домінуючих норм, і це впливає на різні аспекти суспільного життя, як-от освіта, працевлаштування чи співпраця з державними інституціями. До ключових культурних особливостей ромів належать кілька аспектів:

сімейні цінності та патріархальна структура. У ромських громадах переважає розширена сімейна модель, де велика родина відіграє центральну роль у житті кожного члена. Часто дівчата одружуються у молодому віці, що може перешкоджати здобуттю освіти та реалізації кар'єрних амбіцій;

висока мобільність та автономність. У деяких ромських групах зберігається традиція кочового способу життя, що ускладнює доступ до стабільного працевлаштування і освітніх можливостей. Автономність та часткова дистанція від державних структур

сприяють розвитку самозайнятості й активності в неформальному секторі економіки.

своя система правових та етичних норм. Громади ромів нерідко дотримуються своїх власних правил регулювання соціальних взаємин і вирішення конфліктів, наприклад суд ромів – «Романо Кріс». Це може призводити до непорозумінь між офіційною правовою системою та ромськими традиціями;

мова та комунікація. Роми використовують різні діалекти власної мови, що може створювати мовний бар'єр у спілкуванні з представниками офіційних установ. Багато ромів також розмовляють змішаними мовами, наприклад, ромсько-українською чи ромсько-російською;

традиційні заняття та економічна діяльність. Ромські громади здебільшого займаються сферами, близькими до їхньої культури: торгівлею, ремеслами, музикою або мистецтвом. Часте відсутність офіційних трудових договорів створює додаткові складнощі для соціальної інтеграції. Така багатогранність культурних особливостей потребує комплексного підходу до вирішення викликів інтеграції ромських громад у соціальне середовище з урахуванням їхніх звичаїв та традицій.

10. *Політична маргіналізація ромської громади* характеризується недостатнім представництвом цієї спільноти у владних структурах та процесах прийняття рішень. Роми досі залишаються однією з найменш представлених етнічних груп у політичному житті як України, так і багатьох інших країн. Обмежене політичне представництво ставить під загрозу реалізацію їхніх прав і ускладнює доступ до державних ресурсів. Головними проблемами політичної маргіналізації ромів є:

низький рівень участі у виборах. Так, багато ромів не мають документів, що позбавляє їх можливості голосувати. Крім того, поширена недовіра до державних структур демотивує ромів брати участь у виборчому процесі;

відсутність ромських представників у владі. Роми практично не представлені ні в місцевих, ні в державних органах влади.

Це зумовлює відсутність лідерів, здатних відстоювати інтереси громади на державному рівні;

слабка політична мобілізація. Низький рівень громадянської освіти та недостатнє усвідомлення своїх політичних прав є істотними перешкодами. Також відсутні політичні організації чи партії, що могли б представляти інтереси ромської спільноти;

дискримінація та стереотипи. Упереджене ставлення з боку політиків і виборців до представників ромської громади ускладнює їх інтеграцію в політичну сферу. Ромська тематика нерідко використовується в популістських передвиборчих кампаніях, але без реальних дій для покращення становища громади. Ці фактори створюють замкнене коло, яке вимагає комплексних і довгострокових підходів для подолання системного виключення ромів із активного політичного життя.

11. Ксенофобія та насильство щодо ромів. Роми часто стають об'єктами дискримінації, упереджень і навіть фізичних нападів. Прояви цього трансформуються як у формі повсякденної ксенофобії, так і в організованих нападах радикальних угруповань.

Серед ключових форм насильства можна виділити: напади на представників ромської громади, поширення расистської риторики у ЗМІ, політичних дебатах та суспільному дискурсі, поліцейське свавілля, етнічне профілювання, а також сегрегацію в питаннях освіти та житла. Зокрема, в Україні в попередні роки були зафіксовані серйозні інциденти, включаючи напади на ромські поселення з підпалами та насильницькими діями до їх мешканців. Такі випадки часто залишаються безкарними або не отримують належного розслідування. До того ж, частина засобів масової інформації й надалі сприяє формуванню негативного образу ромів через поширення стереотипів, які представляють їх як кримінальну чи асоціальну групу. Негативна риторика використовується й деякими політиками задля здобуття підтримки певних груп виборців. Представники ромської громади нерідко стикаються із такими порушеннями їхніх прав, як нерозумне посилене поліцейське

переслідування. На додаток, правоохоронці не завжди належним чином реагують на повідомлення про злочини, скоєні проти ромів, що значно ускладнює їхній доступ до справедливості та захисту.

Аналіз комплексу чинників, які зумовлюють вразливий стан ромської національної спільноти, засвідчив, що їхня природа має багатовимірний і системний характер, охоплюючи історичні, соціальні, економічні, правові, політичні та культурні аспекти. На відміну від абстрактних уявлень про соціальну вразливість як сукупність індивідуальних обмежень, випадок з ромами демонструє кристалізовану форму структурного виключення, закоріненого в багатовимірній дискримінаційній практиці, правовій невизначеності та неефективності державної політики інтеграції.

У результаті дослідження встановлено, що ромська вразливість не є явищем, обумовленим винятково поточними соціально-економічними умовами. Навпаки, вона має глибоке історичне підґрунтя, що включає системну маргіналізацію, рабство, геноцид, післявоєнну стигматизацію, відмову у визнанні та відсутність репарацій. Сукупний ефект цих факторів трансформувалася у сучасні форми дискримінації, зокрема в обмеження доступу до освіти, праці, охорони здоров'я, житла та правосуддя, створивши замкнене коло бідності й соціального виключення.

Соціально-економічні детермінанти вразливості ромів в Україні включають надзвичайно високий рівень бідності та безробіття, що поглиблюється низьким освітнім рівнем та нерівним доступом до соціальних послуг. Дискримінація на ринку праці та в освітній системі, сегрегація у житловій сфері, правова невизначеність значної частини ромського населення та відсутність особистих документів створюють перешкоди для повноцінної участі у суспільному житті. Крім того, низька політична активність ромської спільноти та її майже повна відсутність у представницьких органах влади підсилює маргіналізацію та знижує ефективність захисту прав та інтересів цієї групи.

Культурні особливості ромської громади – зокрема сімейні традиції, автономність, альтернативна система норм

і цінностей – в умовах відсутності державної політики культурної інклюзії нерідко призводять до непорозумінь та конфліктів з офіційними інституціями. У поєднанні з мовними бар'єрами та обмеженим доступом до інформації це ускладнює інтеграційні процеси та призводить до ізоляції. У цьому контексті ключову роль відіграють освітні стратегії: вони можуть як сприяти подоланню виключення, так і поглиблювати сегрегацію, зокрема через практику створення «ромських класів» чи відмови в прийнятті ромських дітей до загальноосвітніх шкіл.

Особливо тривожним чинником є поширення мови ворожнечі, актів насильства на ґрунті ненависті та поліцейського свавілля щодо ромів. Ці явища залишаються недостатньо розслідуваними або ігноруються, що свідчить про нездатність держави забезпечити рівний захист для всіх. Такі прояви не лише порушують фундаментальні права ромів, але й легітимізують дискримінаційні практики в суспільстві, сприяючи репродукції упереджень.

У підсумку можна констатувати, що вразливий стан ромської спільноти є результатом комплексної дії системних чинників, які взаємопідсилюють один одного і утворюють порочне коло соціального виключення. Подолання цієї вразливості потребує не лише інституційного втручання з боку держави, а й переосмислення публічної політики, спрямованої на визнання культурної ідентичності ромів, розширення їхнього доступу до правосуддя, соціального захисту, освіти та політичної участі.

Лише комплексний, інклюзивний та міждисциплінарний підхід здатен змінити ситуацію, трансформуючи ромську спільноту з об'єкта державного піклування на повноцінного суб'єкта правового та громадянського життя.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ

ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

2.1 Міжнародні стандарти правового захисту вразливих груп населення у сучасному світі

Необхідність і значущість дослідження міжнародних стандартів захисту прав найбільш вразливих груп населення у світі обумовлюється низкою важливих чинників. Після завершення Другої світової війни було встановлено світовий порядок, який тривалий час вважався ефективним та стабільним. Однак у ХХІ столітті глобальний порядок почав зазнавати суттєвих трансформацій, що супроводжувалися еволюцією міжнародного правопорядку. Ці зміни спричинили появу нових викликів і загроз, які особливо впливають на найвразливіші верстви населення. Основною потребою кожної людини є забезпечення особистої безпеки та можливості захисту свого існування. Для найбільш уразливих груп суспільства ця потреба є особливо актуальною.

О. Гавриленко та Є. Реньов, спираючись на аналіз наративних джерел, пам'яток міжнародного права та наявну наукову літературу щодо процесу формування і розвитку основ міжнародно-правового захисту вразливих груп населення, дійшли висновку, що у період докласичного міжнародного права, питання системного захисту вразливих категорій населення стародавніх і середньовічних держав фактично не розглядалося. У цей період ми спостерігаємо лише поодинокі

прояви милосердя щодо жінок, дітей, осіб з обмеженими можливостями та літніх людей. Спеціальних міжнародно-правових актів у цій сфері прийнято не було. Становлення основ міжнародно-правового захисту вразливих груп населення набуло реального розвитку лише в період класичного міжнародного права, зокрема в другій половині XIX – на початку XX століття. У зазначений період багатосторонні угоди відігравали важливу роль у забезпеченні захисту таких категорій, формуючи міжнародно-правові норми, спеціально спрямовані на підтримку жінок. Особлива увага приділялася заходам боротьби з торгівлею жінками, що стало одним із ключових аспектів міжнародно-правового регулювання наприкінці XIX століття. У цей час також було укладено низку міжнародних угод, спрямованих на підтримку найбідніших верств населення. Зокрема, це стосувалося договорів про взаємодопомогу для нужденних моряків, хворих, покинутих дітей та інших вразливих груп. Саме тоді було зроблено важливі кроки для гарантування захисту прав релігійних меншин⁷⁰. Значною віхою у формуванні міжнародно-правового підґрунтя для захисту вразливих груп населення в умовах війни стало прийняття низки правових документів. Зокрема, Женевської конвенції від 22 серпня 1864 року про поліпшення долі поранених і хворих солдатів під час сухопутної війни, Брюссельської декларації 1874 року про закони та звичаї війни, а також Гаазької конвенції 1907 року про закони і звичаї суходільної війни. Попри те, що основною метою цих актів не був безпосередній захист прав вразливих верств населення, вони все ж мали суттєвий опосередкований вплив на досягнення цієї завдання⁷¹.

⁷⁰ Гавриленко О. А., Реньов Є. В. Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 76. Ч. 2. С. 208–209.

⁷¹ Гавриленко О. А., Реньов Є. В. Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2023. Вип. 76. Ч. 2. С. 209.

Питання правового захисту найбільш вразливих категорій населення стало особливо актуальним після завершення Другої світової війни. Міжнародна спільнота зіштовхнулася з новими видами збройних конфліктів, які супроводжувалися зміною підходів до способів і методів ведення воєнних дій. До середини XX століття права таких найбільш вразливих категорій осіб здебільшого регулювалися національним законодавством окремих держав.

Державні органи отримували певні повноваження для забезпечення дотримання цих прав. Прийняття у 1945 році Статуту Організації Об'єднаних Націй докорінно змінило цю практику. Сформувалася система міжнародного контролю за виконанням державами взятих на себе правових зобов'язань.

Статут Організації Об'єднаних Націй став першим міжнародним документом, у якому офіційно закріплено принцип універсальної поваги до основоположних прав і свобод людини без жодної дискримінації. Однією з головних цілей Статуту було утвердження віри в базові права людини, гідність та цінність кожної особистості. Преамбула Статуту закликає світове співтовариство: позбавити прийдешні по-коління нещастя війни; утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав більших та малих націй; створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливості і повага до зобов'язань, що випливають із джерел міжнародного права; сприяти соціальному прогресу й поліпшенню умов життя при більшій свободі⁷². Згідно зі статтею 56 Статуту, держави-учасники зобов'язані забезпечувати повагу та захист прав людини незалежно від расової належності, статі, мови чи релігії⁷³. Основною метою Статуту Організації Об'єднаних Націй стало утвердження віри в базові

⁷² Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_010

⁷³ Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_010

права людини, гідність і цінність людської особистості, рівність прав чоловіків і жінок, а також рівноправність великих і малих націй.

Згодом значним досягненням Організації Об'єднаних Націй стало розроблення нового підходу щодо захисту прав найбільш вразливих груп населення, що передбачає формування принципів, які суттєво відрізняються від попередніх. Завдяки Організації Об'єднаних Націй вдалося запровадити новий підхід до прав і свобод найбільш вразливих категорій населення, який впливає як на міжнародні відносини, так і на внутрішню політику держав. На основі положень Статуту Організації Об'єднаних Націй були розроблені й прийняті важливі міжнародні угоди, спрямовані на захист прав найбільш вразливих груп населення.

Загальна декларація прав людини 1948 виходить з того, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру. У тексті Загальної декларації прав людини наголошується, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі⁷⁴. Зазначені положення знайшли свій розвиток у міжнародних пактах. Визнаючи природний характер прав людини, у ст. 1 Загальної декларації прав людини проголошено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах». А в ст. 2 констатується – кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станowego або іншого становища»⁷⁵.

⁷⁴ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.
URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

⁷⁵ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.
URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

Конституції багатьох країн світу містять посилання на міжнародний документ та включають низку його положень. На Декларацію часто посилаються при тлумаченні національного законодавства з прав людини, а також у судовій практиці. Зазначені положення знайшли свій розвиток у міжнародних пактах.

Важливо виділити Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року⁷⁶. Зауважимо, що термін і концепцію геноциду ввів польсько-американський правник Рафал Лемкін, наголошуючи, що геноцид – це не тільки фізичне знищення нації в один момент, але й створення таких умов, які зрештою спрямовані на зникнення певного народу як етнічної, політичної та культурної спільноти⁷⁷.

Другою половиною XX століття відзначалося інтенсивне зростання національно-визвольних рухів, що актуалізувало питання захисту прав найбільш незахищених і дискримінованих верств населення. Внаслідок цього наступний етап еволюції правового регулювання у сфері прав людини полягав у детальному формулюванні та конкретизації основних прав і свобод людини, а також у встановленні нормативних рамок, що стосуються специфічних соціальних груп, які зазвичай є найбільш вразливими соціальними групами населення.

У якості прикладів можна навести Конвенцію про статус біженців 1951 року⁷⁸, Конвенцію про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1965 року⁷⁹, Конвенцію про зловживання в галузі мігра-

⁷⁶ Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948. Набрання чинності для України міжнародного договору, відбулась 13.02.1955. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

⁷⁷ Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress, Clark, New Jersey : Lawbook Exchange, Ltd., 2008. 674 p. URL: <https://archive.org/details/axisruleinoccupi0000lemk/page/680/mode/2up>

⁷⁸ Конвенція про статус біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text

⁷⁹ Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: редакція від 04.02.1994, № 995_105. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

ції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення 1975 року⁸⁰, Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року⁸¹, Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про права дитини 1989 року⁸² та інші. Таким чином, можна говорити про те, що міжнародно-правовий захист кожної вразливої групи населення має свою специфіку. Так, Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок закріплювалось положення про те, що держави повинні засуджувати дискримінацію щодо жінок у всіх її формах та застосовувати заходи, щодо забезпечення всебічного розвитку та прогресу жінок, з тим щоб гарантувати їм здійснення і користування правами людини та основними свободами на основі рівності з чоловіками⁸³.

Конвенція про статус біженців 1951 року є знаковим документом у сфері захисту прав людини, актуальність якого зберігається й донині. Ця Конвенція стала одним із перших міжнародних договорів, укладених після завершення Другої світової війни, і увійшла до складу нової системи правового регулювання прав людини. Головною метою цього документа було офіційне закріплення мінімального набору прав для осіб, які шукають захисту від переслідувань. Зокрема, йдеться про право не повертатися до держави, в якій ці особи можуть зазнати переслідування, що свого часу мало трагічні наслідки для євреїв та інших груп, які намагалися втекти з нацистської Німеччини. Сьогодні Конвенція лишається одним

⁸⁰ Конвенція про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення № 143 від 24.06.1975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_163#Text

⁸¹ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

⁸² Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

⁸³ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

із найуніверсальніших міжнародних інструментів у сфері захисту біженців⁸⁴. Конвенція є сучасним втіленням вікового інституту надання притулку, заснованого на ключових гуманітарних цінностях. За час свого існування вона врятувала мільйони життів та створила основу для спільних принципів, які допомагають країнам ефективніше управляти питаннями притулку і налагоджувати взаємну співпрацю.

З моменту ухвалення Конвенції про статус біженців 1951 року та Протоколу 1967 року концепція міжнародного захисту зазнала значного розвитку, зокрема через усвідомлення появи нових категорій осіб, які потребують такого захисту. Норми в галузі прав людини також еволюціонували, що призвело до розширення підходів щодо оцінки та визначення статусу біженця. Ці процеси охоплюють ширший спектр складних питань – від гендерно обумовленого насильства до впливу кліматичних змін, а також врахування особливих прав жінок і дітей.

Різні міжнародні документи зазвичай створюють необхідний контекст і визначають принципи, що сприяють адаптації та збереженню актуальності Конвенції. Розглянемо основні такі документи.

Міжнародна організація праці виконує важливу функцію у визначенні та сприянні реалізації принципу рівності в трудовій сфері на глобальному рівні. Одним із ключових документів, що регламентує зазначений принцип, є Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 (1958 року), яка стосується питань дискримінації у сфері зайнятості та професійної діяльності. Відповідно до мети Конвенції термін «дискримінація» охоплює: а) будь-яке розрізнення, недопущення або перевагу, що робиться за ознакою раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, іноземного походження або соціального походження і призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поведження в галузі праці та занять;

⁸⁴ Конвенція про статус біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text

б) будь-яке інше розрізнення, недопущення або перевагу, що призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поведіння в галузі праці та занять і визначається відповідним членом Організації після консультації з представницькими організаціями роботодавців і працівників, де такі є, та з іншими відповідними органами⁸⁵. Зазначена Конвенція підкреслює, що будь-які прояви дискримінації на робочому місці порушують права людини і принципи справедливості в трудових відносинах та закликає держави-члени впроваджувати законодавчі та інші заходи, спрямовані на запобігання та викорінення будь-яких форм дискримінації.

У грудні 1965 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй приймає Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, адже дискримінація за расовими ознаками була визнана найпоширенішим джерелом політичних та громадянських конфліктів. Расова дискримінація визначена як будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, основані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження», що перешкоджає здійсненню прав людини і основних свобод. Відповідно до прийнятої Конвенції був вперше заснований орган, функції якого полягають у спостереженні за дотриманням всіх затверджених положень – Комітет по ліквідації расової дискримінації, який складається з вісімнадцяти експертів, що відзначаються високими моральними якостями і визнаною безсторонністю, обираються Державами-учасницями з числа їх громадян і повинні виконувати свої обов'язки від себе особисто, причому приділяється увага справедливому географічному розподілу і представництву різних форм цивілізації, а також головних правових систем⁸⁶.

⁸⁵ Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 від 25.06.1958. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text

⁸⁶ Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: редакція від 04.02.1994, № 995_105. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

Рамкова Конвенція в історичному контексті стала першим, юридично обов'язковим, багатостороннім, міжнародним документом, присвяченим безпосередньо захисту національних меншин у всіх сферах суспільного життя. В правовому документі закладено принцип, згідно з яким усі її положення запроваджуються виключно через національне законодавство кожної держави та її державну політику.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року закріплює, що кожна держава, яка бере участь у Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини. Таким чином, пактом встановлено загальну заборону дискримінації за будь-якою ознакою. А у статті 3 закріплюється, що держави, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими і політичними правами⁸⁷.

Пакт покладає на держави обов'язок передбачити в національному законодавстві заборону не тільки дискримінації будь-якого роду (ст. 26), але й будь-якого відступу на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства» (ст. 20). Крім того, ст. 4 Пакту передбачає, що під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою

⁸⁷ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження⁸⁸. Нагляд за виконанням Пакту здійснює Комітет з прав людини Організації Об'єднаних Націй, який складається з 18 експертів, які обираються на термін у 4 роки.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права немає спеціальних положень про права національних меншин. Проте, відповідно до ст. 2 пакту держави, які беруть у ньому участь, зобов'язуються гарантувати, що проголошені в ньому права здійснюватимуться без будь-якої дискримінації, зокрема щодо раси, мови, релігії та національного походження. Держави-члени зобов'язуються гарантувати право кожної людини на працю та її справедливий і сприятливий умови, право створювати професійні спілки, право на соціальне забезпечення, право на охорону сім'ї та дітей і достатнє харчування, одяг та житло, право на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, право на освіту, право на участь у культурному житті⁸⁹. Держави, які ратифікували Пакт визнають і гарантують перелічені права кожній людині без будь-якої дискримінації за вказаними ознаками, не зважаючи на належність особи до більшості чи меншості населення, її громадянство тощо. Комітет з економічних, соціальних і культурних прав контролює виконання зобов'язань державами-учасниками відповідно до Пакту, а також рівень реалізації ними відповідних прав і обов'язків. У своїй діяльності Комітет користується різноманітними інформаційними джерелами, серед яких доповіді від держав-учасників та дані від спеціалізованих установ Організації Об'єднаних Націй. Таким чином, зазначений пакт гарантує рівне для чоловіків та жінок право користування економічними, соціальними та культурними правами.

⁸⁸ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

⁸⁹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

Конвенція про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 року є міжнародною угодою, що зобов'язує держави-учасниці юридично дотримуватися її положень. Конвенція встановлює принцип сучасного міжнародного права, відповідно до якого строки давності не застосовуються до осіб, винних у найтяжчих міжнародних злочинах – злочинах проти людяності та воєнних злочинах, незалежно від того, коли вони були скоєні. Ці категорії злочинів визначені Статутом Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу від 8 серпня 1945 року.

Міжнародна конвенція про припинення та покарання злочинів апартеїду – міжнародно-правовий документ конвенційного характеру прийнятий Генеральною Асамблеєю 30 листопада 1973 року і набув чинності 18 липня 1976 року. Конвенція була спрямована проти апартеїду в Південній Африці, але має більш загальний характер. У статті 1 Конвенції визначено, що апартеїд є злочином проти людства і що нелюдські акти, які є наслідком політики й практики апартеїду та схожої з ним політики й практики расової сегрегації і дискримінації, є злочинами, що порушують принципи міжнародного права, зокрема цілі та принципи Статуту Організації Об'єднаних Націй, і створюють серйозну загрозу міжнародному миру й безпеці⁹⁰. Стаття 2 визначає, що поняття апартеїду охоплює політику та практику расової сегрегації й дискримінації у формі, в якій вони застосовувалися в південній частині Африки. Основними проявами апартеїду є: позбавлення представників певної расової групи або груп права на життя та особисту свободу; навмисне створення таких умов існування для расової групи або груп, що спрямовані на повне чи часткове фізичне їх знищення; життя законодавчих чи інших заходів, які перешкоджають участі

⁹⁰ Міжнародна конвенція про припинення та покарання злочинів апартеїду від 30 листопада 1973 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169724__169724

расової групи у політичному, соціальному, економічному та культурному житті держави; заходи, що спрямовані на поділ населення за расовою ознакою; експлуатація праці членів певної расової групи; переслідування організацій чи окремих осіб шляхом позбавлення їх основних прав і свобод за діяльність, спрямовану проти режиму апартеїду⁹¹. Аналіз положень зазначеної статті свідчить про те, що злочини апартеїду неможливі без залучення цілого державного апарату для їх реалізації. А відповідно до статті 3, міжнародній кримінальній відповідальності підлягають усі причетні особи (індивіди, члени організацій і установ та представники держави), незалежно від мотивів.

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) – це міжнародний договір, прийнятий Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 18 грудня 1979 року. Вона набула чинності 3 вересня 1981 року після ратифікації 20 країнами. CEDAW часто називають Міжнародним біллем про права жінок. Конвенція зобов'язує держави-учасниці ліквідувати всі форми дискримінації щодо жінок у політичному, економічному, соціальному, культурному та інших сферах життя.

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 18 грудня 1979 року, набула чинності 3 вересня 1981 року. Документ має важливе значення як перший глобальний та всеохоплюючий міжнародний договір, що є юридично обов'язковим і спрямований на усунення всіх форм дискримінації за ознаками статі й гендеру. Контроль за дотриманням положень Конвенції забезпечується Комітетом з ліквідації дискримінації щодо жінок, який здійснює нагляд за її виконанням державами-учасницями. У статті 1 «дискримінація щодо жінок» визначається як будь-яке розрізнення,

⁹¹ Міжнародна конвенція про припинення та покарання злочинів апартеїду від 30 листопада 1973 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169724__169724

виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі⁹². Держави зобов'язанні інтегрувати принцип рівноправності в національні конституції та законодавство, вжити всіх належних заходів для викорінення дискримінації та забезпечити правовий захист жінок від дискримінації.

Положення Конвенції охоплюють усі аспекти життя жінок, визначаючи принципи рівності, недискримінації та відповідальності держави. Документ наголошує на важливості усунення перешкод, які заважають досягненню гендерної рівності. Жінкам необхідно забезпечити умови для всебічного саморозвитку. Конвенція об'єднує цивільні, політичні та соціально-економічні права, які раніше часто розглядалися окремо, і закликає до впровадження правових та політичних заходів для гарантування прав жінок.

Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок – це міжнародна угода, яка встановлює механізм для розгляду скарг та запитів щодо порушення прав жінок, передбачених Конвенцією. Він надає додаткові засоби захисту прав жінок в рамках Конвенції, дозволяючи звертатися до відповідного комітету Організації Об'єднаних Націй зі скаргами на порушення їхніх прав. Протокол визначає дві основні форми реагування на порушення прав жінок: це розгляд індивідуальних скарг та проведення розслідувань. Україна підписала Конвенцію 17 липня 1980 року. Ратифікувала 12 березня 1981 року. Також приєдналася до Факультативного протоколу⁹³.

⁹² Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

⁹³ Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_794#Text

У 1984 році Організація Об'єднаних Націй ухвалила спеціальний правовий документ, присвячений забороні катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. Вперше термін «катування» було визначено як будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди⁹⁴. Відповідно до ухваленого документа, сторони зобов'язані вживати всіх необхідних заходів для запобігання актам катування. Забороняється висилати, повертати чи передавати особу іншій державі, якщо існують вагомі підстави вважати, що вона може зазнати катувань.

Конвенція про права дитини – один із ключових міжнародних документів у сфері захисту прав дитини, яка отримала найбільш широке міжнародне визнання серед усіх документів з прав людини та є найширше ратифікованим договором у сфері прав людини у світі. Вона об'єднує в одному правовому акті повний спектр прав, які стосуються дітей, включаючи громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти. Конвенція була прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 20 листопада 1989 року, а її положення набрали чинності у вересні 1990 року. Документ у своїй 41 статті містить виклад основних прав дітей віком до 18 років, які повинні бути визнані, поважатися

⁹⁴ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 груд. 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

та захищатися всіма державами-учасницями. Основні положення Конвенції про права дитини:

недискримінація (ст. 2) – усі права застосовуються до кожної дитини без будь-якої дискримінації;

найкращі інтереси дитини (ст. 3) – в усіх діях щодо дітей першочерговим має бути враховано найкращі інтереси дитини;

право на життя, виживання та розвиток (ст. 6);

право дитини бути почутою (ст. 12) – дитина має право висловлювати власну думку і бути почутою з питань, які її стосуються та інші⁹⁵.

Ключові права, які гарантує Конвенція про права дитини: захист від насильства, жорстокого поводження, експлуатації (ст. 19, 34, 36); захист від дитячої праці (ст. 32); захист дітей у збройних конфліктах (ст. 38); право на освіту (ст. 28–29); право на медичну допомогу (ст. 24); право на ім'я, громадянство, збереження родинних зв'язків (ст. 7–9); право на приватне життя та гідність (ст. 16); право на відпочинок, дозвілля, гру, участь у культурному житті (ст. 31)⁹⁶.

Виконання Конвенції контролюється Комітетом Організації Об'єднаних Націй з прав дитини, який розглядає періодичні звіти держав-учасниць та надає рекомендації. Існує також Факультативний протокол до CRC, який дозволяє дітям або їхнім представникам подавати скарги про порушення прав. Слід зазначити, що Конвенція про права дитини значно вплинула: по-перше, на законодавство багатьох країн, зокрема на Сімейний кодекс України, закони про освіту, охорону здоров'я, ювенальну юстицію тощо; по-друге на створення державних інституцій із захисту прав дитини (наприклад, інститут Уповноваженого з прав дитини в Україні); по-третє на впровадження політик, орієнтованих на захист вразливих

⁹⁵ Конвенція про права дитини: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

⁹⁶ Конвенція про права дитини: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

категорій дітей (діти-сироти, діти з інвалідністю, діти-біженці тощо). Конвенція була ратифікована Постановою Верховної Ради 27 лютого 1991 року та набула чинності для України 27 вересня того ж року. У 1993 році в Києві засновано Всеукраїнський комітет із захисту дітей. У квітні 2001 року, відповідно до положень Конвенції, було ухвалено Закон України про охорону дитинства. У 2003 і 2005 роках український парламент ратифікував два факультативних протоколи до Конвенції, зокрема: про права дитини стосовно торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії; про участь дітей у збройних конфліктах.

Протягом більш ніж десятирічного періоду робочі групи Комісії з прав людини здійснювали підготовку проекту декларації про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Ця декларація, офіційно прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 18 грудня 1992 року, покладає на держави обов'язок забезпечувати захист існування та самобутності національних, етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин на їхніх територіях. Крім того, вона зобов'язує держави сприяти створенню умов, необхідних для розвитку такої самобутності⁹⁷. Особи, які належать до національних, етнічних, релігійних чи мовних меншин, користуються правом вільного доступу до надбань своєї культури, можливістю сповідувати власну релігію та здійснювати обрядові практики, а також використовувати свою рідну мову як у приватній сфері, так і в публічному житті, без будь-якого втручання або проявів дискримінації. Крім того, такі особи мають право на активну участь у культурних, релігійних, громадських, економічних та політичних процесах суспільного життя. Держави зобов'язуються вживати необхідні заходи для гарантування того, щоб представники меншин могли повною мірою

⁹⁷ Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин: прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text

та ефективно реалізовувати свої права людини і основоположні свободи без будь-якої дискримінації та на основі повної рівності перед законом. Вони створюють сприятливі умови, які дозволяють меншинам зберігати й розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції. У сфері освіти держави стимулюють вивчення історії, традицій, мови та культури меншин, які проживають їхніх територіях. Водночас особам, що належать до меншин, мають бути надані належні можливості здобувати знання, необхідні для повноцінного життя у суспільстві. Окрім цього, держави розглядають заходи для забезпечення участі представників меншин у процесах економічного прогресу та розвитку своєї держави без жодних обмежень⁹⁸.

Конвенція про права осіб з інвалідністю (CRPD), прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 2006 році, є ключовим міжнародним правовим документом, який гарантує інклюзивність – тобто забезпечення повноцінної участі осіб з інвалідністю у всіх сферах життя на рівні з іншими. Крім того Конвенція забезпечує доступність – як фізичну (будівлі, транспорт), так і інформаційну (ІКТ, комунікація), освітню, трудову тощо та забороняє дискримінацію за ознакою інвалідності в будь-якій формі. Ця Конвенція вимагає від держав-учасниць забезпечити правове й практичне впровадження принципів рівності, автономії, поваги до людської гідності, та активного залучення людей з інвалідністю до прийняття рішень, які їх стосуються.

Національна конвенція Організації Об'єднаних Націй про права осіб з інвалідністю (UNCRPD) є важливим міжнародним актом, що має на меті забезпечення захисту прав людини та гідності осіб з інвалідністю. Даний документ базується на підході, який розглядає людей з обмеженими можливостями не як пасивних одержувачів медичної допомоги та благодійності, а як самостійних індивідів,

⁹⁸ Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин: прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text

які мають право активно брати участь у суспільному житті. Особливістю Конвенції є те, що її положення, на відміну від інших міжнародних документів у сфері прав осіб з інвалідністю, стають юридично обов'язковими для держав після ратифікації. Конвенція прийнята Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у грудні 2006 року та набула чинності у травні 2008 року. За реалізацію положень Конвенції відповідає незалежний Комітет з прав людей з інвалідністю, який здійснює моніторинг її виконання державами-учасниками. На даний час Конвенцію ратифікували 177 країн, з яких 92 також приєдналися до факультативного протоколу. Протокол надає Комітету можливість розглядати скарги на можливі порушення положень документа.

Таким чином, вагомим досягненням Організації Об'єднаних Націй стало створення нового підходу до забезпечення прав найбільш вразливих груп населення. Завдяки діяльності Організації Об'єднаних Націй та її ініціативам сформований новий підхід до прав і свобод найбільш уразливих категорій населення як у контексті міжнародних відносин, так і у внутрішній політиці держав. Діяльність Організації Об'єднаних Націй значною мірою сприяла виробленню нових стандартів у сфері захисту прав найвразливіших груп населення.

Забезпечення захисту прав людини є одним із ключових напрямів діяльності Ради Європи. У межах цієї організації функціонують правові інститути, діяльність яких зосереджена на протидії дискримінації та злочинам, скоєним на ґрунті ненависті. Всі держави-члени Ради Європи підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, що орієнтована на утвердження прав людини, демократії та принципу верховенства права.

Хоча в Європейській конвенції з прав людини немає прямої згадки про злочини на ґрунті ненависті, стаття 14 забороняє дискримінацію. У ній закріплено принцип рівності у користуванні всіма правами, визнаними Конвенцією. Відповідно до цієї статті, права й свободи, гарантовані Конвенцією, повинні бути забезпечені

без жодної дискримінації за такими ознаками, як стать, раса, колір шкіри, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, належність до національних меншин, майновий стан, народження або за іншими критеріями⁹⁹. Варто зазначити, що такий перелік не є вичерпним.

Особи, які стали жертвами злочинів на ґрунті ненависті, можуть посилалися на цю статтю у випадках, коли держава не виконала своїх зобов'язань згідно з іншими положеннями Конвенції. Таким чином, стаття 14 має важливе значення у забезпеченні захисту від дискримінації та несправедливості.

Згодом статтю 14 було доповнено Протоколом № 12 до Конвенції, який розширює заборону дискримінації та забезпечує гарантії рівності у користуванні будь-якими правами, включаючи ті, що передбачені національним законодавством держав-членів. Протокол № 12 до Конвенції, ухвалений у 2000 році, має ширшу сферу дії порівняно зі статтею 14, яка обмежується тільки правами, закріпленими в Європейській конвенції з прав людини. Як зазначає О. Панкевич, існують певні особливості статті 14 Конвенції, які виділяють її у системі конвенційного механізму захисту прав і свобод людини. По-перше, стаття не встановлює загальної заборони дискримінації, зосереджуючись лише на забезпеченні відсутності дискримінації щодо «користування правами та свободами, визнаними в Конвенції». По-друге, вона не має самостійного характеру, а виконує допоміжну функцію, доповнюючи інші положення Конвенції та Протоколів, розширюючи обсяг гарантованих прав. По-третє, застосування цієї статті можливе виключно у зв'язку з іншими статтями Конвенції, що визначає її підтримувальний характер¹⁰⁰.

⁹⁹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 11 листопада 1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

¹⁰⁰ Панкевич О. Заборона дискримінації: деякі загальнотеоретичні й філософсько-правові аспекти інтерпретації (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3 (78). С. 23–24.

Злочини на ґрунті ненависті підпадають під юрисдикцію Організації з безпеки та співробітництва у Європі. Рада міністрів Організації з безпеки і співробітництва в Європі неодноразово наголошувала, що такі злочини становлять загрозу не лише окремим особам, порушуючи їхні права, але й можуть ескалувати до масштабних конфліктів та випадків насильства.

У кризових умовах безпеки вкрай важливо дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права та захисту прав людини, адже саме найуразливіші групи населення зазнають найбільших страждань. У зв'язку з цим Бюро Організації з безпеки і співробітництва в Європі з демократичних інститутів і прав людини активно здійснює моніторинг злочинів на ґрунті ненависті та розробляє рекомендації й політики для боротьби з такими явищами. За даними цієї організації, в Україні найчастіше від злочинів на ґрунті ненависті страждають іноземці, представники різних етнічних спільнот, члени релігійних меншин, а також релігійні об'єкти, такі як церкви, мечеті, синагоги та кладовища. Також серед найбільш уразливих є роми, представники ЛГБТК+ спільноти, включаючи геїв, лесбійок, бісексуалів і трансгендерних осіб (184 правопорушення і 4 засуджених, 2020). Члени цих спільнот особливо вразливі перед подібними злочинами, особливо в умовах відсутності законодавчих норм, здатних забезпечити їм належний захист.

Одним із основних документів для запобігання злочинам на ґрунті ненависті є Рамкове рішення Європейського Союзу щодо боротьби з расизмом і ксенофобією, прийнятий 28 листопада 2008 року. Документ спрямований на впровадження у правові системи держав-членів ЄС уніфікованого підходу до визначення злочинів на ґрунті ненависті, ставши важливим етапом гармонізації кримінального права серед країн ЄС. Рішення охоплює держави, які вже є членами Союзу, а також ті, що прагнуть приєднатися до нього.

Конституції багатьох сучасних країн світу включають посилання на міжнародні та регіональні правові акти, до яких інтегрують їх положення. Ці акти слугують орієнтиром для інтерпретації

національного законодавства у сфері прав людини та регулярно застосовуються в судовій практиці.

Проведений аналіз міжнародних стандартів правового захисту вразливих груп населення засвідчує складну, динамічну й поступову еволюцію відповідного правового інструментарію в системі міжнародного права. Історичний аналіз дозволяє зробити висновок, що тільки починаючи з другої половини XIX століття, а особливо після Другої світової війни, міжнародне співтовариство перейшло до активної розробки універсальних, обов'язкових та адресно-орієнтованих механізмів забезпечення прав людини, з акцентом на найбільш уразливі соціальні категорії.

Розвиток міжнародного правопорядку в цій сфері демонструє чітку тенденцію від загальних декларативних норм до конкретних, юридично зобов'язуючих механізмів, зокрема в межах системи Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу та Міжнародної організації праці. Формування відповідних конвенцій (Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року, Конвенція про статус біженців 1951 року, Конвенція про права дитини 1989 року, Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 року тощо) засвідчує перехід до нормативного визнання потреб особливого правового захисту певних груп – жінок, дітей, біженців, етнічних меншин, осіб з інвалідністю.

Особливої уваги заслуговує системне включення інституту недискримінації та принципу рівності у всі ключові документи міжнародного права. Ідея про те, що захист прав вразливих груп є не лише моральним, але й юридичним імперативом, поступово закріпилася як базовий стандарт міжнародного гуманітарного та правозахисного порядку.

Суттєвим є і той факт, що сучасні міжнародно-правові акти розширили концепцію вразливості, визнаючи її багатовимірність – соціальну, культурну, політичну, економічну, гендерну та інституційну. Таким чином, правові норми поступово трансформуються

з формального визнання прав до створення умов для їх реального здійснення через системи моніторингу, контролю та санкцій (наприклад, діяльність комітетів Організації Об'єднаних Націй, Європейського суду з прав людини тощо).

Інституціоналізація міжнародного контролю (через органи, такі як Комітет з прав людини, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет з прав дитини, Комітет з прав осіб з інвалідністю тощо) посилила відповідальність держав за дотримання прийнятих зобов'язань. Крім того, поступова рецепція положень міжнародних договорів у національні правові системи сприяє формуванню ефективного правозахисного середовища на рівні окремих держав.

Таким чином, міжнародні стандарти правового захисту вразливих груп населення сьогодні становлять фундамент сучасної концепції прав людини. Вони не лише конституюють основні зобов'язання держав, а й формують нормативну основу для подальшого розвитку національного законодавства, політик інклюзії та механізмів правового захисту. При цьому особливого значення набуває забезпечення рівного доступу до правосуддя, недискримінаційного правозастосування та активної участі самих представників вразливих груп у прийнятті рішень, що їх безпосередньо стосуються.

У перспективі подальший розвиток правового регулювання у цій сфері має зосереджуватися на посиленні міжсекторальної взаємодії (між правом, соціальною політикою, освітою, охороною здоров'я), удосконаленні інструментів моніторингу ефективності реалізації прав, а також формуванні підходів до новітніх викликів – міграційної кризи, змін клімату, цифрової нерівності, воєнних конфліктів, які найбільше впливають саме на вразливі групи населення.

Отже, міжнародні стандарти є не лише результатом правової еволюції, але й стратегічним інструментом протидії дискримінації, соціальному виключенню та структурному насильству щодо вразливих категорій населення, і мають слугувати орієнтиром для удосконалення національних систем захисту прав людини.

2.2 Державна правова політика зарубіжних держав у сфері захисту прав і свобод вразливих груп населення

Державна правова політика у сфері захисту прав і свобод вразливих груп населення в зарубіжних країнах є важливим напрямом соціальної політики, який базується на принципах прав людини, недискримінації та соціальної справедливості. На початку розвитку механізмів соціального захисту у світі сформувалися дві ключові моделі, які виокремлювалися за своїми принципами і підходами до управління соціальними ризиками. Першою є так звана континентальна модель, або система Бісмарка. Її основний концепт ґрунтувався на створенні системи соціального захисту через механізми взаємної допомоги та соціального страхування. В цій системі соціальні виплати надавалися виключно зайнятому населенню та визначалися пропорційно до їхніх доходів. Для індивідів та сімей із слабкими можливостями активної трудової участі зберігається національна солідарність. Другою є англосаксонська модель, відома як система Вільяма Беверіджа, яка орієнтувалася на реалізацію принципу забезпечення мінімального рівня споживчого бюджету для всіх громадян держави без винятку та виходить із того, що будь-яка особа, незалежно від приналежності до активного населення, має право на мінімальний захист у випадках хвороби, старості чи іншої причини скорочення доходів. Переважає принцип національної солідарності, що будується на концепції розподільної справедливості¹⁰¹.

Загальне визнання у світовій правовій практиці здобула відома класифікація моделей соціальної держави, запропонована Г. Еспінг-Андерсеном у 1990 році. Ця концепція виділяє три основні моделі соціальної політики: ліберальну (або англосаксонську), континентально-європейську (консервативну)

¹⁰¹ Хома Н. Основні підходи до типології моделей соціальної держави. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2014. Вип. 4. С. 84–85.

та скандинавську (або соціально-демократичну). В основі даної класифікації покладено принципи доступності соціальних послуг, рівень охоплення населення, а також характер та масштаб перерозподілу доходів у системах соціального забезпечення. Додаткову увагу приділено аналізу ролі та впливу різноманітних політичних сил, зокрема партій, рухів і органів державної влади, на формування та реалізацію цих моделей¹⁰². Основу цієї класифікації складають три критерії: перший, це рівень декомодифікації, тобто міра, до якої держава звільняє людину від ринкової залежності, забезпечуючи високий рівень соціальних гарантій і послуг; другий критерій, це рівень соціальної стратифікації, який визначається через співвідношення оподаткування та витрат; третій, це баланс між державними програмами соціального забезпечення та соціальною підтримкою, що надається приватним сектором.

Розглянемо досвід державної правової політики та практик захисту прав і свобод вразливих груп населення у деяких зарубіжних державах:

Скандинавська модель соціального захисту забезпечує високий рівень зайнятості та низькі ризики бідності, у ній найкраще поєднано ефективність і справедливість (Швеція, Данія, Ісландія, Фінляндія, Норвегія, Нідерланди). Принцип соціальної солідарності, характерний для багатьох європейських «соціальних економік», найбільшою мірою реалізований в Швеції, де всі громадяни рівним чином і незалежно від їх соціального статусу беруть участь у фінансуванні системи соціального захисту, вносячи сумірний доходам внесок¹⁰³.

Як зазначають скандинавські дослідники, соціал-демократична (скандинавська) модель забезпечує захист населення від традиційних соціальних ризиків, таких як безробіття, хвороби,

¹⁰² Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton : Polity Press, 1990. 248 p.

¹⁰³ Кваша О. С. Моделі соціальної політики країн ЄС у забезпеченні розвитку людського потенціалу в контексті поглиблення євроінтеграційного процесу. *Регіональна економіка та управління*. 2018. № 4 (22). С. 53.

непрацездатність і старість¹⁰⁴, пропонуючи рівні права громадян у межах загальної соціальної стратифікації. Майже всі мешканці північних країн охоплені системою соціального страхування, яка зазвичай включає безкоштовну медичну допомогу, загальне пенсійне забезпечення, страхування від безробіття та виплати у разі хвороби. Отримання цих соціальних послуг і виплат не залежить від зайнятості та зазвичай гарантується всім громадянам незалежно від їхнього соціального чи майнового становища. Завдяки універсальному підходу цієї моделі та акценту на боротьбу з бідністю можна стверджувати, що порівняно найбільшу підтримку отримують найменш забезпечені верстви населення, зокрема групи з низькими зарплатами або ті, хто перебуває в маргінальному становищі на ринку праці¹⁰⁵.

Відкритість та свобода вираження думок стали основою для формування високого рівня довіри серед громадян не тільки одне до одного, але й до державних інституцій та політики, яку вони реалізують. Скандинавські дослідники описують довіру як ключовий компонент, який формує функціональну основу всієї моделі, визначаючи якість відносин у її межах¹⁰⁶. Скандинавська модель заснована на певному соціальному контракті, де населення готове сплачувати високі податки в обмін на гарантії соціальних прав та належне фінансування суспільних послуг. Довіра відіграє важливу роль і у стосунках між постачальниками соціальних послуг та їх споживачами. Скандинавська модель передбачає функціонування демократичної політичної системи, яка поєднує елементи

¹⁰⁴ The Nordic Models in Political Science: Challenged, but Still Viable? / ed. by Oddbjørn Knutsen. Bergen, 2017. P.5. URL: <https://www.ipsa.org/na/book/nordic-models-political-science-challenged-still-viable>

¹⁰⁵ Andersen T. M. Challenges to the Scandinavian Welfare Model. *European Journal of Political Economy*. 2004. Vol. 20. № 3. P. 745. URL: <https://www.uv.es/=atortosa/scanwelmodel.pdf>

¹⁰⁶ The Relational Nordic Welfare State: Between Utopia and Ideology / ed. by S. Hänninen, K.-M. Lehtelä, P. Saikkonen. Cheltenham : Edward Elgar, 2019. P. 2.

представницької, прямої та партисипативної демократії. Політичні рішення тут зазвичай ухвалюються на основі консенсусу, залучаючи широкий спектр політичних сил. У цьому процесі активно беруть участь різноманітні групи інтересів, насамперед федерації профспілок та асоціації роботодавців. Науковці підкреслюють, що значну роль у прийнятті рішень відіграють також різні сегменти громадянського суспільства, що надає цим рішенням максимальної легітимності. Зазначена модель відрізняється досить розвинутою інфраструктурою догляду за дітьми, хворими та літніми. Становлення держави загального добробуту у скандинавських країнах супроводжувалося «переходом відповідальності щодо соціального захисту від сім'ї до фінансованих за рахунок податків публічних служб»¹⁰⁷. Домінуючим постачальником послуг стали публічні і в першу чергу муніципальні влади. Так, послуги охорони здоров'я, освіти, турбота про дітей та людей похилого віку – це функції муніципалітетів.

Наприклад, основним принципом шведської соціальної моделі є її універсальність – вона охоплює всі верстви населення. Усі громадяни поза залежністю від їхнього соціального статусу беруть участь у її фінансуванні, вносячи сорозмірний своїм доходам внесок – принцип солідарності. Держава ж бере на себе функції перерозподілу соціальних благ від забезпечених до найбільш уразливих категорій населення¹⁰⁸. В цілому, соціально-орієнтована модель держави добробуту у Швеції передбачає законодавче закріплення рівного доступу до послуг незалежно від віку, статі, етнічної приналежності чи інвалідності та інтегровані програми підтримки біженців, людей з інвалідністю, ЛГБТК+ та літніх людей. Закон про антидискримінацію Швеції, відомий як Diskrimineringslagen, набрав чинності 1 січня 2009 року. Закон об'єднав попередні окремі закони

¹⁰⁷ Changing Government Relations in Europe: From Localism to Intergovernmentalism / ed. by M. J. Goldsmith, E. C. Page. London : Routledge, 2010. P. 198.

¹⁰⁸ Мудролюбова Н. О. Особливості шведської моделі соціального захисту населення від безробіття. *Економіка і право*. Серія 18. Вип. 29. 2015. С. 104.

щодо дискримінації за різними ознаками, створюючи єдину правову основу для боротьби з дискримінацією в Швеції. Закон охоплює дискримінацію за ознаками статі, гендерної ідентичності або вираження, етнічної приналежності, релігії або іншої віри, інвалідності, сексуальної орієнтації та віку. Закон визначає різні форми дискримінації, включаючи пряму та непряму дискримінацію, відсутність доступності для осіб з інвалідністю, переслідування та сексуальні домагання та забороняє дискримінацію в різних сферах, таких як трудові відносини, освіта, надання товарів і послуг, а також у державному секторі. У Швеції існують локальні і регіональні антидискримінаційні бюро. Вони надають консультації і підтримку тим, хто піддався дискримінації. А уповноважений з питань рівності (Diskrimineringsombudsmannen) є урядовим агентством, яке наглядає за дотриманням закону та займається просвітою та підтримкою осіб, які стали жертвами дискримінації.

За континентальною моделлю (Німеччина, Австрія, Франція, Бельгія, Люксембург), соціально орієнтована ринкова економіка надає провідну роль ринкові, який репрезентує приватну соціально-економічну ініціативу в громадянському суспільстві за допоміжної функції держави, встановлюється жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту та тривалістю професійної діяльності. В основу моделі покладено соціальне страхування, послуги якого фінансуються переважно за рахунок внесків роботодавців і застрахованих працівників¹⁰⁹.

Сучасна модель соціального захисту Німеччині (правової держави з розвиненою системою соціального захисту) сформувалася під впливом змін, що відбувалися в державі в 50–60 роках ХХ століття та змінювалася у наслідок приходу до влади кожної нової партії. Концепція соціальної ринкової економіки була

¹⁰⁹ Кваша О. С. Моделі соціальної політики країн ЄС у забезпеченні розвитку людського потенціалу в контексті поглиблення євроінтеграційного процесу. *Регіональна економіка та управління*. 2018. № 4 (22). С. 53.

розроблена після другої світової війни. Вперше її концептуально виклав Альфред Мюллер-Армак у своїй книзі «Господарське управління та ринкове господарство» (1947), в якій також уперше використав термін «соціальна ринкова економіка». Політична реалізація концепції пов'язана з німецьким економістом та політиком Людвігом Ерхардом (член Християнсько-демократичного союзу, перший міністр економіки, Федерального канцлера ФРН 1963–1966 рр.).

На сучасному етапі, з метою імплементації положень Директиви 2000/78/ЄС¹¹⁰ щодо забезпечення рівних прав у зайнятості, заборони дискримінації працівників за ознаками релігії, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації, Німеччина прийняла у 2006 році Загальний акт про рівне ставлення (*Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz*), метою якого є запобігання дискримінації та її припинення. Закон забороняє будь-яке пряме чи непряме дискримінаційне поводження за ознаками раси, етнічного походження, статі, релігії або світогляду, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації у сферах трудових відносин та повсякденного цивільно-правового обігу¹¹¹. Таким чином, одним законом охоплено захист більшості вразливих категорій: національних меншин, жінок, людей з інвалідністю, літніх людей, вірян, представників ЛГБТК+ спільноти тощо. Для реалізації цього закону створено Федеральне відомство з питань антидискримінації (*Antidiskriminierungsstelle des Bundes*), яке консулює постраждалих та контролює дотримання принципу рівного ставлення. Крім того, норми про недопущення дискримінації присутні й у спеціальних законах, присвячених окремим групам, а також імplementовані з права ЄС. Загалом законодавча база законодавча база

¹¹⁰ Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation // OJ L 303, 2.12.2000, P. 16–22.

¹¹¹ Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (AGG). Antidiskriminierungsgesetz. Bundesministerium der Justiz: URL:<https://www.gesetze-im-internet.de/agg/>

Німеччини включає широкий спектр актів, спрямованих на захист прав вразливих груп, зокрема:

соціальне законодавство – наприклад, книги німецького Соціального кодексу (SGB) регулюють соціальне забезпечення різних категорій населення (допомоги, пенсії, послуги догляду тощо)¹¹². Прийняття усіх книг Соціального кодексу суттєво розтягнуто у часі. Так, Книга I набула чинності 01 січня 1976 року, а Книга XII з 01 січня 2005 року. Важливо, що соціальна допомога та страхування охоплюють мало-забезпечених, безробітних, людей похилого віку та осіб з інвалідністю, гарантуючи їм гідний рівень життя. Разом з тим, О. Сайнецький звертає увагу на те, що Соціальним кодексом здійснюється регулювання не лише регулювання питань, пов'язаних безпосередньо із соціальним захистом населення, а й інших прав та свобод людини і громадянина, чия сутність має зв'язок із терміном «соціальний»¹¹³;

спеціальні закони про рівність та участь – для окремих груп прийнято окремі акти. Приміром, Закон про рівні можливості людей з інвалідністю (Behindertengleichstellungsgesetz, BGG) і Книга IX Соціального кодексу (SGB IX) забезпечують правові гарантії інклюзії осіб з інвалідністю, а Закон про загальне рівне ставлення (AGG), згаданий вище, охоплює також захист від дискримінації за віком, статтю та сексуальною орієнтацією. Для захисту дітей та молоді діє Закон про добробут дітей та молоді (SGB VIII), нещодавно модернізований актом про зміцнення дітей та молоді 2021 року (Kinder- und Jugendstärkungsgesetz), а для захисту жінок від насильства – Закон про захист від насильства 2002 р. (Gewaltschutzgesetz) та нове законодавство, прийняте на виконання Стамбульської конвенції;

міжнародно-правові зобов'язання – Німеччина приєдналася до ключових міжнародних договорів у сфері прав людини,

¹¹² Sozialgesetzbuch (SGB). URL: <https://www.sozialgesetzbuch-sgb.de>

¹¹³ Сайнецький О. П. Систематизація соціального законодавства у Німеччині. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 1 (16) том 4, 2017. С. 48.

що стосуються вразливих груп. Серед них: Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини (ратифікована 1992 р.), Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права осіб з інвалідністю (ратифікована 2009 р.), Стамбульська конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок (набула чинності в Німеччині у 2018 р.) та Женевська конвенція про статус біженців. Ці міжнародні стандарти інтегровані у національну політику і законодавство, слугуючи орієнтиром для урядових програм.

Ліберальна модель соціального захисту (США, Велика Британія, Ірландія) вирізняється обмеженим рівнем державного втручання у процеси розподілу та перерозподілу доходів, а також мінімальним обсягом соціальних гарантій, що забезпечуються на державному рівні. У межах цієї моделі превалює орієнтація на економічні цілі, які мають пріоритет над соціальними. Система соціального захисту носить переважно адресний характер, спрямований на окремі категорії населення. Водночас держава відіграє мінімальну роль у регулюванні ринку праці, а функції з надання соціальних послуг переважно переймають приватні компанії та громадські організації. Значущим фактором у цій моделі є роль ринкового механізму регулювання¹¹⁴.

Державна правова політика США у сфері захисту прав і свобод вразливих груп справді має індивідуалізований характер, і ключову роль у цьому процесі відіграє судова система, особливо федеральні суди та Верховний суд США. Прецедентне право, тобто судові рішення, які стають зразковими для наступних справ, є основним джерелом права – особливо у справах, що стосуються прав вразливих груп.

Знаковим стало рішенням Верховного Суду США Браун проти Ради з питань освіти Топеки (англ. *Brown v. Board of Education*

¹¹⁴ Кваша О. С. Моделі соціальної політики країн ЄС у забезпеченні розвитку людського потенціалу в контексті поглиблення євроінтеграційного процесу. *Регіональна економіка та управління*. 2018. № 4 (22). С. 54.

of Торека, 1954), який постановив, що закони штатів США, які встановлюють расову сегрегацію в державних школах, є неконституційними, навіть якщо сегреговані школи в іншому випадку однакові за якістю. Це рішення частково скасувало рішення Суду у справі Плессі проти Фергюсона (англ. *Plessy v. Ferguson*), який стверджував, що закони про расову сегрегацію не порушують Конституцію США, якщо умови для кожної раси рівні за якістю, доктрина, яка стала відомою як «окремі, але рівні». Рішення Суду у справі Брауна проклало шлях до інтеграції та стало великою перемогою руху за громадянські права, а також моделлю для багатьох майбутніх судових розглядів.

Основний випадок стався в 1951 році, коли державна шкільна система в Топеці, штат Канзас, відмовилася зарахувати доньку місцевого темношкірого жителя Олівера Брауна (англ. *Oliver Brown*) до початкової школи, найближчої до їхнього дому, натомість вимагаючи, щоб вона їздила автобусом до віддаленої сегрегованої школи для темношкірих. Брауни та дванадцять інших місцевих темношкірих родин у подібних ситуаціях подали груповий позов до федерального суду США проти Ради з питань освіти Топіки, стверджуючи, що її політика сегрегації є неконституційною. Спеціальний суд у складі трьох суддів Окружного суду США округу Канзас виніс вердикт проти Браунів, спираючись на прецедент у справі «Плессі проти Фергюсона» (англ. *Plessy v. Ferguson*) і його доктрини «окремих, але рівних». Подружжя Браунів в особі головного радника Національної асоціації сприяння прогресу кольорового населення Тургуда Маршалла оскаржило це рішення безпосередньо у Верховному суді¹¹⁵.

У травні 1954 року Верховний суд виніс одноголосне рішення на користь Браунів. Суд постановив, що «окремі навчальні заклади за своєю суттю є нерівними», і тому закони, які їх встановлюють,

¹¹⁵ *Brown v. Board of Education: Supreme Court of the United States, 1954.*
URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/brown-v-board-of-education>

порушують положення про рівний захист чотирнадцятої поправки до Конституції США. Однак на 14 сторінках рішення не було зазначено жодного методу припинення расової сегрегації в школах, а друге рішення Суду у справі Брауна II 1955 року лише наказав штатам десегрегувати «з усією навмисною швидкістю». Зазначимо, що чотирнадцята поправка до Конституції США була прийнята після Громадянської війни у США, 9 липня 1868 року. Ця поправка увійшла в історію американського конституціоналізму як одна з найбільш демократичних, адже вона не тільки проголосила рівність усіх громадян незалежно від раси, але й передбачала механізм покарання для штатів за недотримання цих положень: «всі особи, народжені чи натуралізовані у Сполучених Штатах і які підлягають їхній юрисдикції, є громадянами Сполучених Штатів і штату, де вони мешкають. Жоден штат не може видавати чи застосовувати закони, що обмежують привілеї та імунітети громадян Сполучених Штатів. Жоден штат не може без законної процедури позбавити когось життя, свободи чи власності і не може позбавити когось, хто підлягає його юрисдикції, рівної охорони законом»¹¹⁶.

У справі Верховного Суду США «Ро проти Вейда» (Roe v. Wade) було визнано, що Конституція США захищає право вагітної жінки вибирати – робити чи не робити аборт. Справа стосувалася жінки, відомої під псевдонімом Джейн Ро, яка завагітніла третьою дитиною і хотіла зробити аборт. Проте Ро проживала у штаті Техас, де аборт був заборонений, крім випадків, коли плід загрожував життю матері. Тоді вона звернулася до суду, заявляючи, що закони, які забороняють право робити аборт у штаті Техас, є неконституційними. У 1973 році Верховний суд США ухвалив рішення, де вказав, що Чотирнадцята поправка до Конституції США передбачає забезпечення права на приватність, яке захищає право вагітної жінки самостійно вирішувати: робити аборт чи ні.

¹¹⁶ Brown v. Board of Education: Supreme Court of the United States, 1954. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/brown-v-board-of-education>

Однак Суд підкреслив, що це право не є абсолютним¹¹⁷. Тобто жінка сама приймає рішення до моменту, коли плід не може самостійно вижити, – до 24 тижня вагітності. Надалі влада може встановлювати певні обмеження. Рішення у справі «Ро проти Вейда» підкреслило право жінки на вибір щодо здійснення абортів є захищеним Конституцією США. У 2022 р. це рішення було скасоване у справі “Dobbs v. Jackson Women’s Health Organization”, чим судді підтвердили закон штату Міссісіпі, що забороняє переривання вагітності після 15-го тижня¹¹⁸. Тепер питання переривання небажаної вагітності вирішуватиметься на рівні законодавства кожного зі штатів. Це може призвести до фактичної заборони абортів у консервативно налаштованих штатах півдня і середнього заходу США і до зростання кількості підпільних абортів, пов’язаних із ними смертей, тяжких наслідків для здоров’я жінок.

У США одностатеві шлюби були легалізовані на федеральному рівні рішенням Верховного Суду США від 26 червня 2015 року у справі Обергефелла проти Ходжеса (Obergefell v. Hodges), яким було постановлено, що закони штату, які забороняють одностатеві шлюби, були неконституційними¹¹⁹. Згодом, у грудні 2022 року, законом «Про повагу до шлюбу» на федеральному рівні була проголошена вимога від федеральних урядів і урядів штатів визнати дійсність одностатевих і міжрасових шлюбів, дозволених на законних підставах у будь-якому штаті¹²⁰. Зазначений закон скасовує закон «Про захист шлюбу» від 1996 року,

¹¹⁷ Roe v. Wade, 410 U.S. 113 (1973). *Justia U.S. Supreme Court*. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/410/113/>

¹¹⁸ Dobbs v. Jackson Women’s Health Organization (2022). *Cornell Law School*. URL: [https://www.law.cornell.edu/wex/dobbs_v._jackson_women’s_health_organization_\(2022\)](https://www.law.cornell.edu/wex/dobbs_v._jackson_women’s_health_organization_(2022))

¹¹⁹ Obergefell v. Hodges, volume 576 (October term) “United State Report”, P. 680–681. (Supreme Court of the United States 2015). URL: <https://www.supremecourt.gov/opinions/boundvolumes/576BV.pdf>

¹²⁰ Respect for Marriage: Act of 13.12.2022 no. 117-228. URL: <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-bill/8404>

в якому шлюб визначався як союз між чоловіком і жінкою. Він забезпечує визнання законними одностатевих і міжрасових шлюбів на федеральному рівні. При цьому документ не вплине на легалізацію одностатевих шлюбів в окремих штатах через пріоритет внутрішнього законодавства над федеральним. Разом з тим, підписаний Президентом США закон унеможливає перегляд рішення у цій справі Верховним судом. Зазначимо, що зазначені рішення і закон хоч і проголошували визнання одностатевих шлюбів, проте не скасовували наявні заборони на рівні кожного зі штатів. Відтак, щоб зареєструвати одностатевий шлюб, необхідно було їхати на територію штату, у якому такий шлюб дозволений. Тепер будь-який американський штат зобов'язаний юридично визнавати подібні стосунки навіть у тому випадку, якщо в штаті одностатеві шлюби заборонені.

Можна стверджувати, що у США головним джерелом у справах про захист вразливих груп населення є судові прецеденти (зокрема, у справах про права меншин, жінок, ЛГБТК+, людей з інвалідністю та інші). Знаковими справами є *Brown v. Board of Education* (1954) скасування расової сегрегації в освіті. *Roe v. Wade* (1973) – право на аборт (згодом скасоване рішенням *Dobbs v. Jackson* у 2022). *Obergefell v. Hodges* (2015) – легалізація одностатевих шлюбів на федеральному рівні.

У США є велика кількість федеральних законів, що регулюють захист прав вразливих груп населення, які охоплюють різні категорії людей – за ознакою інвалідності, раси, статі, віку, соціального статусу тощо. Основними законами захисту прав вразливих груп у США є:

федеральний Закон про громадянські права (*Civil Rights Act*) 1964 року забороняє дискримінацію за ознакою раси, кольору шкіри, релігійних переконань, статі чи етнічного походження у різних сферах соціального життя. Поклав кінець дискримінації під час реєстрації виборців, сегрегації в школі, на робочих місцях та в громадських місцях;

закон про недопущення дискримінації за віком у сфері зайнятості (Age Discrimination in Employment Act) ухвалений у 1967 році, забороняє дискримінацію працівників, які досягли віку 40 років і старше. Він також встановлює правові механізми захисту зазначених осіб від можливого звільнення, скорочення заробітної плати та зменшення соціальних виплат через їхній вік. Закон поширює свою дію на роботодавців приватного сектора економіки з штатом працюючих 20 і більше осіб¹²¹;

закон про права інвалідів від (Americans with Disabilities Act) 1990 року визначає, що суб'єкт господарювання, на якого поширюється нормативно-правовий акт (роботодавці, у штаті яких налічується 15 і більше працівників; агентства зайнятості; профспілкові організації; спільні комітети з управління працею), не має права допускати дискримінацію в працевлаштуванні, кар'єрному рості та звільненні кваліфікованих спеціалістів з інвалідністю¹²².

закон про інвалідів (Americans with Disabilities Act ADA) 1990 року, встановлює заборону дискримінації осіб з обмеженими можливостями у всіх сферах життя: працевлаштуванні та зайнятості, освіти, громадського транспорту, соціального обслуговування та інше. Закон вимагає доступності будівель, транспорту, зв'язку та послуг для осіб з обмеженими можливостями¹²³. Та багато інших законів.

Слід підкреслити, що США має децентралізовану систему – штати мають власні закони і політики. Наприклад, Каліфорнія має дуже прогресивне трудове і антидискримінаційне законодавство. Деякі штати, навпаки, мають обмеження щодо прав трансгендерних осіб або абортів.

¹²¹ Венедіктов С. В. Трудове право Сполучених Штатів Америки : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2018. С. 9.

¹²² Венедіктов С. В. Трудове право Сполучених Штатів Америки : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2018. С. 9.

¹²³ Americans with Disabilities Act of 26.07.1990 (as amended). URL: <https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/OASAM/legacy/files/ADA-1990.pdf>

Особливе активна роль у захисті прав вразливих груп населення інститутів громадянського суспільства та правозахисних організацій, які здійснюють: моніторинг прав людини шляхом виявлення порушень та інформування громадськості; юридичну допомога жертвам дискримінації та насильства; лобіювання змін у законодавстві; проводять освітні кампанії з прав людини та протидії упередженням; забезпечують представництво в суді (*amicus curiae* у справах Верховного суду). Практика *amicus curiae* набула найбільшої популярності у США. Так, правило № 37 “Brief for an *amicus curiae*” Верховного Суду США передбачає, що висновок *amicus curiae* на розгляд Суду може представити адвокат у супроводі письмової згоди всіх сторін, або, якщо такої немає, з дозволу Суду. Наразі висновки *amicus curiae* подають до Верховного Суду США у 85 % судових справ. Ними ефективно користуються комерційні та неурядові організації (НУО), чиновники та особи, які діють за дорученням»¹²⁴.

Однією з найстаріших і найвпливовіших громадських організацій, що ведуть боротьбу за громадянські права є Національна асоціація сприяння прогресу кольорового населення (*National Association for the Advancement of Colored People*, NAACP), яка заснована в 1909 році для захисту прав чорношкірого населення¹²⁵.

Американська спілка захисту громадянських свобод (*American Civil Liberties Union*, ACLU, заснована 1920 року) є неприбутковою організацією в Сполучених Штатах, що ставить собі за мету захист і забезпечення індивідуальних прав і свобод, закріплених Конституцією та законодавством США. Основні напрями діяльності включають участь у судових процесах та проведення освітніх програм. Серед актуальних напрямів діяльності ACLU – протидія смертній

¹²⁴ Шостак А. *Amicus curiae*: практика залучення «друга суду» в Україні та за кордоном. Мережа UPLAN. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/amicus-curiae-praktyka-zaluchennia-druha-sudu-v-ukraini-ta-za-kordonom/>

¹²⁵ Empowerment Programs. NAACP. URL: <https://naacp.org/empowerment-programs>

карі, підтримка одностатевих шлюбів і права ЛГБТ-спільноти на усиновлення, захист репродуктивних прав, таких як доступ до контрацепції та можливість абортів. Організація працює над усуненням дискримінації жінок, меншин та ЛГБТ-спільноти та захищає житлові та трудові права ветеранів. До сфер їхньої діяльності також належить підтримка прав ув'язнених і протидія тортурам¹²⁶.

Кампанія за права людини (Human Rights Campaign, створена у 1980 році), є однією з найвпливовіших організацій у США, що захищають права представників ЛГБТ-спільноти. Її головні завдання полягають у забезпеченні рівних прав для лесбіянок, геїв, бісексуалів і трансгендерів. Організація прагне до створення такої майбутньої Америки, яка буде вільною і демократичною, забезпечуючи рівні права та повагу людям, що ідентифікують себе як ЛГБТ. Вона виступає за суспільство, в якому ці особи можуть відкрито виражати свою ідентичність, почуватися в безпеці і комфорті як вдома, так і на робочих місцях та в загальному соціальному середовищі¹²⁷.

У Канаді модель захисту прав вразливих груп базується на мультикультурності, інклюзії та рівності, що закріплено як у законодавстві, так і в політичній практиці. Основою цієї моделі є визнання культурного різноманіття як сили, а не загрози. У 1970 р. Канада ратифікувала Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. У 1971 році Канада стала першою країною в світі, яка прийняла офіційну політику мультикультуралізму¹²⁸. В. Фісанов, підкреслює, що саме Канада на різних історичних етапах для багатьох європейських і неєвропейських країн стала певною моделлю мультикультурного розвитку – державою де дійсно розроблялися принципи толерантних відносин між націями, етнічними

¹²⁶ Defend the rights of all people nationwide. ACLU. URL: <https://www.aclu.org/>

¹²⁷ Tools for equality and inclusion. Human Rights Campaign. URL: <https://www.hrc.org/resources>

¹²⁸ Стати канадцем, залишившись собою: досвід Канади по управлінню багатокультурністю. *Історична правда*. 26 листопада 2016 року. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/26/149354/>

групами, расовими і релігійними спільнотами. І саме головне – ці принципи системно впроваджувалися (особливо в останні десятиліття ХХ ст.) і владними інституціями, і багатьма суспільними самоврядними й громадськими фундаціями у практику повсякденного життя пересічних громадян Канади¹²⁹.

Канадська Хартія прав і свобод (Canadian Charter of Rights and Freedoms) 1982 року прямо визнає мультикультурний характер суспільства. Законодавство Канади суворо забороняє дискримінацію за расовою, етнічною, релігійною, мовною або гендерною ознакою. Зазначена хартія є першим розділом Конституційного акту 1982 року, метою якого є захист прав канадських громадян. Підписання Конституції 17 квітня 1982 року стало моментом, коли Канада офіційно стала незалежною країною від Сполученого Королівства.

У 1988 році парламентом Канади прийнято Закон про мультикультуралізм (Canadian Multiculturalism Act), надавши цій концепції ще більше місце у регулюванні міжкультурних взаємин між канадцями різного походження. Автори Закону прагнули досягти рівноваги між культурною самобутністю і рівністю, закріпивши за громадянами право ототожнювати себе з певною культурною спадщиною на свій вибір і водночас широко брати участь у соціальній, політичній та економічній сферах життя канадського суспільства, забезпечити мовну та культурну підтримку національних меншин. У Законі наголошується на необхідності викорінення расизму та усунення дискримінації, розширення участі етнічних меншин у діяльності державних органів країни¹³⁰. Державою приймаються та реалізуються національні програми примирення з корінними народами та гарантується захист прав і свобод усім без винятку.

¹²⁹ Фісанов В. Імміграційна політика і проблема оновлення практик мультикультуралізму у сучасній Канаді. *Американська історія та політика*. 2018. № 6. С. 51.

¹³⁰ Canadian Multiculturalism Act. 1988. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-18.7/page-1.html>

У Канаді функціонували 140 шкіл-інтернатів для представників корінних народів, які утримувалися за рахунок федерального бюджету і перебували під управлінням церковних організацій. Близько 150 тисяч дітей корінних народів були змушені відвідувати ці заклади. Основною метою урядової політики було асимілювання корінного населення до євро-канадського суспільства. З цією метою дітей забирали з їхніх сімей та позбавляли можливості говорити рідними мовами, дотримуватися духовних переконань і культурних традицій. 11 червня 2008 року уряд Канади офіційно вибачився перед людьми, які зазнали травматичного досвіду у системі шкіл-інтернатів. Того ж року було створено Комісію зі встановлення правди та примирення з метою дослідження наслідків діяльності цих установ. Її завданням було задокументувати свідчення понад 80 тисяч осіб, які постраждали від системи інтернатних шкіл, а також увічнити пам'ять про пережиті ними події, аби сприяти процесу зцілення від отриманих травм. У 2015 році Комісія опублікувала підсумковий звіт і представила документ, названий «94 заклики до дій». У ньому було висловлено рекомендації для урядових органів усіх рівнів щодо перегляду політики та програм, спрямованих на подолання наслідків діяльності шкіл-інтернатів, а також на стимулювання процесу примирення в канадському суспільстві. Національний день правди і примирення (National Day for Truth and Reconciliation) Відзначається щороку 30 вересня, починаючи з 2021 року. Вшановує пам'ять дітей, які постраждали або загинули в інтернатних школах.

Таким чином, Канада вживає кроків до примирення з корінними народами, визнаючи їхні права, культуру та території. Досвід Канади має загальнолюдське значення, оскільки політика мультикультуралізму базується на фундаментальних демократичних цінностях. Вона спрямована на протидію дискримінації, нетерпимості та агресії, підтримуючи гідність кожної людини і формуючи атмосферу довіри в суспільстві. Успішне впровадження цієї політики залежить не лише від своєчасних і ефективних зусиль держави,

але й від зрілості громадянського суспільства, а також від прагнення населення визнавати самоцінність культурного різноманіття та зберігати етнокультурні традиції. Канада стабільно займає позиції однієї з найпривабливіших країн для імміграції у світі. Цьому сприяє високий рівень толерантності в суспільстві, а також формування мультикультурних мегаполісів, таких як Торонто, Ванкувер і Монреаль, де представники сотень національностей живуть у гармонії та співіснуванні.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що у більшості розвинених країн світу державна правова політика щодо вразливих груп ґрунтується на імплементації міжнародних стандартів (Організація Об'єднаних Націй, Європейський суд з прав людини), прийнятті спеціалізованих законів, активному партнерстві з громадським сектором та системності у наданні соціальних послуг вразливим групам населення.

Державна правова політика у сфері захисту прав і свобод вразливих груп населення – це система принципів, заходів, правових норм та інституційних механізмів, спрямованих на забезпечення рівності, соціальної справедливості та захисту основоположних прав людини для категорій громадян, які зазнають підвищеного ризику дискримінації, соціальної ізоляції або порушення прав. Захист прав і свобод вразливих груп населення в зарубіжних країнах є важливою частиною сучасної правозахисної політики та соціальної справедливості.

Аналіз державної правової політики зарубіжних державах у сфері захисту прав і свобод вразливих груп населення засвідчує, що вона є одним із ключових інструментів реалізації принципів соціальної держави, прав людини та недискримінації. Такий напрям сучасного правового розвитку базується на взаємодії національного та міжнародного правопорядку, інтегруючи універсальні стандарти Організація Об'єднаних Націй, Ради Європи та інших міжнародних організацій у правові системи країн.

У межах загальної правової еволюції простежується виокремлення трьох основних моделей соціальної політики – скандинавської

(соціал-демократичної), континентальної (консервативної) та ліберальної, які суттєво різняться як за філософією, так і за механізмами реалізації прав вразливих груп. Кожна з цих моделей має свою внутрішню логіку організації правового та інституційного забезпечення соціального захисту.

У скандинавських країнах (Швеція, Данія, Фінляндія, Норвегія) сформовано вискоєфективну модель соціального захисту, що ґрунтується на універсальності, солідарності, високому рівні довіри до держави та системному залученні громадянського суспільства. Принцип недискримінації закріплено на конституційному рівні та деталізовано в окремих антидискримінаційних законах, які охоплюють широкий спектр ознак уразливості – від гендерної ідентичності до інвалідності. Особливістю цієї моделі є демократичний механізм прийняття рішень, що спирається на консенсус політичних сил, профспілок та громадських організацій.

Континентальна модель (Німеччина, Франція, Австрія) базується на принципах соціального страхування, що забезпечує тісний зв'язок між трудовою участю особи та рівнем соціального захисту. Однак у межах цієї моделі також відбулося суттєве розширення правових гарантій для вразливих категорій шляхом прийняття спеціальних актів – законів про рівне ставлення, про інклюзію осіб з інвалідністю, захист жінок від насильства тощо. У Німеччині, приміром, Загальний акт про рівне ставлення (AGG) є фундаментальним правовим інструментом, який забезпечує комплексний підхід до захисту прав осіб, що стикаються з дискримінацією у повсякденному житті та сфері праці.

Ліберальна модель (США, Велика Британія, Ірландія) характеризується обмеженим обсягом загальнодержавних соціальних гарантій, із превалюванням ринкових механізмів. Водночас саме в цій моделі провідну роль у захисті прав вразливих груп відіграє судова система, зокрема Верховний суд США. Саме через прецедентне право формувалися основні правозахисні стандарти для меншин, жінок, осіб з інвалідністю, ЛГБТК+ спільноти тощо. Судові рішення

у справах *Brown v. Board of Education*, *Roe v. Wade*, *Obergefell v. Hodges* мають не лише юридичну, але й символічну вагу як маркери поступу прав людини в США. Водночас США демонструють високу активність громадянського суспільства, яке не лише захищає інтереси вразливих категорій, а й активно формує політичний дискурс і впливає на законодавчі зміни.

Канада, яка репрезентує мультикультурну модель правового захисту, створила унікальну систему, в якій держава визнає культурне розмаїття як фундамент своєї ідентичності. Канадська правова система інтегрує концепти мультикультуралізму, рівності та примирення з корінними народами. Прийняття Хартії прав і свобод, Закону про мультикультуралізм та реалізація програм примирення після визнання системної дискримінації щодо корінного населення засвідчує високий рівень саморефлексії держави щодо власної історії правопорушень та прагнення до їх подолання.

Загалом, порівняльний аналіз свідчить, що ефективна державна правова політика щодо вразливих груп населення передбачає:

- наявність чітких правових рамок, які закріплюють стандарти недискримінації, інклюзії та рівності;

- інституційну підтримку через функціонування спеціалізованих агентств (омбудсмени, антидискримінаційні бюро, суди тощо);

- соціальну солідарність і публічне фінансування систем захисту найбільш вразливих груп;

- активне залучення громадянського суспільства як партнера у формуванні і реалізації державної політики;

- імплементацію міжнародних стандартів і зобов'язань, що забезпечують відповідність національних політик глобальним правозахисним трендам.

Таким чином, державна правова політика у сфері захисту прав вразливих груп у зарубіжних країнах демонструє складний і водночас адаптивний характер, де поєднуються нормативно-правові, інституційні та соціокультурні компоненти. Вивчення цього досвіду є надзвичайно цінним для України в контексті вдосконалення

національної правової політики та імплементації міжнародних стандартів у сфері прав людини.

2.3 Формування національних стандартів захисту вразливих груп населення

Україна як активний учасник міжнародно-правових відносин інтегрувала у своє законодавство міжнародні стандарти захисту прав вразливих груп населення, застосовуючи досвід інших країн у цій сфері. Для забезпечення цих прав держава співпрацює з численними міжнародними організаціями, такими як Організація Об'єднаних Націй та її структурні підрозділи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Рада Європи, ЄС та іншими. Національна політика та державні правові програми розробляються й реалізуються з урахуванням законних інтересів національних меншин та інших вразливих категорій населення.

Згідно з Конституцією України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані найвищою соціальною цінністю держави. Основні зусилля органів державної влади спрямовані на реалізацію цієї мети та забезпечення прав і свобод людини. Виконання таких завдань є ключовим обов'язком кожної демократичної, соціальної та правової держави.

Будучи активним членом міжнародної спільноти, Україна взяла на себе ряд важливих зобов'язань щодо захисту прав людини, з особливим акцентом на вразливі верстви населення. Формування національних стандартів захисту вразливих груп населення значною мірою залежить від імплементації міжнародних договорів, рекомендацій, а також від вимог європейської інтеграції. Розвиток ефективних національних стандартів для захисту вразливих груп є одним з пріоритетів державної політики України.

Забезпечення прав та безпеки вразливих груп потребує комплексного підходу, що включає удосконалення законодавчої бази,

реалізацію державних програм, впровадження міжнародних стандартів, і активну участь громадянського суспільства. Потреба в дієвих механізмах захисту стає особливо актуальною в умовах збройного конфлікту та соціально-економічних викликів останніх років, зокрема після повномасштабної війни 2022 року.

Україна є учасником основних універсальних договорів Організації Об'єднаних Націй у сфері прав людини, таких як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Конвенція про права дитини, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про права осіб з інвалідністю та інших. Відповідно до цих договорів, Україна приводить у відповідність своє законодавство і регулярно звітує перед комітетами Організації Об'єднаних Націй.

Важливим глобальним орієнтиром стали Цілі сталого розвитку до 2030 року, проголошені у 2015 році Організацією Об'єднаних Націй як універсальний заклик до дій задля зменшення рівня бідності, збереження планети та забезпечення умов для того, щоб до 2030 року всі люди могли жити в мирі й добробуті. Ці 17 цілей взаємопов'язані: заходи, спрямовані на прогрес у одній сфері, впливають і на інші. Тому для досягнення сталого розвитку необхідний баланс між соціальною, економічною та екологічною стійкістю. Країни взяли на себе зобов'язання зосередити особливу увагу на підтримці тих держав і спільнот, які перебувають у найскладнішому становищі. Основне завдання Цілей сталого розвитку, це викорінення бідності, голоду, боротьба зі СНІДом та усунення дискримінації.

Принцип “Leave No One Behind” («не залишити нікого осторонь») означає, що держави мають особливо дбати про найвразливіших при досягненні кожної цілі (боротьби з бідністю, забезпеченні освіти, охорони здоров'я і т.д.). Україна взяла названий принцип за основу власного бачення сталого розвитку. У вересні 2017 року уряд України представив Національну доповідь «Цілі

сталого розвитку: Україна» в якій названо результати адаптації 17 глобальних цілей сталого розвитку з урахуванням специфіки національного розвитку. Серед експертів були представники міністерств та відомств, державних установ, агентств Організація Об'єднаних Націй в Україні, міжнародних організацій, ділової спільноти, експертного співтовариства, громадських організацій (насамперед тих, що представляють інтереси найбільш уразливих груп) та громадянського суспільства. Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року затверджені указом Президента України (2019 рік) та відображають основні принципи державної правової політики, спрямованої на захист прав і свобод вразливих груп населення, а також забезпечення законності та правопорядку в суспільних відносинах¹³¹. На практиці урядові і донорські програми тепер проєктуються з урахуванням потреб вразливих категорій населення (гендерний компонент, доступність для інвалідів тощо). Це теж спосіб впровадження міжнародних підходів у формуванні національних стандартів захисту вразливих груп населення.

У Преамбулі Статуту Організація Об'єднаних Націй зазначено, що однією з цілей Організації є «знову утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав більших та малих націй». З метою реалізації цього завдання створено широку мережу правозахисних інституцій, покликаних забезпечити дотримання державами прав людини. До таких інституцій відносяться Комітет Організації Об'єднаних Націй з прав людини, Комітет Організації Об'єднаних Націй з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет Організації Об'єднаних Націй з ліквідації расової дискримінації, Комітет Організації Об'єднаних Націй з ліквідації дискримінації у відношенні до жінок, Комітет Організації Об'єднаних Націй проти катувань,

¹³¹ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

Комітет Організації Об'єднаних Націй з прав дитини, Комітет Організації Об'єднаних Націй з прав інвалідів, Комітет Організації Об'єднаних Націй з прав трудящих мігрантів. Дані комітети засновані на підставі відповідної конвенції або факультативного протоколу до неї та кваліфікуються як конвенційні органи¹³². Наприклад, після зауважень Комітету Організації Об'єднаних Націй з прав дитини було посилено кримінальну відповідальність за порнографію і експлуатацію дітей. Під впливом рекомендацій Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women, CEDAW) ухвалено закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству», яким визначено організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства¹³³. В 2022 році Україною ратифіковано Стамбульську конвенцію та визнано, що метою Конвенції є захист жінок від усіх форм насильства, недопущення, кримінальне переслідування та ліквідація насильства стосовно жінок і домашнього насильства, яке вчинено також стосовно чоловіків та дітей (хлопців та дівчат)¹³⁴.

Комітет з прав осіб з інвалідністю у 2023 році розглянув звіт України і рекомендував вдосконалити механізми забезпечення розумного пристосування та посилити інклюзивну освіту. Комітет Організації Об'єднаних Націй з прав осіб з інвалідністю у вересні

¹³² Як виконуються рішення комітетів ООН в Україні? Українська Гельсінська спілка. 11.03.2015. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/yak-vykonuyutsya-rishennya-komitetiv-onn-v-ukrajini/>

¹³³ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 19.12.2024, № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

¹³⁴ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція): Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : Закон України від 20.06.2022, № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>

2024 року ухвалив Заключні зауваження щодо об'єднаних другого і третього періодичних звітів України про виконання Конвенції про права осіб з інвалідністю. Заключні зауваження відображають позицію Комітету стосовно реальної ситуації з правами людей з інвалідністю в нашій державі, а також містять конкретні рекомендації Україні в розрізі статей Конвенції – які заходи необхідно вжити для запобігання, подолання і ліквідації проблем та перешкод на шляху до реалізації людьми з інвалідністю їхніх прав, для задоволення потреб осіб цієї категорії з урахуванням гарантій Конвенції та національного законодавства України. Особливо наголошено, що держави зобов'язані забезпечити, щоб люди, особливо вразливі групи, не перебували в стані бідності та мали необхідні ресурси для реалізації своїх прав¹³⁵. Документ значною мірою враховує інформацію про ситуацію з правами людей з інвалідністю в Україні під час війни, надану українським громадянським суспільством.

Зауважимо, що такі рекомендації міжнародних організацій стимулюють Україну до підвищення стандартів захисту прав людини. Загалом участь у договорах Організації Об'єднаних Націй закріпила для України основні принципи: недискримінація, рівність можливостей, найкращі інтереси дитини, інклюзивність і доступність, які відображено в національних політиках.

Основи державної правової політики захисту вразливих груп населення, їх недискримінації та соціального захисту закладає Конституція України. Згідно статті 24 Конституції, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом, не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, релігії, статі тощо. Ця норма забезпечує рівність, у тому числі для вразливих груп населення. Стаття 46 гарантує

¹³⁵ Заклучні зауваження щодо об'єднаних другого і третього періодичних звітів України. Комітет з прав осіб з інвалідністю. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Організація Об'єднаних Націй. Від 2 жовтня 2024 р. URL: <https://naiu.org.ua/archives/news/komitet-oon-z-prav-osib-z-invalidnistyu-nadav-ukrayini-rekomendatsiyi-stosovno-zabezpechennya-prav-lyudej-z-invalidnistyu-z-urahuvannyam-mizhnarodnyh-standartiv>

право на соціальний захист, включаючи забезпечення в разі повної, часткової або тимчасової непрацездатності, втрати годувальника, безробіття через незалежні обставини, а також у старості. Таким чином, Конституція встановлює обов'язок держави щодо матеріального забезпечення осіб у випадках інвалідності, безробіття, старості тощо. Крім того, стаття 51 Конституції зазначає, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою, встановлюючи конституційні гарантії захисту прав дитини¹³⁶.

В Україні діє розгалужене законодавство, яке спрямоване на дотримання конституційних норм та на захист прав вразливих груп. Основну роль відіграють закони, що визначають державну правову політику щодо певних категорій населення та визначають відповідні гарантії.

Закон України «Про охорону дитинства» визначає принципи державної правової політики у сфері охорони дитинства та закріплює права дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, захист від насильства та експлуатації тощо. В законі наведено визначення поняття охорона дитинства як системи державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав¹³⁷. Зазначений закон та Сімейний кодекс України, регулюють опіку і піклування, усиновлення, права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначають засади профілактики бездоглядності та жорстокого поводження з дітьми¹³⁸.

Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» визначає базові права та гарантії для осіб з інвалідністю, включаючи право на соціальну допомогу, медичне

¹³⁶ Конституція України : Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

¹³⁷ Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року, № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

¹³⁸ Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

обслуговування, освіти, працевлаштування, реабілітацію та інші види підтримки¹³⁹. Закон закріплює обов'язки держави щодо створення умов для інтеграції осіб з інвалідністю в суспільство та рівних можливостей для них. Додатково діють спеціальні акти, такі як Закон «Про реабілітацію осіб з інвалідністю», визначає основні засади створення правових, соціально-економічних, організаційних умов для усунення або компенсації наслідків, спричинених стійким порушенням здоров'я, функціонування системи підтримання особами з інвалідністю фізичного, психічного, соціального благополуччя, сприяння їм у досягненні соціальної та матеріальної незалежності¹⁴⁰ та державні будівельні норми щодо безбар'єрності які конкретизують стандарти доступності та послуг.

Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», прийнятий у відповідь на появу значної кількості ВПО після початку конфлікту 2014 року. Закон визначає правовий статус внутрішньо переміщеної особи, гарантує ВПО рівні права з іншими громадянами, особливий захист від дискримінації, право на отримання довідки ВПО, державну допомогу на проживання, відновлення документів, сприяння зайнятості тощо. Також визначено обов'язки органів влади щодо обліку ВПО та координації заходів їх підтримки¹⁴¹.

Закон України «Про соціальні послуги» встановлює організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам / сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах. Важливо, що саме цей закон вперше надав офіційне визначення поняття «вразливі

¹³⁹ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21 березня 1991 року № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

¹⁴⁰ Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 6 жовтня 2005 року № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

¹⁴¹ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

групи населення». Закон визначає базові соціальні послуги і механізми їх фінансування та надання на місцевому рівні, що є основою підтримки різних груп – від одиноких літніх людей до сімей з дітьми в кризі¹⁴².

Нині в Україні особливо актуальною стає проблема підвищення соціальних стандартів і забезпечення соціальних гарантій, що є передумовою для формування гідного рівня добробуту. Сучасний розвиток системи соціального захисту вразливих категорій населення передбачає розробку соціальних стандартів і визначення на їхній основі обґрунтованих розмірів державних соціальних виплат¹⁴³. Такі державні соціальні стандарти і гарантії встановлені Законом «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» визначають мінімальні розміри основних соціальних виплат – прожиткового мінімуму, мінімальної пенсії, допомоги по безробіттю тощо¹⁴⁴, що особливо важливо для забезпечення базових потреб вразливих груп.

У 2012 році був ухвалений Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», який забороняє будь-які форми дискримінації за ознаками раси, кольору, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного походження тощо¹⁴⁵. У 2015 році, в межах євроінтеграційних зобов'язань, до Кодексу законів про працю України були внесені зміни, що розширили перелік ознак: прямо включена заборона

¹⁴² Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

¹⁴³ Смирнова І., Сімакова О., Карлаш Ю. Державні соціальні стандарти та гарантії як основа ефективного розвитку соціального захисту населення в Україні. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 34. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/977/935>

¹⁴⁴ Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовтня 2000 року № 2017-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>

¹⁴⁵ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

дискримінації за сексуальною орієнтацією та гендерною ідентичністю у сфері праці¹⁴⁶. Прийняття зазначеної поправки щодо захисту працівників від дискримінації за сексуальною орієнтацією та гендерною ідентичністю стало умовою Плану дій з лібералізації візового режиму з ЄС. Таким чином, на законодавчому рівні ЛГБТК+ спільнота вперше отримала базовий захист від дискримінації.

Окрім того, Кримінальний кодекс України містить норми про відповідальність за злочини, вчинені на ґрунті расової, національної чи релігійної ненависті. Хоча поки що українське законодавство прямо не виділяє мотив нетерпимості за ознакою СОГІ як обтяжуючу обставину злочину, Рада Європи (Європейська комісія проти расизму та нетерпимості, ECRI) неодноразово рекомендувала Україні доповнити відповідні норми. Таким чином, антидискримінаційна нормативна база продовжує вдосконалюватися задля узгодження з європейськими стандартами.

До прийняття оновленого законодавства в Україні діяв Закон «Про національні меншини» 1992 року, ухвалений ще до прийняття Конституції України. Закон вважався демократичним, однак його положення потребували більш чітких механізмів реалізації, особливо з огляду на постійний розвиток правового поля щодо захисту прав національних меншин. Необхідність оновлення законодавства про національні меншини була озвучена у низці рекомендацій міжнародних організацій, таких як Верховний комісар Організації з безпеки і співробітництва в Європі з питань національних меншин, Консультативний комітет Рамкової конвенції про захист національних меншин та Комітет міністрів Ради Європи. Забезпечення прав національних меншин розглядається як один із ключових індикаторів дотримання демократичних норм і прав людини. Модернізація законодавства в цій сфері та створення дієвих

¹⁴⁶ Про внесення зміни до Кодексу законів про працю України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації з правом Європейського Союзу : Закон України від 12 листопада 2015 року № 785-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/785-19#Text>

механізмів його реалізації є однією з вимог Європейського Союзу для просування України, як країни-кандидатки, на шляху до членства в ЄС. Це зокрема відповідає сьомій вимозі Європейської комісії в контексті надання Україні статусу кандидата в ЄС.

Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» був розглянутий Венеційською комісією на предмет відповідності його положень міжнародним стандартам захисту прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот). За підсумками розгляду у 2023 році комісія надала ряд рекомендацій щодо вдосконалення окремих аспектів закону.

21 вересня 2023 року Верховна Рада України прийняла законопроект, який передбачав зміни до Закону «Про національні меншини (спільноти) України»¹⁴⁷. Після ухвалення цих змін Венеційська комісія відзначила значні покращення, включені в нову редакцію закону. Однак вона також звернула увагу на окремі рекомендації, які були виконані лише частково або взагалі не враховані.

8 листопада 2023 року Європейська комісія представила свої висновки у межах щорічної доповіді щодо розширення Європейського Союзу в контексті поданої Україною заявки на членство. Зокрема, в сфері забезпечення прав національних меншин (спільнот), Україні було наголошено на необхідності виконання решти рекомендацій Венеційської комісії, озвучених у червні та жовтні 2023 року. Особливу увагу приділено потребі посилення підтримки ромської громади шляхом розробки конкретного та цілеспрямованого плану дій.

8 грудня 2023 року після обговорення з представниками національних меншин, експертами та міжнародними організаціями Верховна Рада України ухвалила Закон України про внесення змін до окремих законів щодо врахування експертної оцінки Ради

¹⁴⁷ Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України : Закон України від 21 вересня 2023 року № 3389-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3389-20#n2>

Європи стосовно прав національних меншин у певних сферах¹⁴⁸. Основна мета ухвалених поправок полягає в удосконаленні законодавчого регулювання реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин, у відповідності з Європейською конвенцією з прав людини, Рамковою конвенцією про захист національних меншин, Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, а також із врахуванням рекомендацій Венеційської комісії.

Закон передбачає внесення змін до законодавчих актів України, таких як закони про місцеве самоврядування, вищу освіту, освіту, забезпечення функціонування української мови як державної, повну загальну середню освіту, права національних меншин і медіа. Вказані зміни спрямовані на подальший розвиток забезпечення освітніх, мовних і культурних прав осіб, що належать до національних меншин, а також на посилення діяльності організацій цих спільнот.

Зусилля України у сфері гарантування прав осіб, які належать до національних меншин, отримали високу оцінку від Європейської ради. Як результат, 14 грудня 2023 року було ухвалено рішення про початок офіційних перемовин з Україною щодо її вступу до Європейського Союзу.

В Україні діють й інші нормативно-правові акти, спрямовані на підтримку окремих вразливих категорій. Серед них закони «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку»; «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»; «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»¹⁴⁹ та інші. Всі ці акти разом утворюють нормативну базу, що визначає державні стандарти захисту різних вразливих груп населення.

¹⁴⁸ Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах : Закон України від 8 грудня 2023 року № 3504-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3504-20#Text>

¹⁴⁹ Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку : Закон України від 16 грудня 1993 року № 3721-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#Text>

Окрім законів, Кабінет Міністрів України затверджує державні програми та приймає підзаконні акти, що деталізують надання допомоги вразливим групам. Наприклад, постановами Кабінету Міністрів України встановлено порядок реєстрації та обліку внутрішньо переміщених осіб, порядок надання грошової допомоги на проживання внутрішньо переміщених осіб, порядок надання реабілітаційних послуг особам з інвалідністю тощо¹⁵⁰.

Також ухвалюються державні цільові програми, як-от Державна цільова програма з реабілітації та інтеграції осіб з інвалідністю, Програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, програми підтримки дітей-сиріт тощо. Нормативно-правова база постійно оновлюється у відповідь на суспільні виклики: так, з 2022 року Уряд ухвалив низку рішень щодо підтримки осіб, які постраждали від воєнних дій (наприклад, компенсації за зруйноване житло, евакуація та розселення, посилення соцзахисту сімей загиблих та ветеранів тощо).

Таким чином, в Україні сформовано розгалужене законодавче поле, яке визначає стандарти захисту вразливих верств – від загальних конституційних норм до спеціальних законів і програм, що адресують потреби конкретних груп. Наявність цієї бази є передумовою для реалізації державної політики інклюзії та рівності.

З метою ефективної координації зусиль і визначення пріоритетів у сфері захисту прав вразливих груп населення держава розробляє та впроваджує комплексні політики та стратегії. Дані заходи спрямовані на забезпечення системного підходу, який відповідає міжнародним стандартам. Проаналізуємо основні чинні стратегічні документи в цій галузі.

¹⁵⁰ Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-п#Text>; Питання надання реабілітаційних послуг особам з інвалідністю : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1905. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0011-19#Text>; Про облік внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2014 № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-п#Text>

У 2015 році була ухвалена перша Національна стратегія з прав людини, а у 2021 році оновлена стратегія на наступний період. Стратегічний документ визначає пріоритетні напрями державної політики у галузі прав людини, багато з яких стосуються саме вразливих груп. Зокрема, Стратегія містить розділи та заходи щодо забезпечення прав: осіб з інвалідністю; дітей; літніх людей; корінних народів і національних меншин; внутрішньо переміщених осіб; ветеранів війни, вразливих верств населення¹⁵¹. До Стратегії ухвалено деталізований план дій, який передбачають конкретні законодавчі та практичні кроки: розробити законопроекти; забезпечити доступність до безоплатної правової допомоги для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення; створити умови для впровадження альтернативних способів вирішення спорів; запровадити узагальнення інформації з даними, розподіленими за віком та статтю, про розгляд судами справ щодо домашнього насильства; провести інформаційно-просвітницьку роботи щодо прав і свобод людини, механізмів їх реалізації, захисту та відновлення тощо)¹⁵². Національна стратегія з прав людини стала «засадничим документом, в якому держава артикулює пріоритетні напрямки забезпечення прав людини через посилення координації органів влади та залученість громадянського суспільства», а також інструментом виконання міжнародних зобов'язань України у сфері прав людини. Важливо, що розробка Стратегії та планів дій проходила з широким залученням експертів і правозахисних організацій, за підтримки партнерів (Ради Європи, ПРООН, USAID тощо), що підвищує її якість та відповідність найкращим практикам.

¹⁵¹ Національна стратегія у сфері прав людини : Указ Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 (втрата чинності від 26.03.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text>

¹⁵² План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки : затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 р. № 756-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-p#Text>

Національна стратегія створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року. Прийнята Кабінетом Міністрів 14 квітня 2021 р. за ініціативи першої леді Олени Зеленської, ця стратегія націлена на усунення бар'єрів у всіх сферах життя для людей різного віку та стану здоров'я. Стратегія «Безбар'єрна Україна» охоплює інтереси всіх соціальних груп – від молоді та батьків з маленькими дітьми до людей з інвалідністю та літніх осіб. Вона фокусується на шести основних вимірах: фізична безбар'єрність, інформаційна безбар'єрність, цифрова безбар'єрність, суспільна та громадянська безбар'єрність, освітня безбар'єрність, економічна безбар'єрність¹⁵³. Реалізація стратегії має зробити суспільство більш інклюзивним і доступним. Розробка документа відбувалася за активної участі громадськості та експертів: до міжвідомчої робочої групи входили представники 11 міністерств, парламенту, Офісу президента, Національної асамблеї людей з інвалідністю, інших НУО та наукових установ. Також експерти ПРООН, UNICEF, ЄС надали аналітичну і технічну підтримку. Ця стратегія є прикладом комплексного підходу, що враховує потреби різних вразливих груп в контексті принципу «не залишити нікого осторонь».

Національна стратегія у сфері забезпечення прав дитини. У листопаді 2024 року Кабінет Міністрів України ухвалив нову стратегію, спрямовану на забезпечення права кожної дитини зростати в сімейному оточенні та захист дітей від наслідків війни. Стратегія розроблена за участі експертів і громадської коаліції «Українська мережа за права дитини» та розрахована на реалізацію до 2028 року. Вона передбачає комплексну реформу системи захисту дітей: розвиток послуг підтримки сімей, щоб попередити потрапляння дітей до інтернатів; стимулювання усиновлення,

¹⁵³ Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366 (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 березня 2025 р. № 294-р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-p#Text>

створення умов для виховання дітей у сім'ях, зокрема дітей з інвалідністю чи особливими потребами; повернення депортованих та евакуйованих війною дітей до безпечного середовища; трансформацію інтернатних закладів у сучасні служби підтримки на рівні громад; підготовку молоді, яка виходить із інтернатів, до самостійного життя. Стратегія враховує нові виклики, пов'язані з війною: внутрішнє переміщення, втрата дітьми батьків чи житла, психологічні травми тощо. У Стратегії зазначено, що за даними Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), через збройну агресію Російської Федерації проти України починаючи з 24 лютого 2022 р. з 7,5 млн українських дітей змінили місце проживання 4,8 млн дітей, з них: 2,5 млн – переселилися в межах України, 2,3 млн – виїхали за кордон¹⁵⁴. Створено Координаційний центр з розвитку сімейного виховання та догляду дітей¹⁵⁵. Таким чином, визначено орієнтири державної правової політики щодо дітей, синхронізовані з міжнародними стандартами прав дитини (Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини, Стратегія Ради Європи з прав дитини 2022–2027 тощо).

Українська Гельсінська спілка з прав людини подала заяву від імені десяти українських дітей проти Росії (заява № 6719/23), яку нещодавно Європейський суд з прав людини передав російському уряду. У заяві йдеться про десять українських дітей вивезених із Криму після окупації півострова у 2014 році. Європейський суд з прав людини призначив термін до 31 липня 2025 року для подання Росією своїх зауважень. Справа стосується десяти українських дітей, які народилися в період з 2009 по 2013 рік і на момент

¹⁵⁴ Стратегія забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2024 р. № 1201-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-p#Text>

¹⁵⁵ Про утворення Координаційного центру з розвитку сімейного виховання та догляду дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2023 р. № 538. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538-2023-p#Text>

окупації Криму у 2014 році перебували в дитячих закладах півострова. Після встановлення Росією контролю над Кримом, цим дітям примусово нав'язали російське громадянство, виставили їх на всиновлення, і, ймовірно, вони були усиновлені. Попри численні запити української влади, інформація про місце перебування цих дітей з 2014 року відсутня¹⁵⁶.

Для кожної вразливої групи населення можуть розроблятися спеціалізовані політики. Так наприклад, діє Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року. Метою Стратегії є зменшення впливу негативних наслідків внутрішнього переміщення, зумовленого збройною агресією проти України¹⁵⁷. Розроблено відповідний операційний план заходів з інтеграції, моніторинг потреб ВПО (спільно з міжнародними партнерами, Організацією Об'єднаних Націй)¹⁵⁸.

Існують державні програми підтримки національних меншин та корінних народів. У вересні 2023 року затверджена «Державна цільова національно-культурна програма «Єдність у розмаїтті» до 2034 року», головною метою якої є створення сталих інституційних умов на загальнодержавному та регіональному рівні для задоволення потреб та ефективної реалізації прав і можливостей осіб, які належать до національних меншин (спільнот) та корінних народів України, а також сприяння зміцненню соціальної стійкості, згуртованості та загальнонаціональної єдності українського

¹⁵⁶ Незаконне усиновлення українських дітей з інтернатів Криму: ЄСПЛ комунікував заяву УГСПА. Українська Гельсінська спілка. 21.04.2025. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/nezakonno-usynovlennia-ukrainskykh-ditey-z-internativ-krymu-yespl-komunikuvav-zaiavu-uhspl/>

¹⁵⁷ Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 312-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-p#Text>

¹⁵⁸ Операційний план заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року : затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 312-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-p#n182>

суспільства¹⁵⁹. Розпорядження уряду націлене на виконання рекомендацій Європейської Комісії щодо заявки України на вступ до Європейського Союзу. Ця рекомендація передбачає завершення реформи правової бази для національних меншин, яка наразі розробляється відповідно до порад Венеціанської комісії, а також впровадження механізму для її швидкого та ефективного застосування.

Важливим правовим документом України з питань інклюзивних політик щодо представників ромської національної меншини була Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року, схвалена Указом Президента України у квітні 2013 р.¹⁶⁰. У липні 2021 року Кабінетом Міністрів України схвалена «Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року»¹⁶¹. Стратегія охоплює такі напрямки політики, як забезпечення правового захисту та протидія дискримінації, забезпечення доступу до якісної освіти, надання послуг у сфері охорони здоров'я, покращення якості житлово-побутових умов, сприяння працевлаштуванню та зайнятості, організація соціального захисту, а також збереження ромської культури, історії, мистецтва та мови. Усі ці правові акти спрямовані на те, щоб права вразливих груп були інтегровані у всі галузеві політики і щоб виконання законів було підкріплене конкретними заходами і ресурсами.

¹⁵⁹ Державна цільова національно-культурна програма «Єдність у розмаїтті» до 2034 року : затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2023 р. № 850-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2023-p?find=1&text=пом#Text>

¹⁶⁰ Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року : схвалено Указом Президента України від 8 квітня 2013 року № 201/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013#Text>

¹⁶¹ Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 липня 2021 р. № 866-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-p#top>

Можна зробити висновок про те, що на рівні стратегій і програм Україна сформувала цілісну державну правову політику соціальної інтеграції. Важливим є міжсекторальний підхід: наприклад, безбар'єрність охоплює транспорт, архітектуру, цифрові рішення; захист дітей – реформу інтернатів, правосуддя, освіту; підтримка внутрішньо переміщених осіб – питання житлової політики, зайнятості, місцевого самоврядування. Такі комплексні стратегії дозволяють підвищити ефективність захисту прав уразливих груп і поступово наближають Україну до європейських стандартів у цій сфері.

Формування та реалізація стандартів захисту вразливих груп здійснюється за активної участі громадянського суспільства та за підтримки міжнародної спільноти. Громадські організації, благодійні фонди та правозахисники не лише контролюють дії держави, але й ініціюють зміни, забезпечують надання послуг і виконують просвітницьку функцію. Іноземні партнери, серед яких уряди інших держав, міжнародні агентства та донорські фонди, сприяють впровадженню передових практик захисту прав людини, надаючи експертну підтримку, фінансування та політичне сприяння.

Більшість зазначених національних стратегій і програм створювалися за безпосереднього залучення профільних громадських організацій. Наприклад, під час підготовки Національна стратегія у сфері прав людини працювали тематичні робочі групи, до яких увійшли представники різних правозахисних організацій: Українська Гельсінська спілка¹⁶², Центр громадянських свобод, Правозахисний ЛГБТ Центр «Наш світ», Рома України «Терніпе» та інші. Завдяки цьому документ відобразив актуальні проблеми спільнот, включно з ЛГБТ, ромами, внутрішньо переміщеними особами тощо.

У міжвідомчу групу з розробки Стратегії безбар'єрності увійшли експерти Національної асамблеї інвалідів, а громадська організація

¹⁶² Україна отримала оновлену Національну стратегію у сфері прав людини. Українська Гельсінська спілка. 25.03.2021. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/ukraina-otrymala-onovlenu-natsionalnu-stratehiu-u-sferi-prav-liudyny/#:~:text=,Права%20ВПО%20%2023>

«Безбар'єрність» спільно з ПРООН координувала аналітичний супровід. Коаліція «Українська мережа за права дитини» спільно з ЮНІСЕФ розробили пропозиції до нової стратегії щодо дітей та лобіювали їх ухвалення. Таким чином, громадські організації стали співавторами багатьох правових політик, їх експертиза та рекомендації склали основу стандартів. Крім того, деякі закони були розроблені за участі громадськості: закон про протидію дискримінації 2012 готувався за консультацій з правозахисниками; закон про соцпослуги 2019 також проходив громадське обговорення, особливо норми про залучення недержавних провайдерів послуг.

Українська Гельсінська спілка проводить моніторинг дотримання прав вразливих груп на окупованих територіях і в зоні конфлікту, привертаючи увагу Організації Об'єднаних Націй та Організації з безпеки і співробітництва в Європі¹⁶³. Найбільша пацієнтська організація в Україні БО «100% Життя», контролює забезпечення ліками важкохворих, тим самим захищаючи право на охорону здоров'я соціально вразливих. Мережа працює з пацієнтами та для пацієнтів, в тому числі представляючи інтереси людей, які живуть з ВІЛ, у 25 регіонах України. Мережа працює з 2001 року та є основним реципієнтом та виконавцем проєктів Глобального Фонду та USAID в Україні¹⁶⁴.

Багато вразливих людей отримують допомогу безпосередньо від громадських чи благодійних організацій, часто за підтримки донорів. Наприклад, Карітас України входить в одну з найбільших міжнародних мереж благодійних організацій у світі та Європі. Головна мета благодійного фонду, це розробка та впровадження національних програм для забезпечення соціальної допомоги та підтримки найбільш потребуючого населення України, незалежно від національної приналежності чи віросповідання. Основні напрямки

¹⁶³ Україна отримала оновлену Національну стратегію у сфері прав людини. Українська Гельсінська спілка. 25.03.2021. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/ukraina-otrymala-onovlenu-natsionalnu-stratehiu-u-sferi-prav-liudyny/#::~:~:text=,Права%20ВПО%20%2023>

¹⁶⁴ 100% Life URL: <https://network.org.ua/>

діяльності Карітасу України, це: допомога дітям, молоді та сім'ям, які перебувають у кризі; охорона здоров'я; допомога людям з особливими потребами; соціальні проблеми міграції; допомога в надзвичайних ситуаціях; розбудова громад (Війна в Україні: де отримати допомогу. Карітас в Україні. URL: <https://caritas.ua/>).

Чеська гуманітарна організація «Людина в біді» (People in Need) представлена в Україні з 2003 року. Після 24 лютого 2022 року, завдяки фінансовій підтримці міжнародних донорів, організація масштабувала свою діяльність на 23 області України та стала однією з ключових міжнародних неурядових організацій, які працюють над наданням підтримки постраждалим від воєнних дій (надають необхідні продовольчі та промислові товари, засоби гігієни, допомогу у відновленні житла, здійснюють ремонт системи водопостачання, надають психосоціальну підтримку і грошову допомогу)¹⁶⁵. Ще одним з важливим напрямком діяльності організації є адвокація та підтримка просування прав та інтересів постраждалого населення, шляхом впливу на осіб, уповноважених приймати рішення, спрямованого на зміну політики, розробку та ухвалення відповідних законодавчих актів або змін до них.

Одним із лідерів правозахисного руху в Україні є благодійний фонд «Право на захист», який захищає людей у ситуаціях конфліктів, катастроф, вимушених переміщень та уможливорює системні зміни, які запобігають таким ситуаціям. Фонд безоплатно допомагає внутрішньо переміщеним особам, людям, які постраждали від воєнних дій, а також біженцям та особам без громадянства¹⁶⁶. Гуманітарні організації після 2022 року відкрили в багатьох регіонах спільноти/хаби для внутрішньо переміщених осіб, де переселенці можуть отримати консультації, психологічну підтримку, гуманітарну допомогу. Така діяльність є критичною, особливо коли державні структури перевантажені.

¹⁶⁵ People in Need URL: <https://ukraine.peopleinneed.net/ua/ukraina>

¹⁶⁶ Право на захист: Благодійний фонд. URL: <https://r2p.org>.

Громадські організації та міжнародні фонди фінансують численні кампанії, які допомагають боротися зі стереотипами щодо вразливих груп. Наприклад, Проект «Чуєш? Плюс. Плюс» є ініціативою громадської організації «Відчуй», яка має на меті підтримку та реабілітацію українських військовослужбовців, що втратили слух унаслідок бойових дій. Основною метою проекту є сприяння відновленню взаємодії наших захисників із навколишнім світом, подоланню соціальної ізоляції та інтеграції в суспільство. Це досягається шляхом застосування сучасних методів слухопротезування та реабілітації¹⁶⁷.

Соціальний проект «Inclusive Friendly», спрямований на розвиток в українському суспільстві навичок ефективної комунікації з людьми з інвалідністю. Інклюзивно привітні організовують тренінги по всій Україні, адаптуючи їх для різноманітних аудиторій. Після участі в такому тренінгу учасники здобувають практичні навички взаємодії з людьми з інвалідністю, а також дізнаються про правила обслуговування, супроводу та спеціального етикету¹⁶⁸.

З 2014 року, коли Україна підписала Угоду про асоціацію з ЄС, відбувається інтенсивний процес приведення законодавства у відповідність до європейських норм (*acquis communautaire*). Це стосується і сфери захисту вразливих груп. Рух до ЄС стимулював Україну ратифікувати важливі конвенції Ради Європи, які впливають на стандарти: Стамбульську конвенцію про запобігання насильству щодо жінок та домашньому насильству¹⁶⁹; Конвенцію про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального

¹⁶⁷ Проект «Чуєш? Плюс. Плюс» – реабілітація та підтримка українських військових ветеранів. Відчуй. URL: <https://vidchui.org/proekty/chuesh-plus-plus/>

¹⁶⁸ Ми – ті, хто робить крок назустріч! Inclusive Friendly. URL: <http://inclusivefriendly.com/#1>

¹⁶⁹ Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : Закон України від 20.06.2022, № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>

наси́льства¹⁷⁰. Україна підписала також Європейську соціальну хартію (переглянуту) і ратифікувала 76 із 98 її параграфів. Це означає офіційне визнання ряду соціальних прав: право на соціальне забезпечення, право осіб похилого віку на соціальний захист, право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію і участь у житті суспільства (ст. 15 Хартії), право сім'ї, матері і дитини на захист тощо¹⁷¹. Європейський комітет з соціальних прав періодично моніторить виконання цих норм. Так, у висновках за 2021 рік щодо України (група тем «Здоров'я, соціальне забезпечення і соцзахист») частково були визнані невідповідності по окремих аспектах (скажімо, низький рівень мінімальної пенсії). Це спонукає державу підвищувати соцстандарти.

Членство України в Раді Європи з 1995 р. і ратифікація Європейської конвенції з прав людини мали суттєвий вплив на розвиток правової системи, зокрема в контексті вразливих груп. Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях щодо України не раз констатував порушення прав вразливих осіб і зобов'язував здійснити заходи загального характеру.

Отже, можна зробити висновок, що Україна досягла значних успіхів у розбудові системи захисту вразливих верств населення. Вона сформувала нормативно-правові засади, інститути та політики, які відповідають міжнародним стандартам. Конституційні гарантії рівності і соціального захисту конкретизовані в спеціальних законах. Це закони про охорону дитинства, соціальний захист осіб з інвалідністю, підтримку внутрішньо

¹⁷⁰ Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: Закон України від 20.06.2012, № 4988-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4988-17#n2>

¹⁷¹ Додатковий протокол до Європейської соціальної хартії від 05. 05. 1988. № 994_332. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_332#Text; Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text; Про внесення зміни до офіційного перекладу Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Лист Міністерство соціальної політики України від 31.03.2017 № 6887/0/2-17/17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6887739-17#Text>; Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Закон України від 08.06.2017, № 137-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text>

переміщених осіб та інші, які визначають державні мінімальні стандарти допомоги і права для кожної категорії.

Національні стратегії та програми забезпечили цим стандартам системність і перспективу розвитку, охоплюючи такі аспекти, як деінституціалізація дитячої сфери, створення повсюдної безбар'єрності та інтеграція переселенців. При цьому процес формування стандартів залишається динамічним і продовжується, під впливом зовнішніх факторів, таких як євроінтеграція, збройна агресія, а також внутрішніх чинників, включаючи суспільний запит і активність громадянського суспільства. Україна постійно коригує та оновлює свої підходи відповідно до цих умов.

Важливо відзначити, що гармонізація з міжнародними стандартами стала одним із головних напрямків: імплементація Конвенцій Організації Об'єднаних Націй і європейських норм (недискримінація, соціальні права) підвищила рівень національних зобов'язань. Українське законодавство набагато ближче до європейського, ніж десять років тому – у ньому вже прямо заборонена дискримінація ЛГБТ, закріплено принцип розумного пристосування для осіб з інвалідністю, проголошено право дитини жити в сім'ї, вводяться стандарти в соціальній роботі із сім'ями та інше.

Формування національних стандартів захисту вразливих груп населення в Україні є складним, динамічним і багатовекторним процесом, який інтегрує міжнародно-правові зобов'язання, національні пріоритети соціальної політики та участь громадянського суспільства. Аналіз нормативного матеріалу дає нам підстави стверджувати, що в Україні склалася нормативно-правова й інституційна основа, яка відповідає ключовим міжнародним стандартам захисту прав людини, зокрема в контексті забезпечення прав найвразливіших категорій населення.

На рівні конституційних приписів закріплено фундаментальні принципи недискримінації, соціальної справедливості та рівності, що уможливорює визнання потреб вразливих груп не винятком, а імперативом державної політики. Ці засади знаходять своє конкретне втілення у профільних законах, таких як закони «Про охорону дитинства», «Про

основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю», «Про внутрішньо переміщених осіб», «Про запобігання та протидію дискримінації» та інших, що формують комплексну законодавчу систему захисту.

Значного прогресу досягнуто й у сфері стратегічного планування: національні стратегії з прав людини, безбар'єрності, дитячої політики, інтеграції ромської громади та внутрішньо переміщених осіб демонструють міжгалузевий і міжвідомчий підхід. Ці документи, ухвалені за участю громадських організацій і міжнародних експертів, не лише фіксують наміри, а й передбачають конкретні механізми реалізації стандартів – законодавчі ініціативи, плани дій, фінансові інструменти й індикатори ефективності.

Варто окремо підкреслити активну участь України в імплементації міжнародних правозахисних актів. Вона є стороною основоположних конвенцій Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи та Європейського Союзу, що стало фундаментом для адаптації національного законодавства до європейських вимог. Процес євроінтеграції відіграє важливу роль у стимулюванні системних змін, зокрема щодо захисту національних меншин, ЛГБТК+ спільноти, жінок, людей з інвалідністю та внутрішньо переміщених осіб.

Водночас вагоме місце у формуванні та реалізації стандартів посідає громадянське суспільство. Правозахисні ініціативи, благодійні організації, пацієнтські асоціації, коаліції, що представляють інтереси вразливих груп, стали не лише інструментами моніторингу й адвокації, а й співтворцями публічної політики. Їхній внесок у розробку стратегій, участь у законодавчому процесі та пряма допомога постраждалим особам є свідченням сталого партнерства між державою і громадянськістю.

Незважаючи на суттєвий прогрес, низка викликів залишається: нерівномірність впровадження політик у регіонах, обмежене фінансування соціального захисту, недосконала координація між центральними і місцевими органами влади, наявність стереотипів і дискримінаційних практик у повсякденній адміністративній діяльності. Саме тому важливим завданням є не лише законотворча активність, а й забезпечення реалізації вже прийнятих норм, інвестування в людський капітал,

розвиток професій соціальної сфери, системний моніторинг і адаптація політик до умов воєнного часу та післявоєнної відбудови.

Таким чином, національні стандарти захисту вразливих груп в Україні формуються як результат багатокomпонентної взаємодії міжнародного й національного права, політичної волі, соціального замовлення та громадської активності. Вони є основою для перетворення України на дійсно інклюзивну державу, що прагне відповідати високим стандартам прав людини в умовах складних викликів. Подальший рух у цьому напрямі вимагатиме глибокої інтеграції правозахисних принципів у всі сфери державної політики – від урбаністики до системи правосуддя – з фокусом на гідність, рівність і соціальну справедливість для кожного.

Однак виклики залишаються. Прийняття добрих законів – лише частина справи; необхідні ресурси і політична воля для їх реалізації. На практиці ще є випадки, коли вразливі люди залишаються без належної уваги – чи то через брак фінансування, чи через застарілі стереотипи окремих чиновників. Тому продовжується робота з тренінгу кадрів соціальної сфери, залучення громад до підтримки своїх вразливих членів, розширення співпраці з неурядовим сектором.

Аналіз показує, що формування національних стандартів захисту вразливих груп в Україні є спільним та еволюційним процесом. Держава, суспільство та міжнародні партнери разом визначають пріоритети і шукають моделі, які найкраще забезпечать гідність, права і безпеку кожної людини, яка потребує підтримки. Попри складні випробування (криза війни, економічні труднощі), ця сфера залишається у фокусі уваги як критерій цивілізованості та європейськості України. Подальший прогрес вимагатиме наполегливості – зокрема, ухвалення законів про партнерство для одностатевих пар, про службу підтриманого проживання для осіб з інвалідністю, підвищення соціальних стандартів до європейських мінімумів. Проте заданий напрямок дозволяє сподіватися, що Україна й надалі наблизитиметься до найкращих світових практик, де жодна вразлива група не залишиться без захисту і можливостей для розвитку.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ

РОМСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ

ЯК НАЙБІЛЬШ СОЦІАЛЬНО ВРАЗЛИВОЇ

СОЦІАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В ЄВРОПІ

3.1 Ромська національна спільнота як об'єкт дискримінації, расизму, ксенофобії та злочинів на ґрунті ненависті

Вихідці з Індії, роми з'явилися у Європі ще XV столітті. Пересуваючись через Середній Схід і Візантійську імперію, їх мігруючі маси на 80 % осіли саме в Європі, заселяючи переважно її південні райони. Під час Другої світової війни 600 тис. представників цього народу було знищено нацистами. Їхня чисельність досі залишається невстановленою – від 2 до 10 млн. З початку 1990-х років роми опинилися у кругообігу змін, які трансформували геополітичний пейзаж Європи. Історичний досвід ромської спільноти позначений системним утиском з боку домінантних державних та соціальних структур. Починаючи з ранньомодерного періоду, роми зазнавали різноманітних форм репресій, таких як обмеження пересування, примусова асиміляція, вигнання, рабство і навіть фізичне знищення. Особливо трагічним був період Другої світової війни, коли під час так званого «Пораймосу» нацисти здійснювали геноцид ромського народу у 1935–1945 роках на теренах

Німеччини, союзних до Третього Рейху держав і окупованих територій. Вважається, що в Європі у 1935–1945 роках було знищено від 220 тисяч до 1,5 мільйона ромів. У межах України через дії окупаційних режимів загинули щонайменше 20 тисяч ромів¹⁷². Зазначений період залишається майже невизнаним на загальнонаціональному рівні, що сприяє відсутності історичної рефлексії в державній політиці.

До початку масштабної російської військової агресії понад 80 % ромського населення мешкало у семи регіонах України: 21 % у Донецькій області, 17 % у Харківській, 16 % у Київській, 10 % у Запорізькій, 7 % у Сумській, а також по 5 % у Херсонській та Чернігівській областях¹⁷³. Географія розселення ромського населення в Україні зазнала значних змін наприкінці 2022 року. У зв'язку з бойовими діями роми переїхали до більш безпечних регіонів. Так, 47 % ромів перемістилися до двох областей західної України, із яких 90 % обрали Закарпатську область, а 10 % – Львівську область. В Одеській області проживає 14 % ромів, тоді як до війни показник становив лише 2 %. У Кіровоградській області чисельність ромів зросла до 6 % (раніше 1 %), а у Дніпропетровській – до 6 % (з 3 %). У Запорізькій області кількість мешканців ромського населення не змінилась – 10 %¹⁷⁴.

Ю. Ковний підкреслює, що роми мають свої унікальні особливості врахування яких необхідне для реальної інтеграції їх у суспільство. Політика мультикультуралізму повинна передбачати гнучкість, якраз щодо ромської національності вона є особливо

¹⁷² Радченко Я. Минуле і теперішнє: що сталося з ромами під час Другої світової війни та що відбувається зараз. *Zmina*. 09 серпня 2022 р. URL: <https://zmina.info/articles/mynule-ta-teperishnye-pereplitayetsya-shho-stalosya-z-romamy-pidchas-drugoyi-svitovoyi-vijny-i-shho-vidbuvayetsya-zaraz>.

¹⁷³ Визначення основних проблем та труднощів щодо додержання прав і свобод внутрішньо переміщених ромів України в умовах воєнного стану : МБО «Ромський жіночий фонд Чіріклі», 2022. 85 с.

¹⁷⁴ Там само. С. 24.

необхідною¹⁷⁵. Назва роми використовується як загальне позначення для різних етнічних спільнот, представники яких ідентифікують себе належними до певних підгруп. Ці підгрупи можуть відрізнятися залежно від чинного чи колишнього географічного розташування, діалекту або місця проживання. У Європі проживає близько 10 мільйонів ромів. Деякі групи залишаються кочівниками без постійного місця проживання, проте більшість ромів нині веде осілий спосіб життя. Частина з них проживає в урбанізованих умовах, а інші населяють відносно ізольовані райони, невеликі міста чи села. Роми присутні майже у всіх країнах Європи.

О. Радчук звертає увагу на те, що сучасні суспільні відносини і у ХХІ столітті вимагають наявності правових норм, спрямованих на захист прав національних меншин. Особливо це стосується забезпечення права користуватися здобутками власної культури, практикувати релігійні переконання і використовувати рідну мову не лише в приватному, але й у публічному житті. У цьому контексті автор відзначає найбільшу етнічну меншину Європи – ромів, наголошуючи на численних прикладах історичного расизму та порушень прав людини щодо цього народу. У минулому деякі держави здійснювали щодо ромів політику, що варіювалася від примусової асиміляції (зокрема, через примусову стерилізацію або виховання дітей винятково в державних закладах) до їхнього соціального ізолювання¹⁷⁶. Для захисту прав вразливих груп населення та дотримання міжнародних стандартів, державні установи європейських країн повинні забезпечувати дієву систему виконання рішень Європейського суду з прав людини. Це є ключовим показником розвитку демократичного суспільства та гарантією від повторення подібних порушень в межах всієї Європи.

¹⁷⁵ Ковний Ю. Є. Упередження та дискримінація осіб ромської національності: огляд рішень ЄСПЛ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2023. № 61. С. 9.

¹⁷⁶ Радчук О. П. Європейська Конвенція про захист прав найбільш вразливих верств населення. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1 (5). 2014. С. 10.

Наприкінці ХХ століття проблема правового захисту ромів привернула значну увагу правозахисних організацій. Вони зосередилися на зростаючій кількості випадків насильства проти ромів, зокрема з боку правоохоронних органів. На той час практика Європейського суду з прав людини не враховувала расистських мотивів у випадках насилля. Хоча Європейський суд з прав людини визнавав позитивні обов'язки держав стосовно проведення ефективного розслідування фактів насильницької смерті, катувань і нелюдського поводження, він утримувався від поширення цього підходу на випадки насилля, скоєного з расових мотивів¹⁷⁷.

У 1995 році за активної участі правозахисників із різних країн була заснована міжнародна правозахисна неурядова організація під назвою «Європейський центр прав ромів». Основною місією цієї організації є протидія дискримінаційним практикам та порушенням прав людини, спрямованим проти ромів на території Європи. Штаб-квартира центру знаходиться в Будапешті, а його представництва функціонують у низці країн як Західної, так і Східної Європи. Організація є асоційованим членом Міжнародної Гельсінської федерації з прав людини, а також має спеціальний консультативний статус при Раді Європи і Економічній та Соціальній Раді Організації Об'єднаних Націй. За роки своєї діяльності центр досяг значного успіху, здобувши перемогу в низці спорів перед Європейським комітетом з соціальних прав. Юридичний склад центру брав участь у процесах, які розглядалися в Європейському суді з прав людини і в відповідних комітетах Організації Об'єднаних Націй.

Ромські активісти та правозахисники отримали підтримку від Інституту «Відкрите суспільство» у Нью-Йорку. У діяльності Ради Європи «ромське питання» стало одним із пріоритетних напрямів, що передбачає систематичне моніторингування стану дотримання прав людини. У цьому контексті проводяться семінари та тренінги,

¹⁷⁷ Кондур В. А. Права ромського населення у практиці Європейського Суду з прав людини. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 2. 2024. С. 60.

орієнтовані на молодих ромів і юристів, які спеціалізуються на захисті прав представників ромської спільноти. Крім того, організовуються відкриті дискусії, спрямовані на обговорення актуальних проблем ромського населення¹⁷⁸.

Негативне ставлення з боку суспільства загалом є характерним щодо ромів у більшості європейських країн. Наприклад, у 2019 році компанія Baltijos tyrimai провела дослідження, присвячене ставленню жителів Литви до представників ромської громади. Згідно з результатами, 63% опитаних не хотіли б мати ромів як сусідів, а 39% респондентів висловили небажання працювати з ними. Результати цього опитування свідчать, що роми є найнебажанішою національною групою в Литві¹⁷⁹.

У наукових дослідженнях часто наголошується на розбіжності між офіційною державною політикою та суспільними настроями. Зокрема, румунські дослідники встановлюють, що, попри загальну спрямованість урядової політики щодо ромів на впровадження прогресивного та ліберального порядку денного, узгодженого зі стратегічними пріоритетами Європейського Союзу, у суспільстві зберігається виражена амбівалентність у ставленні до ромів. Крім того, ледь помітні прояви расизму залишаються актуальними, формуючи складний соціокультурний контекст щодо інтеграції цієї етнічної групи¹⁸⁰.

Антиромські настрої можна охарактеризувати як особливу форму расизму, що поєднує ідеологію расової зверхності, дегуманізацію та узаконений расизм щодо ромського населення. Ці настрої базуються як на уявних страхах, негативних стереотипах і міфах,

¹⁷⁸ Кондур В. А. Права ромського населення у практиці Європейського Суду з прав людини. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 2. 2024. С. 60–61.

¹⁷⁹ Постійний фейс-контроль і клас «Ч»: як живуть роми в Литві. Заборона. 26 жовтня 2020 р. URL: <https://zaborona.com/yak-zhyvut-romy-v-lytvi/>

¹⁸⁰ Ковний Ю. Є. Упередження та дискримінація осіб ромської національності: огляд рішень ЄСПЛ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2023. № 61. С. 11.

так і на запереченні або витісненні з суспільної пам'яті тривалої історії дискримінації ромів¹⁸¹.

Викликом євроінтеграційних процесів для українського суспільства залишається забезпечення толерантності, рівних прав і можливостей національних меншин. Саме відсутність дискримінації є важливою умовою підвищення якості життя. У свою чергу, ставлення, що склалося в суспільстві, до ромської національної спільноти є індикатором його толерантності, ступеня соціальної напруженості та конфліктогенності.

Ще у 1994 році Європарламент, оцінивши серйозність проблеми, поставив питання про соціальну та економічну інтеграцію ромів та прийняв відповідну політичну резолюцію. У 2004 році після розширення Євросоюзу за рахунок країн Центральної та Східної Європи 1,4 млн циган стали громадянами ЄС і, відповідно, відповідно до Маастрихтського договору 1992 року отримали ті ж права, що й інші європейці. Вони були офіційно визнані національною меншістю. На сьогоднішній день – це найчисленніша європейська меншість говорить на багатьох діалектах і веде традиційно бродячий спосіб життя. До речі, це їхнє право офіційно підтверджено ЄС. Одночасно було запущено цілу низку програм для інтеграції ромів у життя спільноти. Проте 69% циганів досі скаржаться на дискримінацію на території Євросоюзу. Фактом є й те, що 77% опитаних у 27 державах-членах вважають, що належати до меншості «ромів» – «непристойно у нашому суспільстві». Це свідчить про особливості менталітету населення (масове неприйняття циганської меншини), від якої лише крок до дискримінації з боку державної влади.

Системна дискримінація ромів є історичним і сучасним викликом, що виходить далеко за межі побутового расизму, набуваючи рис інституційної упередженості, ксенофобії, соціального виключення, а нерідко й відкритої агресії, що проявляється у злочинах

¹⁸¹ Компас: посібник з освіти з прав людини за участю молоді. За ред. П. Брандер, Е. Кін, В. Юхаж, А. Шнайдер. Друге видання. Вид-во Ради Європи. 2023. 494 с.

на ґрунті ненависті. У цьому підрозділі спробуємо дослідити правову природу вказаних явищ та обґрунтувати необхідні заходи державної правової політики з метою протидії дискримінації ромів. Ромська громада в Україні щоденно стикається з утисками та нерівним ставленням через негативні стереотипи і культурні упередження, глибоко вкорінені в суспільстві. Дискримінація ромів проявляється як у прямих формах, так і в опосередкованих. Пряма дискримінація має місце, коли до особи відкрито ставляться гірше через її етнічне походження – типові приклади: відмова обслуговувати ромів у закладах. Непряма дискримінація – це запровадження нейтральних на перший погляд правил, які ставлять ромів у гірше становище порівняно з іншими. Наприклад, впровадження лише онлайн-навчання під час пандемії призводило до того, що ромські діти без доступу до комп'ютерів фактично були позбавлені можливості навчатися. Через бідність та ізоляцію багато ромських сімей не мають належного житла, освіти, доступу до медицини¹⁸².

Проживати на території України роми можуть дисперстно (осіло) або компактно (наприклад, у таборі). Не дивлячись на спосіб проживання, роми вважаються однією з найбільш уразливих категорій стигматизації, оскільки більшість з них стикаються з порушенням прав і не в змозі себе захистити (наприклад, часто не маючи документів)¹⁸³. Однією з основних причин упередженого ставлення до ромської громади та обмежень у реалізації їхніх громадянських прав є їхня сегрегація. Зокрема, це пов'язано з проживанням ромів у компактних або стихійно утворених поселеннях на території різних регіонів України, а також із традиційними особливостями внутрішнього соціального устрою цих спільнот. Важливим чинником такої ситуації виступає відсутність сталого й конструктивного діалогу між

¹⁸² Жмурко О. Соціологічне дослідження оцінки потреб ромів-ВПО. Аналітичний звіт за результатами кількісного дослідження: травень 2023 року. 25 с. URL: <https://chirikli.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/Соціологічний-звіт.pdf>

¹⁸³ Марценюк Т. Проблеми ромів в Україні: гендерні аспекти. *Український соціологічний журнал*. 2013. № 1–2. С. 55.

ромськими громадами, іншими членами суспільства, місцевою владою та органами правопорядку. Дана проблема стає ще більш виразною в межах реалізації реформи децентралізації, особливо в таких ключових сферах, як освіта та медицина. Низький рівень інтеграції ромського населення у соціально-економічне життя громад перешкоджає адекватному врахуванню їхніх потреб у програмах місцевого самоврядування. Як наслідок, інтереси ромської громади залишаються поза пріоритетами місцевих органів влади, що призводить до подальшої ізоляції цієї групи населення від суспільного життя. Одним із тривожних соціальних наслідків такої ізоляції є випадки насильства щодо представників ромської громади, що становить загрозу для соціальної стабільності всього українського суспільства.

У ставленні до ромів чітко простежуються риси расизму – упередження за етнічним походженням, переконання у «нижчості» ромів, їх зображення як носіїв «генетичних» вад або асоціальних схильностей. Побутує специфічний різновид расизму щодо ромів, який у науковій та правозахисній літературі дістав назву ромофобія. Проявами ромофобії є, наприклад, мова ворожнечі – публічне вживання зневажливого етніміу «циган» з негативною конотацією, поширення расистських жартів і образ. Нерідко упереджені погляди знаходять підтримку і серед посадовців. У Івано-Франківську мер Руслан Марцінків неодноразово публічно висловлювався із антиромськими заявами. У квітні 2020 року публічно заявив про необхідність силового видворення ромів з міста та доручив правоохоронцям вивести ромів із міста до Закарпатської області, рекомендуючи «пакувати» в автобус тих, хто відмовлявся виконати його наказ¹⁸⁴. Ці висловлювання отримали оцінку як розпалювання національної ворожнечі: поліція відкрила кримінальне провадження за ст. 161 КК України (порушення рівноправності громадян за національною ознакою).

¹⁸⁴ Freedom House про злочини на ґрунті ненависті в Україні : річний звіт 2020. С. 9. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-06/FH-AnnualReport2020-UA_Web.pdf

Роми часто стають легкою мішенню для ксенофобії – упередженого страху та ненависті до «чужинців». У багатьох українських громадах ромів сприймають як сторонніх, небажаних мешканців, яких слід позбутися. Час від часу це виливається у колективні акції ворожнечі. Відсутність просвітницької роботи серед населення сприяє стигматизації ромської громади та спонукає до агресивних дій. Розглянемо кілька конкретних прикладів, які допоможуть краще зрозуміти суть питання та проілюструють основні аспекти теми.

Події у селі Лощинівка Одеської області передували резонансному вбивству 9-річної дівчинки. Тіло дитини з ознаками насильницької смерті знайшли 27 серпня 2016 року у селі. За підозрою у вчиненні злочину було затримано 21-річного місцевого жителя, який належав до ромської спільноти. Того ж дня селяни влаштували масові заворушення, тисняву та намагалися підпалити будинки, в яких проживали роми, та вимагали їх виселення з села. 28 серпня в селі Лощинівка зібралася сільська рада, яка з місцевими жителями повторила своє прохання до влади області про виселення ромів. Ізмаїльська районна державна адміністрація підтримала це рішення, а згодом її керівниця Валентина Стойкова оголосила нібито про домовленість з ромами про їх переїзд. Таким чином з села Лощинівка насильно вигнали цілу ромською громаду (8 сімей) під наглядом поліції вивели за межі села. На думку членів Коаліції ромських громадських організацій України, такі події є доказом розпалювання міжнаціональної ворожнечі, етнічної дискримінації та порушенням людської гідності.

29 серпня 2020 року в селищі Андріївка Харківської області місцеві жителі зібралися на центральній площі з вимогою виселити ромів, звинувачуючи їх у скоєнні злочинів. Цьому передували заклики до насильства, поширені через місцеві соціальні мережі. Під час самого зібрання також звучали агресивні заяви, на які правоохоронці не реагували. Подія переросла у насильницькі дії: близько 200 учасників акції попрямували до оселі ромської сім'ї, закидали будинок яйцями та вигукували гасла на кшталт «йди геть». За фактом правоохоронними

органами було відкрито кримінальне провадження за статтями хуліганства та порушення рівноправності громадян на основі їхньої національної приналежності (ч. 2 ст. 296 та ч. 1 ст. 161 Кримінального кодексу України)¹⁸⁵. Подібні випадки колективної ксенофобної реакції на ромів траплялися і в інших регіонах. Вони демонструють небезпечний рівень відчуження: громади схильні звинувачувати ромську меншину у всіх локальних проблемах (злочинність, безробіття), не бажаючи інтеграції ромів у місцеве життя.

У 2020 році зафіксовано випадки нападів на ромів, які здійснювали представники «Муніципальної варти» Києва – громадської організації, створеної для «забезпечення охорони громадського порядку»¹⁸⁶. Існує серйозна проблема зі статистикою злочинів на ґрунті ненависті проти ромської громади. На етапі досудового розслідування такі злочини частіше класифікуються відповідно до їх мотивів, під час судового розгляду фактор ненависті часто не враховується. Крім того, низький рівень довіри ромського населення до поліції спричиняє те, що вони рідко звертаються за допомогою.

У квітні 2020 року в Голосіївському районі Києва невстановленими особами спалено намет ромської родини. Тільки після того, як подробиці злочину набули розголосу у Facebook завдяки журналістам і правозахисникам, поліція відкрила кримінальне провадження за ч. 2 ст. 161 Кримінального кодексу України¹⁸⁷.

Найбільш жорстоким проявом расизму та ксенофобії є злочини, вчинені з мотивів етнічної ненависті. В Україні, як і в ряді східноєвропейських країн, почастишали випадки нападів на ромські

¹⁸⁵ Freedom House про злочини на ґрунті ненависті в Україні: річний звіт 2020. С. 8. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-06/FH-AnnualReport2020-UA_Web.pdf

¹⁸⁶ Freedom House про злочини на ґрунті ненависті в Україні: річний звіт 2020. С. 8. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-06/FH-AnnualReport2020-UA_Web.pdf

¹⁸⁷ Freedom House про злочини на ґрунті ненависті в Україні: річний звіт 2020. С. 9. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-06/FH-AnnualReport2020-UA_Web.pdf

поселення, підпалів житла, побиття й навіть убивств, що мотивовані упередженням до ромів. У 2018 році правозахисники зафіксували щонайменше шість атак на ромські табори протягом лише двох місяців цієї весни (три в Києві, дві у Львові, одну в Тернополі).

Перший смертельний злочин на основі етнічної ненависті в сучасній історії України стався у червні 2028 року неподалік Львова. Внаслідок нічного нападу на табір ромів загинула одна людина, а четверо отримали поранення¹⁸⁸. У квітні 2025 року Сихівський районний суд виніс вирок трьом львів'янам, які у 2018 році напали на ромський табір у Львові. Суд призначив нападникам по 10 років тюрми, а організатору – 10 років і 6 місяців ув'язнення. Інцидент трапився 23 червня 2018 року вночі. 15 юнаків напали на ромський табір на околиці Львова. Слідство встановило, що учасники угруповання готувались до нападу, вони приготували дерев'яні палиці, ножі, металеві труби, ланцюги та молоток, взяли маски, щоб приховати свої обличчя. Частина членів угруповання безпосередньо нападали на ромський табір, а решта стояла на варті. Трьом нападникам Пустомитівський райсуд Львівщини виніс вироки – хлопці отримали умовні терміни¹⁸⁹. Більшість нападів на ромів до того часу залишалися безкарними.

Сучасні міжнародні, регіональні та національні інституції підкреслюють, що злочини, мотивовані ненавистю, створюють серйозну загрозу як стабільності суспільства, так і фундаментальним моральним принципам, на яких воно ґрунтується. Подібні форми протиправної поведінки супроводжували людство впродовж його історії, нерідко спричиняючи масштабні катастрофічні наслідки. До таких прикладів можна віднести низку історичних

¹⁸⁸ Ейсмунт В. Трьом нападникам на ромський табір у Львові призначили по 10 років тюрми. ZAXID.NET. 19 квітня 2025. URL: https://zaxid.net/trom_napadnikam_na_romskiy_tabir_u_lvovi_priznachili_5_rokiv_tyurmi_n1608587

¹⁸⁹ Ейсмунт В. Трьом нападникам на ромський табір у Львові призначили по 10 років тюрми. ZAXID.NET. 19 квітня 2025. URL: https://zaxid.net/trom_napadnikam_na_romskiy_tabir_u_lvovi_priznachili_5_rokiv_tyurmi_n1608587

подій, включаючи релігійні війни, хрестові походи, міжнаціональні та міжетнічні конфлікти, а також погроми й переслідуваннями.

Злочини на ґрунті ненависті в сучасному світі становлять один із найнебезпечніших видів злочинів, адже ненависть має руйнівний вплив на громадянське суспільство. Такі злочини посягають на людську гідність і підривають принципи рівності. З другої половини ХХ століття правопорушення на ґрунті ненависті перетворилися на гостру соціальну проблему. Витоки таких злочинів часто криються в стереотипах або упередженнях щодо кольору шкіри, релігії, сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності. Це зумовлено кількома чинниками: по-перше, розвиток цивілізації, лібералізація та гуманізація міжособистісних відносин спричинили те, що суспільство сучасних країн стало значно чутливім до будь-яких проявів ксенофобії, переслідувань на ґрунті національної, расової приналежності, релігійної нетерпимості, а також дискримінації за мотивами гомофобії чи іншої упередженості стосовно певних груп населення; по-друге, сучасні процеси глобалізації, що прискорили міграцію та збільшили рівень взаємодії між расами, етносами, культурами, релігіями та традиціями, водночас стали фактором, який призводить до загострення взаємного нерозуміння та зростання проявів ксенофобії. Основною характеристикою таких злочинів є спрямованість проти певних соціальних груп.

Відстеження динаміки таких правопорушень ускладнюється тим, що вони спрямовані проти конкретних спільнот, а мотив ненависті часто залишається непоміченим і кваліфікується за іншими статтями Кримінального кодексу України. Тому офіційна статистика таких злочинів значно занижена. В Україні більшість злочинів на ґрунті ненависті не розслідується належним чином через складність доведення мотиву упередженості. Зазвичай винуватці несуть відповідальність за менш суворими статтями Кримінального кодексу. Такий підхід правоохоронців лише заохочує подальше насильство, масові напади та погроми. Безкарність стимулює злочинців відкрито демонструвати свої дії, часом навіть вихваляючись

ними в соціальних мережах¹⁹⁰. Можна стверджувати, що практично усі процеси у суспільному житті є інтегрованими та зазнають взаємного впливу. На рівень злочинності також впливають економічні, соціальні та політичні фактори, які мають переважно загальний характер та не пов'язані з конкретним видом злочинів, але разом з тим здійснюють вплив на всі процеси, що відбуваються у суспільстві, та на рівень злочинності загалом.

Україна взяла на себе міжнародно-правові зобов'язання у боротьбі зі злочинами на ґрунті ненависті, будучи членом таких ключових організацій, як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи та Організація з безпеки і співробітництва в Європі. У цьому контексті також враховується напрацьований досвід Європейського Союзу в подоланні цих явищ, інтегрований у його правову систему. Зобов'язання, закріплені в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, передбачають боротьбу із усіма формами та проявами дискримінації. Другий етап Плану дій із лібералізації візового режиму ЄС для України включає вимогу щодо ефективного впровадження законодавства, спрямованого на протидію дискримінації, а також імплементацію відповідних документів Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи. Національна стратегія з прав людини також визначає як пріоритет створення ефективної системи протидії дискримінації, що закріплено в пунктах реалізаційного Плану дій. Зокрема, підпункт 3 пункту 105 цього документа прямо вимагає забезпечення покарання за злочини, вчинені з мотивів нетерпимості за такими ознаками: раса, колір шкіри, релігійні переконання, сексуальна орієнтація, транссексуальність, інвалідність та мова.

Слід зауважити, що поняття «мова ненависті» знайшло своє офіційне визначення у Рекомендації № R 97 (20) Комітету міністрів Ради Європи, адресованій державам-учасникам у контексті

¹⁹⁰ Freedom House про злочини на ґрунті ненависті в Україні: річний звіт 2020. С. 3. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-06/FH-AnnualReport2020-UA_Web.pdf

протидії явищу «розпалювання ненависті». Згідно з документом, це поняття охоплює всі форми висловлювань, які спрямовані на провокування, стимулювання, поширення чи виправдання ксенофобії, расової нетерпимості, антисемітизму, а також інших форм ворожого ставлення до меншин, мігрантів або осіб з емігрантським походженням¹⁹¹. Таким чином, мова ненависті розглядається як явище, яке загрожує соціальній гармонії та правам вразливих груп. Водночас варто наголосити, що дискримінація як соціальне явище може торкнутися будь-якої особи, незалежно від її статі, віку чи стану здоров'я. Термін «дискримінація», який має свої витоки в латинському слові *discriminatio* (розрізнення), позначає ситуацію, в якій конкретна особа опиняється в несприятливих умовах через певні особистісні ознаки, що не належать до захищених категорій або залишаються без відповідного правового захисту.

Кримінальні правопорушення, на ґрунті ненависті, залишаються серйозною проблемою для сучасного українського суспільства. Бездіяльність державних органів, а також правоохоронних та судових установ у боротьбі з злочинами на ґрунті ненависті призводить до насильства й численних грубих порушень прав людини. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про увагу вчених до проблеми злочинів на ґрунті ненависті¹⁹². Теоретичною та правовою основою наукових

¹⁹¹ Рекомендація NR (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань «розпалювання ненависті» від 30.10.1997 № 994_093. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_093#Text

¹⁹² Галан В. О. Дискримінація за расовою ознакою від апології рабства до міжнародно-правового злочину. *Форум права*. 2014. № 3. С. 52–62.; Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму : навчальний посібник. Харків, 2018. 248 с.; Дрьоміна-Волок Н. В. Кримінально-правова заборона расової дискримінації як міжнародний обов'язок держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 46. С. 457–460.; Ковальов С. С. Кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті як об'єкт кримінологічного аналізу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2022. № 2 (27). С. 173–182.; Марченко О. Е. Кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті: поняття та кримінологічна феноменологія. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 1 (31) С. 167–189.; Матвеева Л. Г. Належна правова процедура та правові стандарти Європейського суду з прав людини. *Вісник*

досліджень виступають положення міжнародних і європейських документів, що регулюють захист прав і свобод людини, нормативні акти українського законодавства, судова практика Європейського суду з прав людини, результати соціологічних і статистичних досліджень, а також матеріали засобів масової інформації та інтернет-джерел.

Концепція злочинів на ґрунті ненависті почала широко застосовуватися у другій половині 80-х років ХХ століття в США. Вважається, що вперше термін був офіційно озвучений під час слухань у Конгресі США 1985 року конгресменом і суддею Джоном Коньєсом. Він також активно використовувався американськими журналістами для позначення ксенофобських злочинів. У своїй книзі “Hate Crimes. Criminal Law and Identity Politics” Дж. Джейкоб і К. Поттер наголошують, що злочини на ґрунті ненависті – це насамперед злочини, породжені упередженнями або стереотипами щодо представників іншої раси, національності, кольору шкіри, релігії чи сексуальної орієнтації¹⁹³. У 1990 році Конгрес США ухвалив «Закон про статистику злочинів на ґрунті ненависті», який запропонував одне з перших офіційних визначень цього поняття: «будь-яке насильство, спрямоване проти представників груп із певною ідентичністю»¹⁹⁴. Починаючи з 90-х років, термін “hate

пенітенціарної асоціації України. 2020. № 4 (14). С. 54–64.; Панкевич О. Заборона дискримінації: деякі загальнотеоретичні й філософсько-правові аспекти інтерпретації (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3 (78). С. 20–31.; Рабінович С., Панкевич О. Тест на недискримінацію в практиці Європейського Суду з прав людини: оцінювальні аспекти. *Право України*. 2017. № 4. С. 97–107.

¹⁹³ Громадська думка про права людини в Україні: загальнонаціональне соціологічне дослідження «Права людини в Україні» було проведене з 22 жовтня по 6 листопада 2016 року Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та фірмою «ЮКреїніан соціолоджі сервіс» на замовлення Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні та у співпраці з Центром інформації про права людини і Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. С. 49–51. URL:<https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-prava-lyudini-v-ukraini>

¹⁹⁴ Hate Crime Statistics: URL: <https://ucr.fbi.gov/hate-crime/2010/resources/hate-crime-2010-about-hate-crime>

crime” набув правового статусу також у низці європейських країн. Наприкінці ХХ століття поняття “hate crime” отримує юридичне закріплення та відображається у законодавчих актах. Насамперед криміналізованими стали акти насильства, мотивовані расизмом, антисемітизмом, а також гомофобією – упередженим ставленням до гомосексуалів. З часом зростає й кількість наукових досліджень, присвячених вивченню злочинів, вчинених на ґрунті національної, расової, релігійної ненависті або гомофобії¹⁹⁵.

Н. Дрьоміна-Волок, аналізуючи проблеми кримінально-правової заборони расової дискримінації як міжнародного обов’язку держави, дійшла висновку, що термін hate crime, який увійшов у законодавство багатьох сучасних країн, слід розглядати як юридичну кваліфікацію особливого виду злочинів. Ці злочини вчиняються під впливом крайньої ворожості чи ненависті до осіб іншої раси, національності, релігії, етнічного походження, політичних переконань, статі, віку, сексуальної орієнтації або людей з особливими потребами. Подібне визначення відображене у кримінальному праві окремих штатів США, а також ряду країн Західної та Центральної Європи. У цьому контексті ненависть може виступати як кваліфікуюча ознака спеціального дискримінаційного злочину або як обтяжуюча обставина (наприклад, в Україні, Росії, США, Великобританії тощо). У тих країнах, де дискримінаційні злочини формально не кваліфікуються як hate crimes, судова практика все ж враховує мотив ненависті. Такий мотив може призводити до більш суворого покарання навіть за відсутності офіційної юридичної кваліфікації злочину як скоєного на ґрунті ненависті, що спостерігається, зокрема, у Греції, Німеччині, Швейцарії та інших країнах¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Matvieieva L., Smokov S., Korniienko M. Hate crimes: international, regional, economic, and national aspects. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 8 № 3. 2022. P. 126.

¹⁹⁶ Дрьоміна-Волок Н. В. Кримінально-правова заборона расової дискримінації як міжнародний обов’язок держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 46. С. 458.

Сучасні науковці визначають злочини на ґрунті ненависті як протиправні дії, мотивовані упередженням ставленням до певних соціальних груп. Такі злочини характеризуються двома ключовими елементами: по-перше, це правопорушення, яке відповідає складу злочину, передбаченого чинним кримінальним законодавством; по-друге, це мотивована упередженість, яка керує діями правопорушника під час скоєння злочину¹⁹⁷. Жертвами подібних правопорушень зазвичай стають представники соціальних груп, які є відносно малочисельними у межах суспільства. Упередження щодо цих груп часто базується на переконаності злочинців у власній перевазі над особами, які належать до даної категорії (наприклад, у пострадянських країнах жертвами таких злочинів нерідко стають представники національних меншин, активісти ЛГБТ-руху, безпритульні особи тощо). Отже, основою злочинів на ґрунті ненависті є упередженість, яка може проявлятися в різних соціумах, створюючи передумови для потенційних конфліктів.

Покарання за дискримінацію на расовому чи етнічному ґрунті передбачено у Кримінальному кодексі України, який містить низку статей в Загальній та Особливій частинах, які передбачають більш суворе покарання за злочини, скоєні з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості (що є злочинами на ґрунті ненависті). Існує два найбільш розповсюджених види законів про злочини на ґрунті ненависті:

перший вид визначає вчинення нового кримінального правопорушення, що передбачає санкцію у формі штрафу та позбавлення волі на певний строк для засуджених. Злочин на ґрунті ненависті як основне правопорушення в Кримінальному кодексі України. Група законодавчих положень стосується злочинів, в яких упередження є визначальним елементом правопорушення. У цьому випадку наявність мотиву упередження визначає

¹⁹⁷ Кравчук А. Злочини та інциденти ненависті в Україні. К. : Центр «Наш світ», 2018. С. 52–53.

характер самого правопорушення, це такі статті Кримінального кодексу України:

стаття 161 (порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної приналежності, релігійних переконань);

статтю 178 (пошкодження релігійних споруд чи культових будинків);

статтю 179 (незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь);

статтю 180 (перешкоджання здійсненню релігійного обряду).

Стаття 161 Кримінальному кодексі України використовується поліцією в Україні для кваліфікації злочинів на ґрунті ненависті. Перелік захищених ознак у цьому положенні є відкритим та ширшим, порівняно з іншими положеннями ККУ щодо злочинів на ґрунті ненависті, та явно включає, зокрема, стать, інвалідність, походження. Зазначена стаття охоплює загалом мову ворожнечі та дискримінацію. Доки не внесені зміни щодо розширення переліку обставин, що обтяжують покарання, у відповідних частинах інших статей, застосування статті 161 у поєднанні з положеннями, які визначають «основне правопорушення» дозволяє переслідувати ширший спектр злочинів на ґрунті ненависті. При цьому слід керуватись положеннями статті 70 (призначення покарання за сукупністю злочинів)¹⁹⁸. Норма встановлює кримінальну відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової та релігійної ворожнечі та ненависті, а також за дискримінацію за відкритим списком ознак. Проте ця стаття також рідко застосовується на практиці, оскільки у суді важко довести умисність дій.

Другий вид передбачає таке трактування, як обставина, що обтяжує покарання або збільшує рівень покарання. Ці закони дозволяють судді збільшити міру покарання за злочин, якщо злочинець обрав жертву через її передбачувану або фактичну національність,

¹⁹⁸ Кримінальний кодекс України від 05. 04. 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

расу, релігію, сексуальну орієнтацію чи іншу захищену законом ознаку. У більшості країн твердження про те, що підозрюваний вчинив напад на жертву, маючи помилкове переконання стосовно того, що остання належала до якоїсь групи (національної чи релігійної), не вважатиметься належним аргументом захисту.

Окремі положення посилення покарання містить Кримінальний кодекс України. Йдеться про обставини, що обтяжують відповідальність за скоєння окремих злочинів, таких як вбивство (п. 14 ч. 2 ст. 115), умисне тяжке тілесне ушкодження (ч. 2 ст. 121), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ч. 2 ст. 122), побої і мордування (ч. 2 ст. 126), катування (ч. 2 ст. 127), погроза вбивством (ст. 129). Інакше кажучи, «упередженість» чи «нетерпимість» являють собою обтяжуючі обставини та впливають на обрання покарання¹⁹⁹.

Загалом в українському судочинстві рідко застосовуються положення про злочини на ґрунті расової ненависті, і як наслідок кількість вироків за цими статтями дуже низька. А. Кравчук у своєму до слідженні наводить статистику про те, що українські державні інституції реєструють відносно невелику кількість проявів ксенофобії. Так, уповноважений ВРУ з прав людини за 2017 рік отримав 37 звернень щодо дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри та етнічного/національного походження. Додатково за результатами моніторингу ЗМІ, соціальних мереж та інших джерел інформації відкрито 16 проваджень за фактами ймовірних злочинів ненависті та 14 проваджень щодо мови ворожнечі за наведеними ознаками. Незалежні спостерігачі за 2017 рік надали ОБСЄ інформацію про 13 випадків дій на ґрунті расизму та ксенофобії, 4 – на ґрунті ромофобії та 21 – на ґрунті антисемітизму (з яких 20 полягали у пошкодженні майна). У 2016 році такі дані включали 7 випадків дій на ґрунті расизму та ксенофобії (зокрема, 5 нападів

¹⁹⁹ Кримінальний кодекс України від 05. 04. 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

на людей) і 21 – на ґрунті антисемітизму (з яких 17 випадків пошкодження майна). Автор, робить висновок про те, що в офіційній статистиці та даних неурядових організацій випадки проявів ксенофобії та расизму часто згадуються разом, що не дає змоги відокремити злочини та інциденти ненависті за національною ознакою від расистських. Водночас прояви ксенофобії проти ромів та євреїв згадуються окремо від інших етнічних / національних груп²⁰⁰.

О. Дручек підкреслює, що злочини на ґрунті ненависті, як кримінологічне явище, відзначаються підвищеною суспільною небезпекою та значним рівнем латентності, характеризуються ескалацією і розвитком по спіралі²⁰¹. Такі риси виправдовують виділення злочинів на ґрунті ненависті у окрему категорію. Європейський Суд з прав людини неодноразово вказував на недолік у Кримінальному кодексі України: відсутність кваліфікуючих ознак злочинів на ґрунті ненависті, таких як сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність, у переліку обставин, що обтяжують відповідальність. Для виправлення цієї прогалини у квітні 2020 року в парламенті була зареєстрована законодавча ініціатива № 3316. Проект закону передбачав внесення змін до кримінального законодавства України для врахування понять сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Проте, Комітет з питань правоохоронної діяльності рекомендував Верховній Раді України відхилити законопроект, а також альтернативні варіанти № 3316-2 та 3316-3, через їхню необхідність доопрацювання та звернення Всеукраїнської ради церков²⁰². Врешті-решт, 1 вересня 2020 року так званий гендерний законопроект було знято з розгляду.

²⁰⁰ Кравчук А. Злочини та інциденти ненависті в Україні. К. : Центр «Наш світ», 2018. С. 43–44.

²⁰¹ Дручек О. В. Протидія злочинам, здійсненим на ґрунті ненависті: поняття, зміст, ознаки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 451.

²⁰² Висновок комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності щодо проекту Закону України № 3316 від 09.04.2020 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/1874>

Впровадження національної правової політики у боротьбі з дискримінацією відбувається на основі норм Конституції України, спеціалізованого законодавства та міжнародних зобов'язань країни. Конституція гарантує рівність прав і свобод усім громадянам. Будь-яке необґрунтоване обмеження прав чи свобод людей через їхню стать, вік, інвалідність, расу, колір шкіри, політичні, релігійні або інші переконання, етнічне чи соціальне походження, громадянство, сімейний стан, майнові обставини, місце проживання, мову тощо розглядається як дискримінація²⁰³.

Однією з важливих стратегічних цілей Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої указом Президента від 24 березня 2021 року № 119/2021, є формування дієвої системи для запобігання та протидії дискримінації. Ця стратегія покликана об'єднати суспільство навколо розуміння цінностей прав і свобод людини, які гарантуються та захищаються відповідно до принципів рівності та недискримінації.

У межах реалізації Стратегії в Україні необхідно забезпечити комплексний і узгоджений підхід до законодавства в сфері запобігання та протидії дискримінації. При цьому слід враховувати кращий міжнародний, зокрема європейський, досвід, а також існуючі виклики у сфері захисту прав і свобод людини. Одним із ключових завдань у цій сфері є створення та забезпечення ефективної роботи системи, яка включатиме заходи зі запобігання та протидії дискримінації, документування й розслідування кримінальних правопорушень на ґрунті нетерпимості, а також притягнення винних осіб до відповідальності²⁰⁴.

Сучасні галузеві закони держави відображають суспільні цінності. Нормативно-правова база у сфері протидії злочинам на ґрунті ненависті демонструє рівень важливості рівності в суспільстві

²⁰³ Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

²⁰⁴ Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>

та сприяє утвердженню цих цінностей. Однак це можливо лише за умови реального виконання відповідних положень. У разі ігнорування чи неналежного застосування законодавства, що стосується таких злочинів, підривається авторитет права та послаблюється принцип верховенства права.

Кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті залишаються болючою проблемою для сучасного українського суспільства. Бездіяльність органів державної влади, правозастосовних та правоохоронних органів у протидії злочинам на ґрунті ненависті призводить до насильства, численних та жорстких порушень прав людини. В Україні, незважаючи на законодавчу заборону дискримінації, ромська спільнота систематично стикається з порушеннями своїх прав, що проявляється у таких формах: расовий профайлінг, що практикується правоохоронними органами; обмеження доступу до освіти, медичних послуг, працевлаштування та соціальної підтримки; медійні наративи, які поширюють упереджені стереотипи про схильність ромів до кримінальної діяльності; насильницькі дії проти представників ромської громади, які залишаються безкарними (наприклад, атаки на поселення ромів у 2018 році в Києві, Львові та Тернополі).

Дослідження правової природи дискримінації, расизму, ксенофобії та злочинів на ґрунті ненависті щодо ромської національної спільноти, свідчить про те, що ромська громада протягом століть системно зазнавала правових і соціальних утисків, які набули різних форм – від насильницької асиміляції та геноциду до сучасного інституціоналізованого виключення, упередженого ставлення та латентної безкарності щодо злочинів на ґрунті ненависті. Наявність правових механізмів сама по собі не гарантує ефективного захисту без відповідної політичної волі, правозастосовної практики та суспільної підтримки. Проблеми, що постають перед ромами в Україні, це сегрегація, обмежений доступ до базових послуг, дискримінація у сфері працевлаштування, медіа-стигматизація та насильство, вказують на системну нерівність і на потребу цілісного перегляду підходів державної політики у сфері прав людини.

Антиромські настрої, які охоплюють як приватну, так і інституційну сфери, мають характер особливої форми расизму, що загрожує не лише окремії етнічній спільноті, а й загальній соціальній стабільності, порушуючи принципи правової держави. Тільки через осмислення історичних травм, визнання сучасних структурних бар'єрів і формування нової моделі соціальної взаємодії можливо досягти реального рівноправ'я для ромської національної меншини в Україні та Європі загалом.

3.2 Європейський суд з прав людини у механізмі захисту прав ромської національної спільноти

Роми як національна меншина постійно стикаються з численними формами дискримінації та упередженого ставлення в країнах Європи. У цьому контексті юрисдикція Європейського суду з прав людини відіграє ключову роль, оскільки вона забезпечує механізми захисту прав ромів, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Аналіз міжнародних спостережень свідчить про системний характер упередженого ставлення до ромської спільноти. Зокрема, Європейська комісія з протидії расизму та нетерпимості неодноразово зафіксувала випадки непропорційного застосування сили, образливого поводження та дискримінаційних дій з боку правоохоронних органів стосовно представників ромського населення.

Принцип недискримінації також закріплює Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у ст. 14, за якою користування правами та свободами, які визнані Конвенцією, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою²⁰⁵. Щоразу, коли Європейський Суд з прав людини розглядає питання про можливе порушення ст. 14, він робить це у поєднанні

²⁰⁵ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 11 листопада 1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

з основним конвенційним правом. Заявники часто оскаржують порушення основного права і додатково – порушення цього права у поєднанні зі ст. 14. Іншими словами, втручання в їхні права, окрім порушення стандартів дотримання основного права, становить також дискримінацію. Протокол № 12 забороняє дискримінацію у здійсненні будь-якого передбаченого законом права», а отже, має більш широку сферу застосування, ніж ст. 14, яка поширюється тільки на права, зазначені в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Слід зазначити, що протокол гарантує захист від дискримінації насамперед з боку держави, разом з тим він розповсюджується також і на відносини між приватними особами, які зазвичай підлягають державному регулюванню, наприклад, на свавільну відмову у працевлаштуванні, відмову в доступі до ресторанів або послуг, що можуть надаватися громадськості приватними особами, наприклад медичних послуг або комунальних послуг, таких як постачання води чи електроенергії»²⁰⁶.

Європейський суд з прав людини має ключове значення у захисті прав ромського населення в Європі. Роми зіштовхуються з багатьма викликами, серед яких неправомірне застосування сили державними структурами, дискримінація у сфері освіти, житла, доступу до медичних послуг і можливостей працевлаштування. Питання дискримінації національних меншин залишається однією з головних проблем, що суттєво впливає на реалізацію їхніх прав²⁰⁷. В Україні роми стикаються з подібними проблемами, як і в багатьох інших країнах Європи: бідність, відсутність необхідних документів, низький рівень освіти, ізоляція та соціальна ексклюзія. Через дискримінацію ця спільнота стає ще більш вразливою під час збройних конфліктів, природних катаклізмів чи економічних криз.

²⁰⁶ Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS N 177) № 994_537. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537#Text

²⁰⁷ Матвеева А. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3 (13). 2020. С. 56.

Національні суди під час розгляду справ зобов'язані застосовувати статтю 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також враховувати практику Європейського суду з прав людини. Відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», рішення цього суду є джерелом права. Європейський суд з прав людини неодноразово визнавав держави відповідальними за неналежне розслідування актів насильства проти ромів і недостатнє вжиття заходів для їхнього захисту. На держави поклається обов'язок проводити розслідування з метою виявлення можливих расистських мотивів у вчиненні актів насильства.

Так у сегменті судових справ Болгарії ключова увага приділена проблемі поліцейського насильства та виселенням ромських громад.

Однією з таких перших спроб є справа «Ангелова проти Болгарії», щодо смерті у відділенні поліції 17-річного рома, якого затримали за спробу крадіжки²⁰⁸. Розслідування, здійснене органами прокуратури, дійшло висновку, що причиною смерті стала випадкова травма, отримана до моменту затримання. Водночас заявниця стверджувала, що її син загинув унаслідок жорстокого поводження з боку представників поліції, які, на додачу, не надали йому належної медичної допомоги, необхідної через отримані тілесні ушкодження. Вона також наголошувала на тому, що органи державної влади не провели ефективного розслідування обставин справи, а затримання її сина було незаконним. Серед інших заявлених порушень зазначалося про відсутність дієвих засобів правового захисту та дискримінацію її сина на основі ромського етнічного походження. У підтвердження своїх доводів заявниця цитувала ксенофобські висловлювання представників поліції стосовно представників ромської спільноти.

²⁰⁸ Справа Ангелова проти Болгарії: рішення Європейського суду з прав людини № 38361/97 від 13 червня 2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_171#Text

Європейський центр із прав ромів, який взяв участь у справі як третя сторона, що вступила в процес, наголосив на критичній важливості судового захисту у випадках дискримінації за расовими або етнічними ознаками. Організація підкреслила, що вибірковість у ставленні до таких звернень є серйозною суспільною проблемою і вимагає належного юридичного реагування²⁰⁹.

Європейський суд з прав людини одноголосно встановив порушення статті 2 (право на життя) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у справі, що стосується смерті сина заявниці, а також ненадання йому своєчасної медичної допомоги з боку державних органів. Суд зобов'язав державу-відповідачку провести ефективне розслідування обставин цього випадку. У своєму рішенні ЄСПЛ зазначив, що, хоча представлені аргументи мають вагоме значення, вони не були підтверджені беззаперечними доказами, що унеможливило встановлення безпосереднього зв'язку між вчиненими діями та етнічним походженням жертви.

Крім того, Суд одноголосно визнав порушення статті 3 (заборона катування), статті 5 (право на свободу та особисту недоторканність) і статті 13 (право на ефективний засіб правового захисту) згаданої Конвенції. Водночас, щодо статті 14 (заборона дискримінації), Суд більшістю в шість голосів проти одного дійшов висновку про відсутність її порушення. Таке рішення було обґрунтоване відсутністю переконливих доказів того, що поведінка з сином заявниці було обумовлене його етнічним походженням.

Європейський суд дійшов висновку, що, незважаючи на серйозність представлених аргументів, вони не були беззаперечно підтверджені, і немає повної впевненості у тому, що вчинені дії пряму стосувалися етнічного походження жертви. Разом із тим суд одноголосно визнав порушення статей 3 (заборона катувань),

²⁰⁹ Справа Ангелова проти Болгарії: рішення Європейського суду з прав людини № 38361/97 від 13 червня 2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_171#Text

5 (право на свободу та особисту недоторканність) та 13 (право на ефективний засіб правового захисту) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Водночас, шістьма голосами проти одного, суд дійшов до висновку про відсутність порушення статті 14 (заборона дискримінації), оскільки не було представлено беззаперечних доказів того, що ставлення до сина заявниці залежало від його етнічного походження²¹⁰.

Суддя Джованні Бонелло з Мальти зазначив, що, на його погляд, Європейський суд з прав людини, як провідник і захисник фундаментальних прав, часто поєднує питання рівності та недискримінації з аспектами кримінального правосуддя. Це, за його словами, призводить до зміщення акценту на пошук винних у порушеннях, замість того щоб активно зосереджуватися на захисті жертв і забезпеченні компенсації за шкоду, завдану діями відповідальних держав.

Справжній прорив відбувся з ухваленням рішення у справі «Начова та інші проти Болгарії». У зазначеній справі ЄСПЛ об'єднав два випадки вбивства молодих ромських солдатів, яких застрелили в одному з ромських поселень, де вони ховалися після втечі з місця відбування покарання у вигляді позбавлення волі за самовільне залишення військової служби. Посилаючись на велику кількість проявів дискримінації та ворожнечі щодо ромів у Болгарії, заявники – родичі загиблих говорили про порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, вказуючи на те, що надмірне насильство до ромів було застосоване з боку представників влади саме через їхнє етнічне походження. Увагу Суду привернули дії посадових осіб, які, попри наявність доказів, що мали б спонукати їх провести належне розслідування, жодним чином не намагалися з'ясувати, чи відіграв

²¹⁰ Справа Ангелова проти Болгарії: рішення Європейського суду з прав людини № 38361/97 від 13 червня 2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_171#Text

мотив національної ненависті якесь значення у цій справі²¹¹. Суд одноголосно констатував порушення як процесуальних, так і матеріальних аспектів статті 14 у поєднанні зі статтею 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та визнав, що і саме вбивство, і формально «бездоганне» розслідування, яке проігнорувало очевидні прояви расової ненависті, були мотивовані расовою упередженістю²¹². Це рішення стало першим прецедентом у практиці Суду, де прямо встановлено наявність «дискримінаційного аспекту» у кримінальній справі, а також підкреслено обов'язок держави проводити належне розслідування злочинів, вчинених на ґрунті расової ненависті. Такий прецедент демонструє, що ЄСПЛ трактує расову дискримінацію як окремий аспект захисту прав людини і накладає на держави додаткові зобов'язання щодо ромів. Обов'язок доведення дискримінаційного мотиву передбачає необхідність максимально докласти зусиль: органи влади мають робити те, що вважається раціональними та розумним у конкретні обставини.

Європейський суд з прав людини наголосив на особливо руйнівному впливі злочинів, вчинених на ґрунті расової ненависті, порівняно з насильством, що не має такого мотиву. За наявності підстав вважати, що спонукальний мотив до акту насильства пов'язаний із расистськими переконаннями, влада зобов'язано вжити рішучих заходів для проведення неупередженого та ретельного офіційного розслідування.

У розглянутій справі слідчий суддя та прокурори мали достатньо достовірної інформації, яка вимагала від них здійснення первинної перевірки. Зокрема, потрібно було з'ясувати, чи містять події, що призвели до загибелі двох чоловіків, расистський

²¹¹ Справа Начова та інші проти Болгарії: рішення Європейського суду з прав людини № 43577/98 і 43579/98 від 06.07.2005.

²¹² Справа Начова та інші проти Болгарії: рішення Європейського суду з прав людини № 43577/98 і 43579/98 від 06.07.2005.

підтекст. Однак вони не перевірили свідчення сусіда, а майора Г. навіть не попросили пояснити, чому він вирішив необхідним застосувати таку силу. Правоохоронні органи проігнорували відповідні докази і завершили розслідування, фактично убезпечивши майора Г. від будь-якої відповідальності. Суд також звернув увагу на складність розслідувань подібних справ, особливо коли йдеться про встановлення мотиву національної ненависті та аналіз расистських висловлювань представників правоохоронних органів під час операцій із застосуванням сили щодо представників етнічних або інших меншин. Нездатність визначати дискримінаційні мотиви та оцінювати насильство і жорстокість, обумовлені дискримінацією, нарівні з іншими справами, які не мають дискримінаційного підтексту, фактично означає ігнорування унікального характеру таких дій, які спрямовані на обмеження прав людини²¹³. Цінність рішення у справі «Начова та інші проти Болгарії» полягає у тому, що Суд запровадив процедурні зобов'язання для держави. Відтепер вона зобов'язана розслідувати можливі дискримінаційні мотиви насильницьких злочинів у разі наявності обґрунтованої підозри щодо таких мотивів.

Надалі практика Суду поширилася на різноманітні сфери – від розслідування актів насильства до забезпечення ромського населення житлом та освітою. Конвенція також охоплює основоположні статті, серед яких стаття 3 (заборона катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження), стаття 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя і житла), стаття 13 (право на ефективний засіб правового захисту), стаття 14 (заборона дискримінації) та стаття 1 Протоколу № 1 (право власності). Аналіз юрисдикції ЄСПЛ передбачає вивчення того, як ці положення застосовуються до ромів, а також які висновки і стандартизовані зобов'язання формує Суд для національних правових систем.

²¹³ Справа Начова та інші проти Болгарії: рішення Європейського суду з прав людини № 43577/98 і 43579/98 від 06.07.2005.

У справі *Paketova* та інші проти Болгарії, Європейський суд з прав людини розглядав примусове виселення ромської громади із села Войводиново у січні 2019 року. Причиною виселення стали погрози «очищення від місцевих злочинців» та антиромські висловлювання з боку місцевого голови. В присутності поліції влада евакуювала громаду та дозволила знесення їхніх домівок. Із 56 постраждалих осіб, які звернулися до Суду, п'ять заяв було відхилено як явно необґрунтовані, тоді як інші визнано прийнятними. Суд визначив порушення статті 8 Європейської конвенції з прав людини (право на повагу до житла) у поєднанні зі статтею 14. Було зазначено, що бездіяльність різних органів, зокрема керівників сіл, поліції та прокуратури, призвела до фактичного вигнання заявників з їхніх домівок без належного правового захисту. Загальний вплив таких недоліків влади полягав у тому, що позивачі були виселені та позбавлені можливості спокійно користуватися своїм житлом. Водночас Суд визнав недоцільним окремий розгляд статті 13 (право на ефективний засіб правового захисту), оскільки невиконання позитивних зобов'язань влади вже свідчило про відсутність реальних правових механізмів захисту. Суд зобов'язав Болгарію виплатити постраждалим загалом понад 109 000 євро як компенсацію та 9 000 євро на покриття витрат адвокатів²¹⁴. Ця справа підкреслює відповідальність не лише центральної, але й місцевої влади за захист ромських громад; навіть пасивність поліції або потурання дискримінаційним рішенням муніципалітету можуть бути розцінені як порушення прав людини.

Справа «Молдован та інші проти Румунії» демонструє суттєві порушення прав людини, зокрема пов'язані з насильством і дискримінацією ромського населення. У вересні 1993 року в селі Хедерені було зафіксовано випадки фізичного насильства, підпалу

²¹⁴ Case of *Paketova and others v. Bulgaria*: European Court of Human Rights, applications nos. 17808/19 and 36972/19) 4 October 2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-219776%22%5D%7D>

та руйнування майна ромів, спричиненого діями місцевих жителів за участі правоохоронців. Натовп, що складався з представників неромського населення, за підтримки начальника місцевої поліції та трьох поліцейських, скоїв напад на трьох ромських чоловіків, що призвело до трагічних наслідків: один з них був заживо спалений, а двоє інших загинули внаслідок побиття²¹⁵.

Заявники стверджують, що поліція активно закликала натовп до знищення майна ромів. У результаті нападу було повністю зруйновано 13 житлових будинків, що змусило постраждалих покинути свої оселі та село. Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що дії румунської влади відповідно до статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод трактуються як поведіння, яке принижує людську гідність. Суд визнав, що расова дискримінація, засвідчена як під час самого інциденту, так і в процесі розгляду скарг різними державними інституціями, становила грубе порушення прав заявників.

ЄСПЛ також визначив порушення з боку Румунії статті 14 (заборона дискримінації) у поєднанні зі статтею 6 § 1 (надмірна тривалість судового розгляду) та статтею 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя). У межах прийнятого рішення заявникам було присуджено матеріальну та моральну компенсацію в розмірі від 95 до 11 тисяч євро відповідно²¹⁶. Суд підкреслив, що в подібних випадках дискримінація за ознакою раси є суттєвим обтяжуючим фактором, який слід враховувати при вирішенні справ такого характеру.

Інша справа, «Стоїца проти Румунії», стосується жорстокого поведіння поліції із 14-річним підлітком під час конфлікту біля бару між ромською спільнотою і правоохоронцями, а також

²¹⁵ *Moldovan and others v. Romania*: Chamber European Court of Human Rights (no. 2) (application nos. 41138/98 and 64320/01) 12. 07. 2005. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/echr/2005/en/20698-69670>

²¹⁶ *Moldovan and others v. Romania*: Chamber European Court of Human Rights (no. 2) (application nos. 41138/98 and 64320/01) 12. 07. 2005. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/echr/2005/en/20698-69670>.

неналежного розслідування цього інциденту. Заявник зазначав, що відмова в порушенні кримінальної справи проти поліцейського, який побив його сина, була зумовлена расовими упередженнями. Європейський суд з прав людини констатував порушення статей 3 та 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд дійшов висновку, що розслідування було недостатнє та упереджене через расову дискримінацію, і зобов'язав державу виплатити 15 тисяч євро компенсації за моральну шкоду.

Окремого розгляду заслуговує юриспруденція ЄСПЛ щодо системної сегрегації ромських дітей у системі освіти. Класичний прецедент у цій галузі демонструє справа *Salay* проти Словаччини, представлена Європейським центром прав ромів. Заявник, який виріс у ромській громаді з кількох сотень осіб, стверджував про пряму та непряму дискримінацію за ознакою його ромського походження, зокрема, щодо його права на освіту. Ромський хлопець скаржився на необґрунтовану класифікацію у так званий «нульовий» клас, що згодом призвело до його переведення у спеціальні класи для дітей із легкими інтелектуальними порушеннями. Незважаючи на те, що у 2011 році результати наступного тестування показали його здатність навчатися у звичайному класі, педагогічно-психологічна комісія наполягала на продовженні його навчання у спеціальній школі за подовженою програмою. Заявник обґрунтовано заявляв про соціокультурну упередженість тестів, а також критикував дії національних судів за нездатність виправити ситуацію²¹⁷.

Європейський суд з прав людини розглянув цю ситуацію у контексті застосування статті 2 Протоколу № 1 (право на освіту) та статті 14 Конвенції (заборона дискримінації). Суд особливо наголосив на тому, що в Словаччині існує тривала історія систематичної сегрегації ромських учнів, що підтверджується численними дослідженнями та звітами від Організації Об'єднаних Націй

²¹⁷ Case of *Salay v. Slovakia*: European Court of Human Rights, application no. 29359/22. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-241985%22%5D%7D>

і Ради Європи. Суд звернув увагу на поширену практику проведення упереджених тестів серед ромської спільноти та визнав нездатність держави забезпечити гарантії недопущення повторного закріплення історичної дискримінації у сфері освіти. Згідно зі стандартами ЄСПЛ, інтелектуальні тести мають бути об'єктивними та неупередженими, а відповідальність за їхню відповідність покладається на державу. У справі Salay Суд встановив, що словацька система не змогла виконати цього зобов'язання: результати тестувань слугували механізмом для штучного утримання хлопця у спеціальному класі. Внаслідок цього було констатовано порушення статті 14 у поєднанні зі статтею 2 Протоколу № 1. Як практичний наслідок, Словаччина має переглянути процедури оцінювання дітей, забезпечити регулярний перегляд діагнозів та посилити інтеграційні заходи щодо ромських учнів у межах загальної освіти. Заявникові було присуджено символічну грошову компенсацію у розмірі 3000 євро²¹⁸. Суд зазначив, що неналежне розміщення ромських дітей до спеціальних шкіл має давню історію по всій Європі, і постановив, що за обставин, що стосуються визнаної упередженості в попередніх процедурах розміщення, держава має позитивне зобов'язання уникати продовження минулої дискримінації або дискримінаційної практики, замаскованої під нібито нейтральну практику²¹⁹. Відповідно, держава повинна була продемонструвати, що відповідні тести та застосування цих тестів могли справедливо та об'єктивно визначити академічні здібності та інтелектуальні здібності особи.

Це рішення слугує вагомим нагадуванням про те, що системна дискримінація не завжди є очевидною – вона часто ховається за політиками, які на перший погляд виглядають нейтральними,

²¹⁸ Case of Salay v. Slovakia: European Court of Human Rights, application no. 29359/22. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-241985%22%5D%7D>

²¹⁹ Case of Salay v. Slovakia: European Court of Human Rights, application no. 29359/22. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-241985%22%5D%7D>

але спричиняють серйозні та нерівномірні наслідки. Визнання фактів непрямой дискримінації має велике значення, утім, воно також акцентує увагу на викликах у подоланні глибоко вкорінених упреждень у системах освіти. Ромські діти потребують не лише символічного визнання їхніх проблем, але й суттєвих структурних змін, які гарантуватимуть реальну рівність освітніх можливостей на практичному рівні, а не просто у теоретичних засадах.

Щодо Італії, остаточних рішень Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із правами ромів, не так багато, але у деяких випадках застосовує тимчасові заходи для їх захисту. Так, у травні 2019 року Європейський суд з прав людини ухвалив термінові заходи щодо Італії у справі «Р. Н. та інші проти Італії» (заява № 25838/19), що стосувалася примусового виселення ромських сімей з поселення в Джульяно. Суть справи полягає у тому, що 5 квітня 2019 року мер Джульяно видав указ про виселення приблизно 450 ромів, переважно боснійського походження. 10 травня 2019 року місцева влада здійснила примусове виселення без надання альтернативного житла. Близько 500 осіб, включаючи 150 дітей, опинилися без даху над головою та були змушені оселитися в імпровізованому таборі в промисловій зоні без доступу до води, електрики та санітарії²²⁰.

Заявниками є троє громадян Боснії ромської національності, які проживали зі своїми сім'ями в поселенні. Двоє з них є матерями з 10 неповнолітніми дітьми віком від двох до 16 років. Термінову справу до ЄСПЛ подано Асоціацією 21 липня та Європейським центром з прав ромів.

17 травня 2019 року ЄСПЛ у терміновому порядку зобов'язав італійський уряд надати тимчасове житло для неповнолітніх та їхніх батьків, не розділяючи сім'ї, визнавши, що ситуація становить

²²⁰ P.H. and Others v. Italy: European Court of Human Rights application no. 25838/19, 20.05.2019. URL: <https://www.housingrightswatch.org/jurisprudence/ph-and-others-v-italy-application-no-2583819-20052019>

ризик серйозної та непоправної шкоди для заявників та забезпечити житлом ромські сім'ї, які були виселені внаслідок масового демонтажу табору. Суд визнав, що право ромів на сімейне життя і житло, гарантоване статтею 8 Європейської конвенції з прав людини, було порушене²²¹. Таким чином, примусове позбавлення житла без надання альтернативного варіанту суперечило положенням Конвенції. Хоча справа залишилася на рівні тимчасових заходів і мала частковий характер (що можна розглядати як перший важливий прецедент у сфері захисту прав ромів), вона засвідчила готовність ЄСПЛ втручатися навіть у питання, що стосуються відносно обмеженої практики судових розглядів у цій сфері.

Незважаючи на рішення ЄСПЛ, багато сімей залишалися без належного житла. Правозахисні організації закликали італійську владу вжити термінових заходів для забезпечення прав ромських громад, включаючи надання адекватного житла та доступу до основних послуг. Однак правозахисна ситуація в Італії викликає серйозні занепокоєння. Інші органи Ради Європи, такі як Європейський комітет із соціальних прав, неодноразово критикували Італію за системні порушення права на житло, а також за поширені прояви антиромських дій в національних програмах. ЄСПЛ у більшості випадків вирішує питання прав ромів через призму статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя, а також житла) та статті 14 (заборона дискримінації). Це зумовлено тим, що кількість зафіксованих прямих випадків переслідування за етнічним походженням у Західній Європі наразі значно менша, ніж у країнах Східної Європи.

Заходи згідно з Правилом 39 Регламенту Суду ЄСПЛ вирішуються у зв'язку з провадженням у Суді, без упередження щодо будь-яких наступних рішень щодо прийнятності або суті справи.

²²¹ P.H. and Others v. Italy: European Court of Human Rights application no. 25838/19, 20.05.2019. URL: <https://www.housingrightswatch.org/jurisprudence/ph-and-others-v-italy-application-no-2583819-20052019>

Суд задовольняє такі запити лише у виняткових випадках, коли заявники в іншому випадку зіткнулись з реальним ризиком незворотної шкоди.

Примусова стерилізація використовувалась як неофіційний метод контролю чисельності ромського населення в сучасних Чехії та Словаччині з 1973 року. Виявлені випадки стерилізації ромських жінок без їх згоди у Словаччині підкреслили серйозні недоліки в забезпеченні належних медичних гарантій. Ці факти отримали різку критику від міжнародних організацій та правозахисників, що призвело до змін у національному законодавстві, спрямованих на покращення захисту репродуктивних прав.

У справі V.C. проти Словаччини розглядалася ситуація, пов'язана зі стерилізацією жінки ромського походження, яка була проведена після народження нею другої дитини без її попередньої усвідомленої згоди. Європейський суд з прав людини дійшов висновку про порушення статті 3 Європейської Конвенції з прав людини, яка забороняє нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. Суд зазначив, що стерилізація є серйозним втручанням у репродуктивне здоров'я жінки, що спричинило суттєві наслідки для її особистої недоторканності. Це, у свою чергу, вплинуло на фізичний і психічний стан жінки, а також відобразилося на її емоційному, духовному та сімейному житті²²².

На момент проведення стерилізації заявниці було лише 20 років, і, відповідно, вона перебувала на початковій стадії свого репродуктивного життя. Подібна ситуація стосується порушення негативних зобов'язань, оскільки мала місце інтервенція в права, гарантовані статтею 3 Конвенції. Дана стаття передбачає абсолютний характер цих прав, порушення яких не може бути виправдане навіть аргументом про «необхідність у демократичному суспільстві». Європейський суд з прав людини встановив зв'язок між правом на доступ

²²² Case of V.C. v. Slovakia: European Court of Human Rights, application no. 18968/07 08.11.2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-107364%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-107364%22]})

до медичної допомоги та положеннями статті 3 Конвенції, зауваживши, що медичні втручання в контексті надання медичної допомоги можуть бути здійснені у спосіб, який характеризується ознаками «нелюдського поводження»²²³. Разом із цим, Європейський суд з прав людини визнав порушення статті 8 Конвенції, враховуючи відсутність відповідних гарантій, які б забезпечували належну увагу до репродуктивного здоров'я заявниці, що є жінкою ромського походження. Така ситуація свідчить про невиконання державою-відповідачем свого позитивного обов'язку щодо забезпечення права на повагу до приватного і сімейного життя.

Випадки незаконної стерилізації були задокументовані Консультативним центром з громадянських прав та прав людини у співпраці з міжнародною організацією «Центр репродуктивних прав» у 2003 році. Висновки ґрунтувалися на 230 інтерв'ю з ромськими жінками, які проживали в маргіналізованих громадах Східної Словаччини.

Справа «Сейдіч та Фінці проти Боснії і Герцеговини» стосується позбавлення осіб ромського та єврейського походження права балотуватися на виборах до Палати народів і Президії Боснії і Герцеговини. Суд дійшов висновку, що в державі діють механізми розподілу влади, які призводять до систематичного виключення етнічних груп, що не належать до так званих «основних народів» (боснійців, хорватів і сербів), з процесу участі у політичному житті. У своєму рішенні суд наголосив на особливо огидний статус расової дискримінації, її руйнівних наслідках та підвищених зобов'язаннях держав у боротьбі з цим явищем. Зокрема, суд вказав на необхідність максимально суворого підходу до оцінки обставин, які можуть слугувати виправданням такої дискримінації. ЄСПЛ дійшов висновку про порушення статті 14 у поєднанні зі статтею 3 Першого Протоколу, що стосується відсутності права заявників висувати свою

²²³ Case of V.C. v. Slovakia: European Court of Human Rights, application no. 18968/07 08.11.2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22001-107364%22%7D>

кандидатуру на виборах до Палати народів Боснії та Герцеговини. Крім того, було встановлено порушення статті 1 Протоколу № 12, яка передбачає загальну заборону дискримінації. Це порушення пов'язане з відсутністю можливості заявників брати участь у виборах до Президії Боснії та Герцеговини²²⁴.

Серед численних правових, соціальних і економічних викликів питання доступу ромської спільноти до освіти залишається одним із ключових. Загальний рівень освіти серед ромів досі є надзвичайно низьким. Основними перешкодами на шляху до здобуття освіти виступають обмежений доступ до альтернативних програм дошкільної підготовки, дискримінація при вступі до навчальних закладів, а також у самому шкільному середовищі. У цьому контексті заслуговує на увагу справа «D.H. та інші проти Чехії», де заявниками виступили 18 громадян ромського походження. Вона стосувалася їхнього переведення до спеціальних шкіл, що, за їхніми словами, сталося через етнічну приналежність. Заявники наголошували на необхідності впровадження загальнонаціональних заходів для усунення бар'єрів у реалізації їхніх прав. Європейський суд з прав людини постановив, що їхнє направлення до шкіл для дітей із розумовою відсталістю не було обґрунтованим. На той час законодавство Чехії завдавало непропорційної шкоди ромській спільноті, чим порушувало права заявників як її частини. ЄСПЛ також відзначив, що через історичні соціальні обставини та вимушені переселення роми стали однією з найбільш вразливих меншин, яка потребує посиленого захисту.

Європейський суд наголосив, що в ситуаціях передбачуваної дискримінації заявникам буває складно довести факти упередженого ставлення. Для забезпечення дієвого захисту прав у таких справах щодо прихованої дискримінації потрібно застосовувати менш суворі підходи до оцінки доказів. Особливо, якщо диференційоване

²²⁴ Справа Сейдич і Фінци проти Боснії і Герцеговини: рішення Європейського суду з прав людини №№ 27996/06 і 34836/06 від 22.12.2009.

ставлення базується на расі, кольорі шкіри чи етнічному походженні, критерії об'єктивного і розумного обґрунтування мають тлумачитися з максимальною суворістю²²⁵.

Факти у справі «D.H. та інші проти Чехії» свідчать про те, що освітня система для ромських дітей не забезпечувала необхідних гарантій врахування їхніх особливих потреб як представників вразливих соціальних груп під час реалізації державою свободи розсуду в освітній сфері. У межах функціонування цієї системи заявників було спрямовано до шкіл для дітей із розумовими вадами, де використовувалася спрощена навчальна програма. Таке розміщення позбавило їх можливості навчатися разом із однокласниками з основного населення країни, що призвело до їхньої соціальної ізоляції. Зрештою, такі умови освіти лише погіршили життєві труднощі заявників і поставили під загрозу їхній подальший особистісний розвиток, замість сприяння вирішенню наявних проблем через інтеграцію в загальноосвітні школи та формування навичок, які могли б полегшити їх адаптацію серед більшості населення.

Більше того, держава-відповідач фактично визнала, що можливості працевлаштування випускників спеціальних шкіл є значно обмеженішими. Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що різниця у підході до ромських дітей і дітей з основного населення не була об'єктивно та розумно обґрунтованою, а також відсутній розумний зв'язок між застосованими заходами і заявленою метою. Суд встановив, що чинне на той період законодавство непропорційно негативно вплинуло на ромську громаду, дискримінаційний ефект якого безпосередньо поширився на заявників як членів цієї групи. Таким чином, було констатовано порушення статті 14 у поєднанні зі статтею 2 Протоколу № 1 (право

²²⁵ Case of D.H. and others v. the Czech Republic: Chamber European Court of Human Rights Application no. 57325/00 13.11.2007. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-83256%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-83256%22]})

на освіту). У результаті Суд ухвалив рішення про виплату кожному заявникові компенсації у розмірі 4000 євро за заподіяну моральну шкоду²²⁶.

У 2013 році Європейський суд з прав людини постановив, що Греція порушила права ромських дітей, гарантовані статтею 14 разом зі статтею 2 Протоколу № 1 (право на освіту) Європейської конвенції з прав людини. Суд зауважив на існуванні державних шкіл, де навчалися виключно діти ромської національності, що спричиняло їхню сегрегацію та забезпечувало нижчу якість освіти в порівнянні з іншими школами. Так, у 2008 році в місті Аспропиргос була відкрита 12-та початкова школа, яка мала приймати як ромських, так і неромських учнів. Однак, через поганий стан приміщення та відсутність необхідних умов, школа фактично стала навчальним закладом, що обслуговував виключно ромських дітей, що призводило до їхньої ізоляції та надання нижчої якості освіти. Заявники, усі роми за походженням, на момент подій мешкали у місцевості Псарі біля Аспропиргоса. Дев'яносто вісім заявників були дітьми у віці від п'яти з половиною до п'ятнадцяти років і мали ходити до школи у 2008–2009 і 2009–2010 роках. Сорок два заявники є дорослими, батьками чи опікунами інших заявників. Заявники належать до тридцяти восьми родин. У справі «Sampani та інші» суд зазначив, що заходи, вжиті для освіти ромських дітей, не супроводжувалися достатніми гарантіями, щоб забезпечити належне врахування особливих потреб цієї вразливої групи. ЄСПЛ вказав, що навіть за відсутності дискримінаційного наміру з боку держави, продовження освіти ромських дітей у школах, що відвідуються виключно ними, без ефективних заходів проти сегрегації, не може вважатися об'єктивно виправданим²²⁷. Після рішення ЄСПЛ грецька влада вжила низку заходів для

²²⁶ Case of D.H. and others v. the Czech Republic: Chamber European Court of Human Rights Application no Application no. 57325/00 13.11.2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-83256%22%5D%7D>

²²⁷ Sampani і інші проти Греції: рішення Європейського суду з прав людини № 59608/09 від 11.12.2012. Остаточне від 29.04.2013.

усунення порушень: закриття 12-ї школи Аспропіргоса в 2014 році; переведення ромських учнів до інших шкіл, забезпечення їх інтеграції в загальний освітній процес; запуск програм для дорослих, таких як «школи другого шансу» та інші ініціативи для забезпечення рівного доступу до освіти. Зазначена справа підкреслює важливість забезпечення рівного доступу до освіти для всіх дітей, незалежно від їхнього етнічного походження. Вона також демонструє, як міжнародні судові органи можуть впливати на національні політики та практики, сприяючи захисту прав вразливих груп населення.

Отже, можна стверджувати, що до проявів дискримінації ромського населення належать такі явища: насильство і загрози насильством на основі ксенофобії, етнічна дискримінація у реалізації основних потреб, обмеження використання мов національних меншин у різних сферах, зокрема в освіті, а також соціальна стигматизація ромів²²⁸. Як свідчить практика ЄСПЛ, переважна більшість таких правопорушень кваліфікується як порушення статті 14 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також Протоколу № 12 до цієї конвенції про заборону дискримінації.

Однією з перших справ про дискримінацію, в якій Європейський суд з прав людини визнав Україну винною у порушенні статей 14 та 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, стала справа «Федорченко і Лозенко проти України». Рішення у цій справі було ухвалено 20 вересня 2012 року. Це також перший випадок, коли українські роми здобули перемогу в Європейському суді з прав людини.

У документі, що стосується вирішення цієї справи, розглядається напад на родину ромів, що стався 28 жовтня 2001 року. Унаслідок цього злочину їхнє житло було знищено пожежею, а п'ятеро членів

²²⁸ Прецедентне право Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення : навч. посіб. / О. О. Гайдулін, В. Ю. Худолей, І. М. Шаркова. Київ : ФОП Голембовська О. О. С. 190.

сім'ї, серед яких двоє дітей шести років, загинули. Глава родини звинуватив офіцера міліції у причетності до підпалу, мотивуючи це відмовою своєї родини платити йому хабар за уникнення кримінального переслідування за нібито торгівлю наркотиками. Проте розслідування не виявило доказів участі міліціонера в цьому інциденті, тому прокуратура вирішила не порушувати проти нього кримінальну справу. Водночас, були ідентифіковані основні підозрювані: особа на ім'я Н. разом з ще шістьма іншими особами²²⁹. Розглянувши цю справу, Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що недостатньо доказів для підтвердження або спростування причетності міліціонера до підпалу. Водночас було встановлено порушення, оскільки державні органи обмежилися лише базовими процесуальними діями. Також суд зазначив, що з шести підозрюваних, окрім Н., жодного так і не вдалося знайти.

Зважаючи на численні випадки насильства та дискримінації проти ромських громад в Україні, Європейський суд з прав людини висловив припущення, що рішення про підпал житла могло мати додаткову мотивацію у вигляді етнічної ненависті. Водночас фактів, які б свідчили про те, що уповноважені органи розглядали можливість ксенофобних мотивів цього злочину, не було виявлено. Суд наголосив на неприпустимості того, що за умов зазначених обставин упродовж більше ніж одинадцяти років розслідування не було проведено суттєвих дій, спрямованих на встановлення і покарання винуватців²³⁰. Європейський суд з прав людини звернув увагу на присутність расистських мотивів у складі злочину, що, ймовірно, вплине на майбутню судову практику. Це важливо, оскільки в Україні часто уникають належної кваліфікації справ,

²²⁹ Федорченко та Лозенко проти України: рішення Європейського суду з прав людини № 387/03 від 20.09.2012 (остаточне 20.12.2012). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_933#Text

²³⁰ Федорченко та Лозенко проти України: рішення Європейського суду з прав людини № 387/03 від 20.09.2012 (остаточне 20.12.2012). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_933#Text

пов'язаних з насильством проти представників національних меншин. Водночас рішення Суду чітко показують, що сам факт порушення прав людини та наявність у постраждалого ознак, які підпадають під захист від дискримінації, не обов'язково свідчать про наявність дискримінації.

У листопаді 2018 року Європейський суд з прав людини винес рішення у справі «Бурля та інші проти України». Події відбувалися у вересні 2002 року в селі Петрівка Одеської області. Заявники дев'ятнадцять громадян ромської національності з села Петрівка (Одеська область) проти яких було вчинено погром місцевими мешканцями та підтримано міською владою. Після вбивства українця 17-річного віку місцева рада на знак «покарання» вирішила вигнати з села всіх ромів (спочатку саме ромів, а потім – «соціально небезпечних осіб незалежно від етнічного походження»). Міський голова навіть попередив ромів про намір мешканців розпочати погром, застерігаючи їх виїхати з села. Увечері декілька сотень людей підпалили чи зруйнували ромські помешкання. Поліція під час нападу майже не втручалася і не захищала потерпілих. Після подій прокуратура відкрила лише формальне провадження проти «невідомих осіб за хуліганство», а на посадовців місцевої ради кримінальні справи не були порушені.

Суд дійшов висновку про те, що мало місце порушення права на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції, а також заборони дискримінації і катувань та поведження, що принижує людську гідність. ЄСПЛ визнав, що шкода, заподіяна будинкам заявників, становила серйозне та необґрунтоване втручання у їхнє право на приватне та сімейне життя та житло²³¹. Внаслідок цього Україну було зобов'язано виплатити компенсацію постраждалим за порушення прав ромського населення.

²³¹ Справа Бурля та інші проти України: рішення Європейського суду з прав людини № 3289/10 від 06.11.2018 (остаточне 06.02.2019). URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d65#Text

У квітні 2021 року Європейський суд з прав людини встановив порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у справі «Пастрама проти України». Суд призначив компенсацію за моральну шкоду у розмірі 2700 євро, яку мають отримати солідарно троє малолітніх дітей Ріти Пастрами, представниці ромської спільноти, яка померла у 2018 році²³². Європейський центр з прав ромів, що виступив у справі третьою стороною, закликав Суд визнати, що роми зазнали інституційного расизму з боку окремих представників українських правоохоронних органів. Попри це, Європейський суд з прав людини не встановив порушень статті 14 та статті 1 Протоколу № 12 до Конвенції. У своєму рішенні Суд зазначив, що твердження заявниці про наявність упереджень щодо ромів у зв'язку зі знищенням її табору та відсутністю належного розслідування інциденту мають розмитий і загальний характер. У заяві також не було подано конкретних доказів, що підтверджують ці обвинувачення²³³.

У сучасних умовах виникає актуальна потреба у проведенні інформаційних кампаній, спрямованих на протидію дискримінації ромської спільноти. Недискримінація є фундаментальним принципом цивілізованого суспільства, а прояви дискримінації на основі расової чи етнічної належності становлять особливо серйозну форму порушення прав людини. Порушення принципу рівності громадян через їхню расову, національну або регіональну приналежність, релігійні переконання, стан здоров'я чи інші ознаки підпадає під регулювання законодавства й передбачає встановлення юридичної відповідальності. У цьому контексті важливою залишається

²³² Сапожнікова О. Спалення ромського поселення визнане Європейським Судом порушенням права на приватне життя. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 23 квітня 2021. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/spalennia-romskohoposelennia-vyznane-yevropeyskym-sudomporushenniam-prava-na-privatne-zhyttia/>

²³³ Справа Пастрама проти України: рішення Європейського суду з прав людини № 54476/14 від 01.04.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g40#Text

підтримка антидискримінаційної політики, яка має бути впроваджена сучасними державами та забезпечена ефективним функціонуванням її механізмів на всіх рівнях державного управління.

Проведений аналіз практики Європейського суду з прав людини демонструє ключову роль цього органу в утвердженні міжнародно-правових стандартів захисту ромської національної меншини. Роми, як одна з найбільш вразливих груп у європейському контексті, систематично зіштовхуються з проявами дискримінації, расової упередженості, стигматизації та соціального виключення. У цих умовах юрисдикція ЄСПЛ виступає ефективним інструментом не лише відновлення порушених прав, але й формування правових орієнтирів для держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Практика Суду засвідчує, що дискримінація ромів проявляється у багатьох сферах: від свавільного застосування сили правоохоронними органами, незаконних виселень і руйнування житла – до сегрегації у сфері освіти та обмежень у політичному представництві. ЄСПЛ послідовно розглядає подібні порушення через призму статей 2, 3, 5, 8, 13 і 14 Конвенції, а також Протоколу № 1 та Протоколу № 12. Таким чином, у межах окремих рішень Суду не лише встановлюється факт порушення конкретних прав, а й формулюються структурні зобов'язання держав: від перегляду законодавства до зміни правової практики. Особливої уваги заслуговують прецеденти, в яких Суд визнав наявність етнічно мотивованої дискримінації – зокрема у справах «Начова та інші проти Болгарії», «D.H. та інші проти Чехії», «Салай проти Словаччини», «Сейдіч та Фінці проти Боснії і Герцеговини». Вони стали орієнтирами у розвитку стандартів щодо позитивних обов'язків держав з розслідування злочинів на ґрунті ненависті та попередження непрямої дискримінації, яка маскується під нейтральну адміністративну практику.

Показовою можна визнати практику ЄСПЛ і щодо України, зокрема рішення у справах «Федорченко і Лозенко проти України», «Бурля та інші проти України», «Пастрама проти України», які засвідчили

структурні недоліки у розслідуванні злочинів проти ромів, низьку ефективність внутрішніх правових засобів захисту та необхідність реформ у сфері антидискримінаційної політики. У зазначених випадках Суд неодноразово наголошував на необхідності врахування етнічного контексту під час оцінки порушень та обов'язку держави забезпечити реальний доступ ромських громад до правосуддя.

Слід підкреслити, що навіть за відсутності прямого наміру дискримінувати, держави можуть нести відповідальність за непропорційне та непряме обмеження прав представників ромської меншини. Важливо, що ЄСПЛ акцентує на необхідності виявлення і реагування на структурну дискримінацію, що вкорінилася у правових системах і практиках держав, та формує зобов'язання щодо впровадження превентивних заходів у сфері освіти, охорони здоров'я, доступу до житла, адміністративного судочинства та політичної участі.

Таким чином, Європейський суд з прав людини утвердив себе як потужний механізм юридичного захисту ромської національної спільноти. Його рішення стали каталізатором змін на національному рівні, а водночас – чітким сигналом про те, що ігнорування або недостатня увага до дискримінаційних практик з боку держав тягне за собою міжнародну відповідальність. У системному вимірі практика ЄСПЛ сприяє не лише формальному визнанню прав ромів, а й забезпечує конкретні зобов'язання для держав щодо забезпечення ефективної рівності та повноцінної інтеграції цієї меншини у правове і соціальне поле європейських суспільств.

3.3 Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини

Труднощі процесу соціальної інтеграції ромів пов'язані з соціальною та територіальною ізоляваністю ромів, що суттєво обмежує їх доступ до інформації та ресурсів, які б сприяли їх включенню в розвиток суспільства. Без доступу до інформації про свої права,

роми залишаються малограмотним та пасивним населенням нашої держави, що, у свою чергу, призводить до стабільного збереження звичайного права всередині громади та зберігає стійку ізоляцію від зовнішнього світу. Відсутність інформації про свої права та можливості унеможливає розвиток ромських громад: звичайне право, гендерна нерівність, низький освітній рівень, обмежений доступ до медичних послуг. Відчуження та закритість ромської громади, їх не представленість на громадській арені, стереотипізація та стигматизація є причинами існування таких ганебних явищ для демократичної країни, як ромофобія, дискримінація, мова ворожнечі.

Наприкінці ХХ ст. проблема дискримінації ромів привернула увагу правозахисних організацій. Ромські активісти і захисники отримали підтримку від Інституту «Відкрите суспільство» (Нью-Йорк). У Раді Європи «ромська тема» стала одним зі спеціальних напрямків роботи: ведеться постійне спостереження за ситуацією з правами людини, проводяться семінари та тренінги для молодих ромів і юристів, що займаються захистом прав ромів, організовуються відкриті обговорення проблем ромського населення²³⁴.

Важлива роль у вирішенні зазначених проблем належить української благодійної фундації, неурядової організації міжнародному фонду «Відродження», який активно втілює проекти, важливі для соціального та політичного розвитку України. Фонд засновано у квітні 1990 року, він входить до створеної Джорджем Соросом мережі Фундацій Відкритого Суспільства, що працюють у 130 країнах. Зазначений фонд спільно з ромськими активістами, громадськими активістами та представниками органів місцевого самоврядування шукає підходи до вирішення проблем які виникають у ромських громадах.

З 2012 року Фонд надає підтримку Центрам правової інформації у ромських громадах. Такі Центри були створені у Закарпатті,

²³⁴ Матвеева Л. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3 (13). 2020. С. 53.

в Черкаській області, в Одеській області, а також у Чернігові, Харкові, Житомирі та Дніпрі. Завдяки роботі ромської освіченої молоді Центри правової інформації отримали довіру місцевих жителів²³⁵. Тисячам ромам-клієнтам центрів, а також місцевим жителям інших національностей, надано допомогу в оформленні ідентифікаційних документів та соціальних виплат, налагоджено взаємодію з місцевою владою щодо вирішення питань покращення інфраструктури компактних поселень, покращено комунікацію жителів з правоохоронними органами тощо. Сервісні функції таких Центрів відкривають нові можливості для посилення правової роботи в громадах. Це – виявлення та мобілізація активних членів ромських громад, їх навчання взаємодіяти з органами влади задля попередження конфліктів на міжетнічному ґрунті, оцінки нагальних потреб громади у вирішенні правових питань, забезпечення взаємодії ромської громади з органами місцевої влади тощо.

В квітні 2013 року Президент України схвалив «Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» У Стратегії зазначалось, що роми в Україні мають ті ж проблеми, що і представники цієї національної меншини в інших державах Європи, зокрема: низький освітній рівень, високий рівень безробіття, незадовільний стан здоров'я, відсутність у більшості ромів документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство, свідоцтв про державну реєстрацію актів цивільного стану, низький рівень житлово- побутових умов, наявність фактів упередженого ставлення до ромів²³⁶.

Згідно звіту за результатами соціологічного дослідження, яке було проведено в період з листопада 2016 року по травень 2017 року,

²³⁵ Кондур В. А. Реалізація та захист прав ромської національної меншини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія Право. Випуск 85: частина 1. С. 204.

²³⁶ Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року: схвалено Указом Президента України від 8 квітня 2013 року № 201/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013#Text>

щодо рівня безпеки ромського населення в Закарпатській та Одеській областях, ромські переселенці, які живуть в Одеській та Запорізькій областях, а також на Закарпатті, відчувають до себе або до своїх дітей упереджене ставлення за етнічною належністю. Це відбувається в органах державної влади та соціальних службах, медичних та освітніх закладах, громадських місцях, під час працевлаштування та на роботі, а також у центрах гуманітарної допомоги²³⁷.

Рада Європи підтримує держави-члени у імплементації європейських стандартів прав людини на національному рівні шляхом перегляду законодавства, розвитку потенціалу та обміну найкращими практиками.

З метою створення належних умов для захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини, забезпечення рівних можливостей для її участі у соціально-економічному та культурному житті держави у 2018 році розпочато проект Ради Європи «Посилення захисту національних меншин, включаючи ромів, та мов меншин в Україні», який базується на конкретних рекомендаціях двох органів моніторингу Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Проект втілювався в життя в рамках Плану дій Ради Європи для України на 2018–2022 роки. Головна мета проєкту – підтримка політики щодо захисту прав національних меншин, їхніх мов та культур, посилення потенціалу та компетенції органів державної влади, що займаються питаннями національних меншин в Україні. Крім того, в рамках проєкту розроблено онлайн-курс «Комунікація щодо національних спільнот для пресслужб поліції та прокуратури».

У липні 2021 року Кабінетом Міністрів України схвалено «Стратегію сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать

²³⁷ Черноусов А., Щербань С. Безпека ромського населення : результати дослідження в Одеській та Закарпатській областях. Харківський інститут соціальних досліджень. 2018. 74 с.

до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року». Метою Стратегії є створення умов для реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, з урахуванням викликів, пов'язаних із складними життєвими обставинами, і прагнень до повноцінної самореалізації в культурному, соціальному, економічному та політичному житті суспільства. Основними цілями є: актуалізація та деталізація статистичної інформації та даних стосовно ромської національної меншини; забезпечення правового захисту і протидія дискримінації осіб, які належать до ромської національної меншини; розширення можливостей доступу осіб, які належать до ромської національної меншини, до якісної освіти; розширення можливостей доступу осіб, які належать до ромської національної меншини, до послуг у сфері охорони здоров'я; підвищення якості житлово-побутових умов осіб, які належать до ромської національної меншини; забезпечення працевлаштування і підвищення рівня зайнятості осіб, які належать до ромської національної меншини; забезпечення соціального захисту осіб, які належать до ромської національної меншини; підтримка і вивчення ромської культури, мистецтва, історії, мови²³⁸.

За інформацією Моніторингової Місії Організації Об'єднаних Націй з прав людини в Україні, відсутність ідентифікаційних документів у деяких ромів стало одним із факторів, що суттєво обмежив їх доступ до медицини з початку пандемії COVID-19. Багато ромів також залишились без роботи через закриття кордонів та залученість у сезонних та неформальних секторах²³⁹. Багато

²³⁸ Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 липня 2021 р. № 866-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-p#top>

²³⁹ Горчинська О. Близько 30 тис. ромів в Україні не мають документів. Розповідь ромського активіста. *New Voice*. 02. 12. 2020. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/romi-v-ukrajini-yak-zhivut-lyudi-bez-dokumentiv-ta-chi-zahishcheni-jihni-prava-lyudini-50127709.html>

ромів втратили роботу через закриття кордонів з країнами ЄС, де вони традиційно працювали на сезонних роботах. Крім того, зросла проблема доступу до засобів особистої гігієни та медичних послуг, особливо під час пандемії COVID-19.

Сьогодні найбільшим викликом як для всієї України, так і для національних спільнот є війна. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну внесло корективи в реалізацію програм підтримки ромського населення. Через погіршення економічної ситуації та зростання соціальної напруги ромські громади опинилися під ще більшим тиском. Воєнні дії на території України обернулися втратами тисяч життів військових і мирних людей, десятками тисяч поранених, сотнями тисяч біженців. Багато хто з представників національних спільнот вимушені були покинути місця свого компактного проживання, дехто не зміг вирватися з окупації і очікує на повернення України. Зазнали великих руйнувань і культурні організації національних спільнот, культові споруди, пам'ятники тощо.

Багато ромських родин залишилися на тимчасово окупованих територіях або в зоні бойових дій через відсутність грошей та можливості евакуюватися. Через відсутність документів ромам складно працевлаштуватися, отримати медичну допомогу чи отримати статус внутрішньо переміщених осіб та гуманітарну допомогу. Точна кількість недокументованих осіб в Україні невідома. За неофіційними даними громадських організацій, ця кількість сягає від 20 до 40 тисяч осіб, більшість з них – представники ромської національної спільноти²⁴⁰.

Важливим кроком на шляху до вирішення проблем документування ромів є пілотні ініціативи, спрямовані на спрощення процедури паспортизації та оформлення інших документів. В рамках проекту Ради Європи «Підтримка реформи правової бази щодо

²⁴⁰ Стартував пілотний проект по документуванню ромів на 2023 рік.
URL: <https://dess.gov.ua/startuvav-pilotnyy-proiekt-po-dokumentuvanniu-romiv-na-2023-rik>

національних меншин та стійкості національних меншин і ромів в Україні» у червні 2023 року Уповноваженим ініційовано реалізацію пілотного проекту «Документування осіб з числа ромської національної меншини та напрацювання юридичних механізмів спрощення цієї процедури» на 2023–2024 роки у м. Мукачево Закарпатської області²⁴¹. У межах цієї ініціативи вже видано сотні свідоцтв про народження та паспортів, що є значним досягненням у справі інтеграції ромів у суспільство²⁴².

Під час повномасштабної війни українці ромського походження здійснюють міжнародну адвокацію на підтримку України, служать у лавах Збройних сил України, працюють на інформаційному фронті та надають гуманітарну допомогу. Разом з тим слід підкреслити, що внутрішньо переміщені роми та ті, хто залишився на тимчасово окупованих територіях чи в зоні бойових дій, часто стикаються з дискримінацією. Їм відмовляють в евакуації, тимчасовому поселенні, наданні соціальної допомоги тощо²⁴³.

Все частіше у публічному просторі з'являється термін «етнічний профайлінг». У найзагальнішому розумінні під цим поняттям розуміється будь-яка дія, здійснена представником влади щодо особи або групи осіб з метою забезпечення безпеки чи громадського порядку. Особливістю таких дій є те, що вони базуються на фактичній або уявній належності цих осіб до певної групи, визначеної за расовою ознакою, кольором шкіри, етнічним

²⁴¹ Щодо дотримання прав національних меншин (спільнот) та корінних народів в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України за період з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року: спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. С. 133. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Спеціальна%20доповідь.pdf>

²⁴² Стартував пілотний проект по документуванню ромів на 2023 рік. URL: <https://dess.gov.ua/startuvav-pilotnyy-proiekt-po-dokumentuvanniu-romiv-na-2023-rik>

²⁴³ Кондур В. А. Реалізація та захист прав ромської національної меншини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія Право. Випуск 85: частина 1. С. 206.

чи національним походженням, або релігією. При цьому такі дії можуть бути здійснені без наявності реальних підстав або обґрунтованих підозр, що призводить до нерівного ставлення до цих осіб чи груп.

На практиці етнічний профайлінг проявляється у підвищеній увазі з боку працівників правоохоронних органів до людей, які зовні відрізняються від представників так званої «титульної» нації. Це може виражатися у частіших перевірках документів, вуличних оглядах, безпідставних затриманнях та доставленні осіб до відділків поліції. У цьому контексті важливо нагадати, що будь-яке розрізнення, виключення, обмеження або перевага за ознаками раси, кольору шкіри, походження, національного чи етнічного походження визначається як расова дискримінація згідно з Міжнародною конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації.

Так у щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році» зафіксовано факт звернення до Уповноваженого від Коаліції Ромських неурядових громадських організацій України щодо використання етнічного профайлінгу правоохоронними органами до представників ромської національної меншини (спільноти). У доповіді Уповноваженого наведено факт того, що протягом серпня-вересня 2022 року у м. Запоріжжя та м. Торецьк Донецької області на контрольно-пропускних пунктах без офіційних пояснень озброєна охорона зупиняла представників ромської національності та передавала їх до відділень поліції. У відділеннях поліції до представників ромської національної меншини застосовувався етнічний профайлінг, що є грубим порушенням прав людини. У результаті реагування на дії працівників відділу, поліція провела службове розслідування у зазначених областях та надала інформацію щодо недопущення порушення прав громадян за етнічною або будь-якою ознакою. Після цього переслідування осіб ромської

національності на контрольно-пропускних пунктах припинилися²⁴⁴. Таким чином, дискримінаційне ставлення з боку державних органів, стереотипні уявлення і низький рівень толерантності населення, етнічний профайлінг щодо ромів, у тому числі і з боку правоохоронних органів, все ще мають місце в нашій країні.

У контексті демократичної трансформації України та потреби у дотриманні прав людини в діяльності органів правопорядку, взаємодія поліцейських із представниками ромської національної спільноти є надзвичайно чутливою темою, яка потребує особливого підходу. Робота поліції в ромських громадах має не лише забезпечувати правопорядок, а й сприяти інтеграції, соціальній довірі та протидії дискримінації. Основні виклики для поліції в ромському середовищі:

недовіра до правоохоронців, що сформувалась через історичний досвід переслідувань, випадки поліцейського свавілля, стигматизацію та мову ворожнечі;

складність комунікації через відмінності в мові, культурі, правовій обізнаності;

відсутність ромських представників у поліції, що зменшує легітимність інституції в очах громади;

стереотипне сприйняття ромів серед деяких поліцейських, що веде до профілювання, зловживань або перевищення повноважень.

Ключовими напрямами ефективної роботи поліції в ромських громадах є:

партнерський підхід (community policing), за яким поліцейський має бути не «каральним органом», а посередником, фасилітатором діалогу та захисником прав усіх мешканців, зокрема ромів. Успішні приклади партнерства демонструють, що регулярна присутність офіцера громади, участь у зустрічах, толерантна поведінка – все це знижує напругу та сприяє співпраці;

²⁴⁴ Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році: щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. С. 147–148. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/images/documents/annual-report-2022.pdf>

у багатьох об'єднаних територіальних громадах дільничний офіцер поліції є першим контактом ромської спільноти з державою. Якщо фіцер володіє мовою, має попередній досвід позитивної співпраці та пройшов спеціальну підготовку, він може змінити ситуацію в громаді на краще;

на базі Національної поліції України та в рамках співпраці з Консультативною місією ЄС (EUAM), FRA, Радою Європи проводяться тренінги з етичної взаємодії з вразливими групами, включно з ромами. Такі програми охоплюють міжкультурну комунікацію, профілактику упередженого ставлення, основи медіації;

поліцейські можуть працювати у зв'язі з ромськими медіаторами, місцевими активістами, вчителями, соціальними працівниками. Це дозволяє вирішувати суперечки без силового втручання – наприклад, у випадках конфліктів між ромськими та неромськими мешканцями через побутові чи земельні питання.

залучення представників ромської спільноти до лав поліції – перспективний інструмент довіри. У деяких країнах (напр., Словаччина, Угорщина) діють окремі інтеграційні програми для набору ромів у правоохоронні структури.

Діяльність поліцейського у ромській громаді супроводжується низкою дилем та потенційно конфліктних ситуацій, які необхідно враховувати. Доцільно застосовувати стратегії, спрямовані на зниження напруженості та запобігання ескалації конфліктів:

враховувати думку формальних і неформальних лідерів громади, навіть якщо їхні погляди або дії суперечать цінностям та завданням, які ставить перед собою орган;

поважати межі громади й цінності, яких дотримуються члени громади;

враховувати, що стратегії і тактики роботи в громаді часто кидають виклик існуючим цінностям, а інколи спрямовані на зміни ціннісних орієнтацій частини членів громади;

прагнути розвинути віру людей у власні сили, уникаючи тиску й зайвого контролю;

знайти і постійно підтримувати баланс неформального підходу, залучення волонтерів громадських організацій і надання «зовнішньої» професійної допомоги.

Усе вищевказане підкреслює значущість формування позитивних взаємин і конструктивної комунікації між правоохоронними органами та місцевими ромськими громадами. Це є важливим кроком у профілактиці правопорушень і запобіганні втягуванню представників громади у кримінальну діяльність. Водночас ключову роль у цьому процесі відіграє застосування комплексного підходу з боку державних структур. Такий підхід повинен враховувати специфіку пріоритетних потреб, існуючих проблем ромських громад, а також особливості їх національної психології.

За оцінками ромських організацій, близько 100 тисяч ромів покинули свої домівки. Половина з них виїхала до країн Європейського Союзу, відповідно, інша частина залишилася на території України. За результатами дослідження проведене соціологічною агенцією Vox Populi Agency із залученням аналітиків та ромських посередників Міжнародної благодійної організації «Ромський жіночий фонд «Чіріклі» найбільш актуальними проблемами ромів є проблеми із житлом (66 % респондентів), проблеми з працевлаштуванням (60 % респондентів), проблеми через брак грошей / доходу, високі ціни загалом (51 % респондентів). Менше респондентів зазначали про освіту дітей (26 % респондентів) і проблеми з документами (24 % респондентів). Інші проблеми називали рідше здоров'я членів родини (17 % респондентів), безпека (11 % респондентів), потреба в гуманітарній допомозі (6 % респондентів), дискримінація (5 % респондентів)²⁴⁵.

Слід зазначити, що за сучасних умов, проблемами реалізації та захисту прав ромської етнічної меншини займаються Державна служба України з етнополітики та свободи совісті та Секретаріат

²⁴⁵ Жмурко О. Соціологічне дослідження оцінки потреб ромів-ВПО. Аналітичний звіт за результатами кількісного дослідження: травень 2023 року. С. 16–17. URL: <https://chirikli.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/Соціологічний-звіт.pdf>

Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України і який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні. Основними завданнями Державної служби України з етнополітики та свободи совісті є: реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні; внесення на розгляд Кабінету Міністрів України пропозицій щодо формування державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин в Україні²⁴⁶.

Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини складається з департаментів, управлінь та відділів. З метою посилення захисту прав національних спільнот та корінних народів у серпні 2022 року в структурі Секретаріату створено відділ прав національних меншин, корінних народів та релігійних поглядів при Департаменті моніторингу додержання рівних прав і свобод, прав національних меншин, політичних та релігійних поглядів.

Таким чином, можна зробити висновок, що роми залишаються дискримінованою національною меншиною в Україні за етнічною та соціальною ознаками. Незважаючи на певні успіхи у сфері документування та соціального захисту ромського населення, перед Україною стоять значні виклики, які потребують комплексного підходу та координації зусиль різних державних і міжнародних організацій. Представники центральних та регіональних органів державної влади, Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, представники громадських організацій та ромської

²⁴⁶ Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 року № 503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2019-п#Text>

спільноти мають здійснювати організацію та пошук шляхів ефективного вирішення правових проблем з якими стикаються представники ромської національної меншини в Україні.

Аналіз сучасних стратегій захисту та інтеграції ромської національної меншини в українське суспільство засвідчує як наявність певних позитивних тенденцій, так і збереження системних викликів, що продовжують ускладнювати повноцінну інклюзію ромів у політичне, соціальне, економічне та культурне життя держави. Незважаючи на посилення уваги до потреб ромської спільноти з боку держави, правозахисних організацій та міжнародних інституцій, інтеграційний процес залишається фрагментарним і не завжди системним.

Одним з ключових бар'єрів на шляху до ефективної інтеграції є глибока соціальна ізоляція ромських громад, що супроводжується низьким рівнем обізнаності про права, обмеженим доступом до освіти, охорони здоров'я, адміністративних послуг та правосуддя. Значна частина ромського населення не має належної документальної ідентифікації, що ще більше ускладнює реалізацію базових прав. Звичаєве право, збережене в середині спільноти, функціонує у відриві від офіційної правової системи, що сприяє подальшій маргіналізації.

Стратегії захисту ромської меншини, реалізовані в Україні упродовж останніх десятиліть, зокрема Стратегія на період до 2020 року та оновлена Стратегія до 2030 року, задекларували наміри держави щодо зменшення дискримінації, розширення доступу ромів до освіти, охорони здоров'я, працевлаштування, документування та соціального захисту²⁴⁷. Проте реальні результати цих ініціатив демонструють нерівномірність їх впровадження, а також

²⁴⁷ Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року : схвалено Указом Президента України від 8 квітня 2013 року № 201/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013#Text>; Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 липня 2021 р. № 866-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-p#top>

необхідність посилення моніторингу та участі представників ромських спільнот у розробці й реалізації політик.

Позитивним зрушенням стало функціонування Центрів правової інформації, створених за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та активної участі ромських активістів. Їхня діяльність суттєво покращила правову інформованість та доступ ромів до адміністративних послуг у кількох регіонах України, а також сприяла мобілізації громад та їхньому залученню до локальних процесів управління.

Проблеми та конфлікти, які виникають, можуть з'ясовуватися, вирішуватися або розв'язуватися за допомогою різноманітних процедур. Вибір конкретного підходу залежить від характеру суперечки, складності ситуації, готовності сторін до компромісу, оцінки ефективності та витрат на реалізацію кожного методу, а також від віри у можливість досягти успіху. Порозуміння вважається досягнутим тоді, коли всі сторони його приймають. Хід переговорів і зміст укладеної угоди повністю залежать від самих учасників процесу. Слід підкреслити, що медіація має принципові відмінності від судового способу вирішення конфлікту. Серед ключових аспектів – добровільна участь сторін у переговорах, а не примус за повісткою, та початковий орієнтир на пошук порозуміння, а не на односторонню перемогу. Рамкові документи Європейського Союзу та Ради Європи, що стосуються формування і впровадження політики інклюзії, підкреслюють важливість залучення ромів до процесу розробки та виконання заходів державної політики, спрямованої на їх інтеграцію у різних сферах. Участь ромських консультантів і посередників у створенні та моніторингу національних програм інтеграції ромів підвищує ефективність політики інклюзії та забезпечує кращу адаптацію державних програм до реальних потреб конкретних груп ромського населення²⁴⁸.

²⁴⁸ Щодо дотримання прав національних меншин (спільнот) та корінних народів в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України за період з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року: спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. С. 137. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Спеціальна%20Доповідь.pdf>

У контексті посилення соціального діалогу та подолання дискримінації ромської спільноти, інститут ромських медіаторів (Romani mediators) набуває особливої важливості як ефективний правозахисний і комунікаційний інструмент. Його функціонування базується на принципі посередництва між ромською громадою та органами державної влади, місцевого самоврядування, закладами освіти, охорони здоров'я, поліції та соціального захисту.

Ромський медіатор – це представник ромської громади, який має необхідний рівень довіри в середині своєї спільноти та достатню обізнаність у соціально-правових механізмах держави. Основна мета його діяльності це налагодження взаєморозуміння, запобігання конфліктам, посилення правової обізнаності ромів, захист їхніх прав і сприяння інституційній інтеграції. У своїй діяльності медіатори виконують такі завдання:

- супровід ромських сімей у вирішенні соціально-правових проблем (оформлення документів, доступ до медичних і соціальних послуг, школи тощо);

- допомога в комунікації з місцевими органами влади та службами;

- фіксація випадків дискримінації або порушення прав;

- правопросвітницька діяльність серед ромського населення;

- сприяння участі ромів у громадському житті громади.

У 2016–2020 роках за підтримки Ради Європи в Україні було реалізовано програму «Підтримка національних меншин в Україні», у рамках якої розвивався проєкт «Ромські громадські медіатори». У Львівській, Закарпатській, Одеській, Черкаській та Чернігівській областях працювали десятки медіаторів, які: допомагали ромам оформлювати документи (ID-карти, свідоцтва про народження); забезпечували супровід до лікарень та шкіл; фіксували випадки поліцейського свавілля (наприклад, у Переяславі, Берегові, Ужгороді); брали участь у місцевих діалогових платформах²⁴⁹.

²⁴⁹ Як ромські медіаторки допомагають оформити документи та влаштувати дітей до школи. URL: <https://hromadske.radio/publications/yak-romski-mediatoroky-dopomagayut-oformyty-dokumenty-ta-vlashtuvaty-ditey-do-shkoly>

Такі держави як Болгарія та Румунія мають усталену практику підготовки ромських шкільних та медичних медіаторів. Наприклад, у Румунії понад 400 медіаторів працюють в освітніх закладах, допомагаючи ромським дітям адаптуватися до навчання та долати мовні бар'єри. Це дозволило значно знизити рівень відсіву ромських дітей зі шкіл у регіонах із компактним проживанням ромів. В Угорщині ромські медіатори функціонують у межах муніципалітетів, вони мають право участі у прийнятті рішень щодо соціального житла, шкільного зарахування, тощо. У 2021 році за даними Європейського агентства з фундаментальних прав, до 30% усіх позитивних кейсів щодо доступу ромів до правових і адміністративних послуг було досягнуто саме завдяки посередництву медіаторів²⁵⁰.

Історична травма, маргіналізація та досвід дискримінації формують у ромської громади високий рівень недовіри до держави. Значення інституту медіації полягає у подоланні недовіри. Медіатор як «внутрішній перекладач» державної мови, норм і процедур знижує такий бар'єр.

Ромські медіатори можуть вчасно виявити потенційні зони напруги (виселення, конфлікти з поліцією, школою тощо) та запобігти їх ескалації шляхом діалогу. Через комунікацію та правопросвіту медіатори сприяють включенню ромів у формальні механізми захисту прав, сприяють обізнаності щодо виборчого права, освіти, медичних послуг²⁵¹. За наявності ефективної підтримки з боку держави, медіатори стають платформою для залучення громад до формування політики на місцевому рівні.

²⁵⁰ Roma Health Mediators: Successes and Challenges: URL: <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/roma-health-mediators-successes-and-challenges>

²⁵¹ Виртосу І. Ромські соціально-медичні посередники у державній системі: перспективи та проблеми. *Zmina*. 18 січня 2015. URL: https://zmina.info/articles/romski_socialnomedichni_poseredniki_u_derzhavnij_sistemi_perspektivi_ta_problemi/; Інтеграція ромів через медіаторів. URL: <https://hromadske.radio/news/2017/08/31/integraciya-romiv-cherez-mediatoriv-yak-ce-pracyuye-v-moldovi>

Важливо проводити подальшу інституціалізацію інституту ромських медіаторів у правовому полі України, шляхом внесення змін до законодавства про безоплатну правову допомогу; створення державної програми з підготовки та сертифікації медіаторів; офіційного закріплення повноважень медіаторів при місцевих органах самоврядування.

Однією з важливих проблем у сфері захисту прав ромської спільноти в Україні є відсутність ефективного, систематичного та незалежного моніторингу дотримання прав людини на місцевому рівні. Попри наявність стратегічних планів і державних зобов'язань, системні порушення прав часто залишаються або непідтвердженими, або ігноруються. Тому виникає потреба у створенні інституційної основи для незалежного моніторингу, який би здійснювався як громадськими організаціями, так і за участю міжнародних партнерів.

Наприклад, у Словаччині функціонує мережа “Watchdog Roma Rights”, яка щоквартально подає звіти про випадки дискримінації ромської громади в доступі до послуг. Ці звіти скеровуються до державних установ і органів ЄС. У Румунії організація Romani CRISS проводить системний моніторинг випадків поліцейського насильства над ромами, створюючи базу даних, яка використовується під час судових розглядів²⁵².

В Україні протягом 2020–2022 років було здійснено моніторингові візити до ромських громад у Львівській, Закарпатській та Черкаській областях за ініціатииви таких організацій, як Чіріклі, ZMINA, Roma Women Fund та Центр прав людини UHHRU. За результатами цих ініціатив публікувалися аналітичні звіти з рекомендаціями для місцевих органів влади. Основними напрямками, на яких слід зосередити увагу, є:

формування регіональної мережі незалежних громадських моніторів, що включала б представників ромської громади, правозахисників та адвокатів. Їхня діяльність спрямовувалася б на фіксування

²⁵² Romani CRISS. URL: <https://www.romarchive.eu/en/collection/p/romani-criss>

порушень у таких сферах, як доступ до освіти, медичних послуг, правовий захист, ставлення правоохоронних органів та боротьба з дискримінацією в медіа;

впровадження цифрової платформи для онлайн-звітування про порушення. Це можуть бути мобільні додатки, веб-форми чи анонімні опитування, які надходили б до координаційного центру при Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини або в межах громадських коаліцій;

розробка оцінних індикаторів за прикладом Ради Європи для моніторингу стану прав ромської спільноти. Регулярна публікація альтернативного звіту про дотримання прав ромів в Україні могла б стати аналогом Shadow Reports для Організації Об'єднаних Націй із залученням міжнародних структур до перевірки й підтвердження даних.

Такі кроки сприятимуть створенню дієвої системи моніторингу порушень і дозволять адресувати проблеми ромської спільноти на основі достовірної інформації та з юрисдикційною підтримкою.

Враховуючі масштаб руйнувань, переміщення населення, обмежений доступ до допомоги та освітніх послуг, виникає гостра необхідність у розробці спеціалізованої міжвідомчої програми для інтеграції ромської спільноти в процес післявоєнного відновлення. Програма має включати: інституалізацію захисту прав ромів у кожному регіоні, з особливим акцентом на громадах, які постраждали від бойових дій; подолання дискримінації через впровадження конкретних механізмів співпраці між відомствами; сприйняття ромських громад як активних суб'єктів громадянського суспільства, а не лише як об'єктів допомоги; а також адаптацію Української Стратегії інтеграції ромської меншини на 2021–2030 роки до умов післявоєнного відновлення.

Інтеграція ромської національної меншини в українське суспільство має відбуватися за умов дотримання принципів рівності, недискримінації, міжкультурного діалогу та активної участі самих ромів у прийнятті рішень. Досягнення сталих результатів можливе лише за умови міжсекторальної співпраці органів державної влади,

інституцій громадянського суспільства, міжнародних партнерів та представників ромської спільноти. Необхідно активізувати розробку та реалізацію комплексних програм, які не лише вирішують нагальні проблеми, але й створюють фундамент для довгострокової соціальної інтеграції, з урахуванням потреб та особливостей конкретних ромських громад у різних регіонах України.

Шляхами ефективної інтеграції в українське суспільство ромської національної спільноти є: впровадження інституту ромських медіаторів; створення локальних правових клінік для забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги представників ромських спільнот; проведення просвітницької роботи; посилення правових можливостей ромів; розширення політичної участі та соціальних гарантій; розвиток органів самоорганізації ромського населення; налагодження комунікації ромів з жителями міст та селищ; впровадження механізмів незалежного моніторингу стану дотримання прав ромів в Україні; розробка міжвідомчої програми інтеграції ромської спільноти на період післявоєнного відновлення України.

ВИСНОВКИ

Аналіз сучасного стану наукових досліджень правового захисту вразливих груп населення дає змогу констатувати, що на сучасному етапі в Україні спостерігається інтерес до проблематики правового захисту вразливих груп, зумовлений впливом війни, гуманітарної кризи та трансформацій правової системи. Наукові дослідження у сфері правового захисту вразливих груп населення свідчать про високий ступінь міждисциплінарної зацікавленості темою як на національному, так і міжнародному рівнях. У працях зарубіжних та вітчизняних дослідників вразливість розглядається як багатовимірне явище, що охоплює правові, соціальні, економічні, демографічні та етичні аспекти.

Аналіз наукових праць свідчить про поступовий перехід від формального до системного осмислення вразливості як правової категорії, що вимагає комплексного підходу до державної правової політики та реформування інститутів соціального захисту вразливих груп населення. Праці зарубіжних дослідників (Р. Хольцмана, Н. Лумана, О. Морави, М. Невеш, А. Сена, Ю. Габермаса, Е. Паріотті), акцентують на необхідності врахування етичних імперативів, політичного діалогу, соціальної відповідальності та ефективної комунікації у процесі формування політик правового захисту. Вітчизняні науковці (Н. Андрусишин, М. Біль, О. Гавриленко, О. Гайдулін, А. Гринчак, О. Дручек, Н. Дрьоміна-Волок, О. Караман, Ю. Ковний, О. Макарова, О. Мальцева, А. Матвеева, О. Панкевич, С. Рабінович, О. Радчук, О. Риндзак, Є. Реньов, Є. Ткаченко, О. Ткаченко, Н. Хома, В. Худолей, І. Шаркова, Я. Юрків),

здійснюють внесок у формування науково-обґрунтованої позиції щодо правового статусу вразливих груп населення в умовах трансформаційних процесів в Україні. Ними окреслено необхідність посилення адресного підходу до соціального захисту, інституційного зміцнення правозахисної політики та адаптації міжнародних стандартів до національних реалій.

Вразливі групи населення, це соціально детерміновані спільноти /індивіди, які через сукупність структурних, правових, економічних, етнокультурних, вікових чи інших об'єктивних обставин, перебувають у становищі підвищеного ризику порушення основоположних прав і свобод, потребують спеціальних правових гарантій з боку держави та міжнародної спільноти для забезпечення рівності, безпеки та соціальної інтеграції.

У правовій площині вразливість трактується як обмежена здатність осіб реалізовувати свої права через зовнішні або внутрішні чинники. Міжнародне право не містить чіткого визначення цієї категорії, однак пропонує механізми її захисту. У національному праві окремі аспекти поняття закріплені в Законі України «Про соціальні послуги».

Вразливий стан ромської спільноти є результатом комплексної дії системних чинників, які взаємопідсилюють один одного і утворюють порочне коло соціального виключення. Подолання вразливості потребує не лише інституційного втручання з боку держави, а й переосмислення публічної політики, спрямованої на визнання культурної ідентичності ромів, розширення їхнього доступу до правосуддя, соціального захисту, освіти та політичної участі. Лише комплексний, інклюзивний та міждисциплінарний підхід здатен змінити ситуацію, трансформуючи ромську спільноту з об'єкта державного піклування на повноцінного суб'єкта правового та громадянського життя.

Основними чинниками, що зумовлюють вразливість ромської спільноти, є: історична дискримінація та стигматизація; високий рівень бідності та безробіття серед ромів; низький рівень освіти;

дискримінація та соціальна ізоляція; проблеми з доступом до медичних послуг; юридичну невизначеність громади; незадовільні житлові умови; обмежений доступ до правосуддя; культурні особливості, що ускладнюють інтеграцію; політична маргіналізація; прояви ксенофобії та насильства, спрямовані проти ромського населення.

Проведений аналіз міжнародних стандартів правового захисту вразливих груп населення засвідчує складну, динамічну й поступову еволюцію відповідного правового інструментарію в системі міжнародного права. Історичний аналіз дозволяє зробити висновок, що тільки починаючи з другої половини XIX століття, а особливо після Другої світової війни, міжнародне співтовариство перейшло до активної розробки універсальних, обов'язкових та адресно-орієнтованих механізмів забезпечення прав людини, з акцентом на найбільш вразливі соціальні категорії.

Міжнародні стандарти, зокрема Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Європейська конвенція з прав людини, Загальна декларація з біоетики та прав людини ЮНЕСКО, формують основу для правового захисту вразливих категорій населення. Вони вимагають недискримінаційного доступу до правосуддя, соціальних послуг, політичної участі та безпеки. Міжнародні механізми слугують еталоном, до якого мають наближатися національні політики.

Розвиток міжнародного правопорядку демонструє чітку тенденцію від загальних декларативних норм до конкретних, юридично зобов'язуючих механізмів, зокрема в межах системи Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу та Міжнародної організації праці. Формування відповідних конвенцій (Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року, Конвенція про статус біженців 1951 року, Конвенція про права дитини 1989 року, Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 року тощо) засвідчує перехід до нормативного визнання потреб особливого правового захисту певних груп – жінок, дітей, біженців, етнічних меншин, осіб з інвалідністю та інших.

Міжнародні стандарти правового захисту вразливих груп населення сьогодні становлять фундамент сучасної концепції прав людини. Вони не лише конституюють основні зобов'язання держав, а й формують нормативну основу для подальшого розвитку національного законодавства, політик інклюзії та механізмів правового захисту. Особливого значення набуває забезпечення рівного доступу до правосуддя, недискримінаційного правозастосування та активної участі представників вразливих груп у прийнятті рішень. Міжнародні стандарти є не лише результатом правової еволюції, але й стратегічним інструментом протидії дискримінації, соціальному виключенню та структурному насильству щодо вразливих категорій населення, і слугують орієнтиром для удосконалення національних систем захисту прав людини.

У результаті порівняльного аналізу державно правової політики зарубіжних держав у сфері захисту прав і свобод вразливих груп населення розглянуто основні моделі соціальної політики:

скандинавська або соціал-демократична (Швеція, Данія, Фінляндія, Норвегія інклюзивна, базується на солідарності та активному втручанні держави. У скандинавських державах сформовано високоефективну модель соціального захисту, що ґрунтується на універсальності, солідарності, високому рівні довіри до держави та системному залученні громадянського суспільства. Принцип недискримінації закріплено на конституційному рівні та деталізовано в окремих антидискримінаційних законах, які охоплюють широкий спектр ознак вразливості – від гендерної ідентичності до інвалідності. Особливістю моделі є демократичний механізм прийняття рішень, що спирається на консенсус політичних сил, профспілок та громадських організацій;

континентальна або консервативна модель (Німеччина, Франція, Австрія) базується на принципах соціального страхування, що забезпечує тісний зв'язок між трудовою участю особи та рівнем соціального захисту. У межах моделі відбулося розширення правових гарантій для вразливих категорій шляхом прийняття

спеціальних актів – законів про рівне ставлення, про інклюзію осіб з інвалідністю, захист жінок від насильства тощо. У Німеччині, наприклад, Загальний акт про рівне ставлення (AGG) є фундаментальним правовим інструментом, який забезпечує комплексний підхід до захисту прав осіб, що стикаються з дискримінацією у повсякденному житті та сфері праці;

ліберальна модель (США, Велика Британія, Ірландія) характеризується обмеженням обсягом загальнодержавних соціальних гарантій, із превалюванням ринкових механізмів. Провідну роль у захисті прав вразливих груп відіграє судова система, зокрема Верховний суд США. Через прецедентне право формувалися основні правозахисні стандарти для меншин, жінок, осіб з інвалідністю, ЛГБТК+ спільноти тощо. Судові рішення у справах *Brown v. Board of Education*, *Roe v. Wade*, *Obergefell v. Hodges* мають не лише юридичну, але й символічну вагу як маркери поступу прав людини в США. Водночас США демонструють високу активність громадянського суспільства, яке не лише захищає інтереси вразливих категорій, а й активно формує політичний дискурс і впливає на законодавчі зміни;

мультикультурна модель правового захисту (Канада), це унікальна система, в якій держава визнає культурне розмаїття як фундамент своєї ідентичності. Канадська правова система інтегрує концепти мультикультуралізму, рівності та примирення з корінними народами. Прийняття Хартії прав і свобод, Закону про мультикультуралізм та реалізація програм примирення після визнання системної дискримінації щодо корінного населення засвідчує високий рівень саморефлексії держави щодо власної історії правопорушень та прагнення до їх подолання.

Порівняльний аналіз свідчить, що ефективна державна правова політика у сучасних державах щодо вразливих груп населення передбачає:

наявність чітких правових рамок, які закріплюють стандарти недискримінації, інклюзії та рівності;

інституційну підтримку через функціонування спеціалізованих агентств (омбудсмени, антидискримінаційні бюро, суди тощо);

соціальну солідарність і публічне фінансування систем захисту найбільш вразливих груп;

активне залучення громадянського суспільства як партнера у формуванні і реалізації державної політики;

імплементацию міжнародних стандартів і зобов'язань, що забезпечують відповідність національних політик глобальним правозахисним трендам.

Державна правова політика у сфері захисту прав вразливих груп у зарубіжних країнах демонструє складний і водночас адаптивний характер, де поєднуються нормативно-правові, інституційні та соціокультурні компоненти. Вивчення цього досвіду є надзвичайно цінним для України в контексті вдосконалення національної правової політики та імплементации міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Формування національних стандартів захисту вразливих груп населення в Україні є складним, динамічним і багатовекторним процесом, який інтегрує міжнародно-правові зобов'язання, національні пріоритети соціальної політики та участь громадянського суспільства. Аналіз нормативного матеріалу дає нам підстави стверджувати, що в Україні склалася нормативно-правова й інституційна основа, яка відповідає ключовим міжнародним стандартам захисту прав людини, зокрема в контексті забезпечення прав найвразливіших категорій населення. Україна інтегрує міжнародні стандарти в національну правову систему через участь у діяльності Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та інших міжнародних організацій у правовій системі країн. Актуальним залишається питання подальшої гармонізації національних норм з міжнародними, створення незалежних механізмів моніторингу та впровадження цільових стратегій для конкретних категорій вразливих осіб. Конституція України визнає людину найвищою соціальною цінністю, що закладає основу для системної розбудови правозахисної політики

Дослідження правової природи дискримінації, расизму, ксенофобії та злочинів на ґрунті ненависті щодо ромської національної

спільноти, свідчить про те, що ромська громада протягом століть системно зазнавала правових і соціальних утисків, які набули різних форм – від насильницької асиміляції та геноциду до сучасного інституціоналізованого виключення, упередженого ставлення та латентної безкарності щодо злочинів на ґрунті ненависті. Форми структурної дискримінації ромської національної спільноти: поліцейське свавілля, мова ворожнечі, расові упередження, насильницькі виселення. Це зумовлює репродукцію соціальної ізоляції, зниження довіри до держави, правовий нігілізм у громаді. Для подолання дискримінації необхідні не лише правові гарантії, а й зміна суспільного сприйняття та публічної політики щодо ромів. Наявність правових механізмів не гарантує ефективного захисту без відповідної політичної волі, правозастосовної практики та суспільної підтримки. Проблеми, що постають перед ромами в Україні, це сегрегація, обмежений доступ до базових послуг, дискримінація у сфері працевлаштування, медіа-стигматизація та насильство, вказують на системну нерівність і на потребу цілісного перегляду підходів державної політики у сфері прав людини.

Антиромські настрої, які охоплюють як приватну, так і інституційну сфери, мають характер особливої форми расизму, що загрожує не лише окремій етнічній спільноті, а й загальній соціальній стабільності, порушуючи принципи правової держави. Тільки через осмислення історичних травм, визнання сучасних структурних бар'єрів і формування нової моделі соціальної взаємодії можливо досягти реального рівноправ'я для ромської національної меншини в Україні та Європі загалом.

Практика Європейського суду з прав людини грає ключову роль в утвердженні міжнародно-правових стандартів захисту ромської національної меншини. Роми, як одна з найбільш вразливих груп у європейському контексті, систематично зіштовхуються з проявами дискримінації, расової упередженості, стигматизації та соціального виключення. У цих умовах юрисдикція Європейський суд з прав людини виступає ефективним інструментом не лише

відновлення порушених прав, але й формування правових орієнтирів для держав-учасниць Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Практика Європейського суду з прав людини засвідчує, що дискримінація ромів проявляється у багатьох сферах: від свавільного застосування сили правоохоронними органами, незаконних виселень і руйнування житла – до сегрегації у сфері освіти та обмежень у політичному представництві. Європейський суд з прав людини послідовно розглядає подібні порушення через призму статей 2, 3, 5, 8, 13 і 14 Конвенції, а також Протоколу № 1 та Протоколу № 12. У межах окремих рішень Європейського суду з прав людини не лише встановлюється факт порушення конкретних прав, а й формуються структурні зобов'язання держав: від перегляду законодавства до зміни правової практики. Особливої уваги заслуговують прецеденти, в яких Європейський суд з прав людини визнав наявність етнічно мотивованої дискримінації – зокрема у справах «Начова та інші проти Болгарії», «D.H. та інші проти Чехії», «Салай проти Словаччини», «Сейдіч та Фінці проти Боснії і Герцеговини». Вони стали орієнтирами у розвитку стандартів щодо позитивних обов'язків держав з розслідування злочинів на ґрунті ненависті та попередження непрямой дискримінації.

Показовою є також практика Європейського суду з прав людини щодо України, зокрема рішення у справах «Федорченко і Лозенко проти України», «Бурля та інші проти України», «Пастрاما проти України», які засвідчили структурні недоліки у розслідуванні злочинів проти ромів, низьку ефективність внутрішніх правових засобів захисту та необхідність реформ у сфері антидискримінаційної політики. У зазначених випадках Суд неодноразово наголошував на необхідності врахування етнічного контексту під час оцінки порушень та обов'язку держави забезпечити реальний доступ ромських громад до правосуддя. Навіть за відсутності прямого наміру дискримінувати, держави можуть нести відповідальність за непропорційне та непряме обмеження прав представників ромської

меншини. Європейського суду з прав людини акцентує на необхідності виявлення і реагування на структурну дискримінацію, що вкорінилася у правових системах і практиках держав, та формує зобов'язання щодо впровадження превентивних заходів у сфері освіти, охорони здоров'я, доступу до житла, адміністративного судочинства та політичної участі.

Європейський суд з прав людини утвердив себе як потужний механізм юридичного захисту ромської національної спільноти. Його рішення стали каталізатором змін на національному рівні, і водночас, чітким сигналом про те, що ігнорування або недостатня увага до дискримінаційних практик з боку держав тягне за собою міжнародну відповідальність. У системному вимірі практика Європейського суду з прав людини сприяє не лише формальному визнанню прав ромів, а й забезпечує конкретні зобов'язання для держав щодо забезпечення ефективної рівності та повноцінної інтеграції цієї меншини у правове і соціальне поле європейських суспільств.

Стратегії захисту ромської меншини, реалізовані в Україні упродовж останніх десятиліть, зокрема Стратегія на період до 2020 року та оновлена Стратегія до 2030 року, задекларували наміри держави щодо зменшення дискримінації, розширення доступу ромів до освіти, охорони здоров'я, працевлаштування, документування та соціального захисту. Проте реальні результати цих ініціатив демонструють нерівномірність їх впровадження, а також необхідність посилення моніторингу та участі представників ромських спільнот у розробці й реалізації політик.

Аналіз сучасних стратегій захисту та інтеграції ромської національної меншини в українське суспільство засвідчує як наявність певних позитивних тенденцій, так і збереження системних викликів, що продовжують ускладнювати повноцінну інклюзію ромів у політичне, соціальне, економічне та культурне життя держави. Незважаючи на посилення уваги до потреб ромської спільноти з боку держави, правозахисних організацій та міжнародних інституцій, інтеграційний процес залишається фрагментарним і не завжди системним.

Інтеграція ромської національної меншини в українське суспільство має відбуватися за умов дотримання принципів рівності, недискримінації, міжкультурного діалогу та активної участі самих ромів у прийнятті рішень. Досягнення сталих результатів можливе лише за умови міжсекторальної співпраці органів державної влади, інституцій громадянського суспільства, міжнародних партнерів та представників ромської спільноти. Необхідно активізувати розробку та реалізацію комплексних програм, які не лише вирішують нагальні проблеми, але й створюють фундамент для довгострокової соціальної інтеграції, з урахуванням потреб та особливостей конкретних ромських громад у різних регіонах України.

Представники центральних та регіональних органів державної влади, Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, представники громадських організацій та ромської спільноти мають здійснювати організацію та пошук шляхів ефективного вирішення правових проблем з якими стикаються представники ромської національної меншини в Україні. Напрямами ефективної інтеграції в українське суспільство ромської національної спільноти є: впровадження інституту ромських медіаторів; створення локальних правових клінік для забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги представників ромських спільнот; проведення просвітницької роботи; розширення політичної участі та соціальних гарантій; розвиток органів самоорганізації ромського населення; впровадження механізмів незалежного моніторингу стану дотримання прав ромів в Україні; розробка міжвідомчої програми інтеграції ромської спільноти на період післявоєнного відновлення України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусишин Н. Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Вип. № 37. 2022. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>
2. Біль М. М. Концепція соціальної вразливості населення: ретроспектива формування та сучасні інтерпретації. *Соціальна економіка*. 2021. Вип. 62. С. 20–28. URL: <https://periodicals.karazin.ua/socoeconom/article/view/18236/16844>
3. Більшість ромів в Україні проживає за межею бідності. URL: <https://suspilne.media/180020-bilsist-romiv-v-ukraini-prozivaє-za-mezeu-bidnosti-denisova/>
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
5. Венедіктов С. В. Трудове право Сполучених Штатів Америки : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2018. 168 с.
6. Вербицький І. Бездомні, ромки, переселенки: як суспільство виключає деякі групи людей. 10 липня 2018 року. URL: <https://mistosite.org.ua/articles/bezdomni-romky-pereselenky-iak-suspiilstvo-vykliuchaє-deiaki-hrupy-liudei-f3d36d82-8f3b-477e-96a2-0d517ddb2890>
7. Визначення основних проблем та труднощів щодо додержання прав і свобод внутрішньо переміщених ромів України в умовах воєнного стану: МБО «Ромський жіночий фонд Чіріклі». 2022. 85 с.
8. Виртосу І. Ромські соціально-медичні посередники у державній системі: перспективи та проблеми. *Zmina*. 18 січня

2015 року. URL: https://zmina.info/articles/romski_socialnomedichni_poseredniki_u_derzhavnij_sistemi_perspektivi_ta_problemi/

9. Висновки Комісії проти расизму Ради Європи щодо невиконання Україною її пріоритетних рекомендацій. Офіс Ради Європи в Україні. Страсбург, 02 червня 2020 року. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-s-anti-racism-commission-says-ukraine-has-not-implemented-its-priority-recommendations>

10. Висновок Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України до Європейського Союзу щодо проєкту Закону України № 5488 від 09 червня 2021 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71891

11. Висновок комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності щодо проєкту Закону України № 3316 від 09.04.2020 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/1874>

12. Ворона Д. Чому роми «неуспішні»? Або як дискримінація впливає на майбутнє. 04 грудня 2023 р. URL: <https://arca.org.ua/uk/posts/chomu-romi-neuspshn-abo-yak-diskrimnatsya-vpliva-na-majbutn/>

13. Гавриленко О. А., Реньов Є. В. Становлення та розвиток перелумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2023. Вип. 76. Ч. 2. С. 202–211.

14. Галан В. О. Дискримінація за расовою ознакою від апології рабства до міжнародно-правового злочину. *Форум права*. 2014. № 3. С. 52–62.

15. Горчинська О. Близько 30 тис. ромів в Україні не мають документів. Розповідь ромського активіста. *New Voice*. 02. 12. 2020. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/romi-v-ukrajini-yak-zhivut-lyudi-bez-dokumentiv-ta-chi-zahishcheni-jihni-prava-lyudini-50127709.html>

16. Григор'єв О. Хронічна бідність ромів – перепона на шляху до інтеграції в суспільство. Правозахисний фонд «Розвиток». 17.12.2013. URL: <https://rozvitok.org/khronichna-bidnist-romiv-perepona-na/#>

17. Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму : навчальний посібник. Харків, 2018. 248 с.

18. Громадська думка про права людини в Україні: загальнонаціональне соціологічне дослідження «Права людини в Україні» було проведене з 22 жовтня по 6 листопада 2016 року Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» на замовлення Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй в Україні та у співпраці з Центром інформації про права людини і Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-pro-prava-lyudini-v-ukraini>

19. Громадськість виступила за ухвалення законопроекту № 5488, який покликає проти діяти дискримінації. Центр прав людини ZMINA, 2021. URL: <https://zmina.ua/statements/gromadskist-vystupylaza-uhvalennya-zakonoprojektu-№5488-yakij-poklykanyj-protydiyaty-dyskryminacziyi/>

20. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин: прийнято резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text

21. Державна цільова національно-культурна програма «Єдність у розмаїтті» до 2034 року : Затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2023 р. № 850-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2023-p?find=1&text=ром#Text>

22. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-п#Text>

23. Додатковий протокол до Європейської соціальної хартії від 05.05.1988. № 994_332. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_332#Text

24. Доповідь Європейської комісії проти расизму та нетерпимості (ЄКРН) щодо України (п'ятий цикл моніторингу), ухвалено 20 червня 2017 р., опубліковано 19 вересня 2017 р. URL: <https://rm.coe.int/fifth-report-on-ukraine-ukrainian-translation-/16808b5caa>

25. Дручек О. В. Протидія злочинам, здійсненим на ґрунті ненависті: поняття, зміст, ознаки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 450–453.

26. Дрьоміна-Волок Н. В. Кримінально-правова заборона расової дискримінації як міжнародний обов'язок держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 46. С. 457–460.

27. Ейсмунт В. Трьом нападникам на ромський табір у Львові призначили по 10 років тюрми. ZAXID.NET. 19 квітня 2025 р. URL: https://zaxid.net/trom_napadnikam_na_romskiy_tabir_u_lvovi_priznachili_5_rokiv_tyurmi_n1608587

28. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text

29. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин: Страсбург, 05.11. 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text

30. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/>

31. Жмурко О. Соціологічне дослідження оцінки потреб ромів-ВПО. Аналітичний звіт за результатами кількісного дослідження: травень 2023 року. 25 с. URL: <https://chirikli.com.ua/wp-content/uploads/2023/09/Соціологічний-звіт.pdf>

32. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015

33. Заключні Зауваження та рекомендації Комітету ООН з прав дитини: Україна. Алексеєнко М., Шендеровський К., Москаленко О. Київ, Жіночий консорціум України, 2011. 40 с.

34. Заклучні зауваження щодо об'єднаних другого і третього періодичних звітів України. Комітет з прав осіб з інвалідністю. Конвенція про права осіб з інвалідністю. Організація Об'єднаних Націй. від 2 жовтня 2024 р. URL: <https://naiu.org.ua/archives/news/komitet-oon-z-prav-osib-z-invalidnistyu-nadav-ukrayini-rekomendatsiyi-stosovno-zabezpechennya-prav-lyudej-z-invalidnistyu-z-urahuvannyam-mizhnarodnyh-standativ>

35. Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування. Інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ. БДІПЛ/ОБСЄ 2015. 91 с.

36. Інтеграція ромів через медіаторів. URL: <https://hromadske.radio/news/2017/08/31/integraciya-romiv-cherez-mediatoriv-yak-se-prasyuye-v-moldovi>

37. Караман О. Л., Юрків Я. І. Вразливі категорії населення як об'єкт соціальної роботи в громаді. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка Педагогічні науки*. 2019. № 6 (329). Ч. 1. С. 5–15.

38. Категоризація та розслідування злочинів на ґрунті ненависті в Україні. Практичний посібник. Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. Варшава, БДІПЛ/ОБСЄ 2019. 74 с.

39. Кваша О. С. Моделі соціальної політики країн ЄС у забезпеченні розвитку людського потенціалу в контексті поглиблення євроінтеграційного процесу. *Регіональна економіка та управління*. 2018. № 4 (22). С. 52–57.

40. Ковальов С. С. Кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті як об'єкт кримінологічного аналізу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2022. № 2 (27). С. 173–182.

41. Ковний Ю. Є. Упередження та дискримінація осіб ромської національності: огляд рішень ЄСПЛ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2023. № 61. С. 9–12.

42. Компас: посібник з освіти з прав людини за участю молоді / за ред. П. Брандер, Е. Кін, В. Юхаж, А. Шнайдер. Друге видання. Вид-во Ради Європи. 2023. 494 с.

43. Комунікація щодо національних спільнот для пресслужб поліції та прокуратури. *Prometheus*. URL: https://prometheus.org.ua/course/course-v1:Prometheus+CNC101+2022_T2.

44. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

45. Конвенція про дискримінацію в галузі праці та занять № 111 від 25.06.1958. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_161#Text

46. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09.12.1948. Набрання чинності для України міжнародного

договору, відбулась 13.02.1955. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text

47. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 11 листопада 1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

48. Конвенція про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення № 143 від 24.06.1975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_163#Text

49. Конвенція про права дитини: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

50. Конвенція про статус біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text

51. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

52. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція): Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : Закон України від 20.06.2022, № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>

53. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007: ратифіковано з заявами Законом № 4988-VI від 20.06.2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

54. Кондур В. А. Реалізація та захист прав ромської національної меншини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія Право. Вип. 85: частина 1. С. 202–208.

55. Кондур В. А. Поняття вразливі групи населення у міжнародному та національному праві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 4. С. 694–699.

56. Кондур В. А. Права ромського населення у практиці Європейського Суду з прав людини. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 2. 2024. С. 59–66.

57. Конституція України : Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
58. Корнієнко М. В. Забезпечення прав людини органами правопорядку в екстраординарних умовах: доктринальний аспект : монографія. Одеса : Видавництво «Юридика». 2023. 170 с.
59. Кравчук А. Злочини та інциденти ненависті в Україні. К. : Центр «Наш світ», 2018. 95 с.
60. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
61. Макарова О. В. Пріоритети політики зниження соціальної вразливості. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 2 (30). С. 103–111.
62. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні : монографія. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2015. 244 с.
63. Мальцева О. І. Наукові підходи до визначення вразливості та виокремлення вразливих груп населення. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2021. № 1 (339). Ч. 2. С. 62–71.
64. Марценюк Т. Проблеми ромів в Україні: гендерні аспекти. *Український соціологічний журнал*. 2013. № 1–2. С. 54–60.
65. Марченко О. Е. Кримінальні правопорушення на ґрунті ненависті: поняття та кримінологічна феноменологія. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 1 (31) С. 167–189.
66. Матвеева Л. Г. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3 (13). 2020. С. 48–59.
67. Матвеева Л. Г. Належна правова процедура та правові стандарти Європейського суду з прав людини. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 4 (14). С. 54–64.
68. Матвеева Л. Г. Транзитивність у правовій сфері : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 328 с.
69. Ми – ті, хто робить крок назустріч! Inclusive Friendly. URL: <http://inclusivefriendly.com/#1>

70. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: редакція від 04.02.1994, № 995_105. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text

71. Міжнародна конвенція про припинення та покарання злочинів апартеїду від 30 листопада 1973 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169724___169724

72. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

73. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

74. Моніторинг реалізації права доступу ромської молоді до освіти в Україні: загальна редакція: М. Ясеновська, В. Яковенко Київ, 2023. 60 с. URL: https://www.gfbv.de/fileadmin/redaktion/Meldungen/2023/UKR_Bildung_für_Roma-Jugendliche_in_der_Ukraine.pdf

75. Мудролюбова Н. О. Особливості шведської моделі соціального захисту населення від безробіття. *Економіка і право*. Серія 18. Вип. 29. 2015. С. 103–108.

76. Нагаєвщук А., Максимова А. Подвійна дискримінація. Як повномасштабна війна в Україні загострила проблеми ромів. *Накупіло*. URL: <https://nakupilo.ua/novyny/podviina-dyskryminatsiia-yak-povnomasshtabna-viina-v-ukraini-zahostryla-problemy-romiv/>

77. Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366 (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 березня 2025 р. № 294-р) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-p#Text>

78. Національна стратегія у сфері прав людини : Указ Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015 (втрата чинності від 26.03.2021) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text>

79. Національна стратегія у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>

80. Національні меншини спільноти і корінні народи в окупації: боротьба за виживання. Результати дослідження «Становище

національних меншин (спільнот) і корінних народів під окупацією Російської Федерації. Омбудсман України. Київ, 2023. 32 с.

81. Незаконне усиновлення українських дітей з інтернатів Криму: ЄСПЛ комунікував заяву УГСПЛ. Українська Гельсінська спілка. 21.04.2025. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/nezakonne-usynovlennia-ukrainskykh-ditey-z-internativ-krymu-yespl-komunikuvav-zaiavu-uhspl/>

82. Операційний план заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року : затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 312-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-p#n182>

83. Освіта ромських дітей в Україні під час війни: аналітичний звіт за підсумками соціологічного дослідження листопад 2022 – січень 2023 року. 83 с. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2023/03/report_final.pdf

84. Панкевич О. Заборона дискримінації: деякі загальнотеоретичні й філософсько-правові аспекти інтерпретації (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 3 (78). С. 20–31.

85. Питання надання реабілітаційних послуг особам з інвалідністю : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 № 1905. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0011-19#Text>

86. Пілотна ініціатива з документування ромського населення: досягнення та проблеми. Офіс Ради Європи в Україні. 28 листопада 2023 року. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/a-pilot-initiative-to-document-the-roma-population-achievements-and-challenges>

87. План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на 2021–2023 роки : затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 р. № 756-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/756-2021-p#Text>

88. План заходів на 2024–2025 роки з реалізації Стратегії сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському

суспільстві на період до 2030 року: затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2023 р. № 1197-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-na-20242025-roky-z-realizatsii-strategii-spriannia-realizatsii-prav-i-mozhlyvostei-osib-iaki-nalezhat-do-romskoi-natsionalnoi-menshyny-v-ukrainskomu-suspils>

89. Постійний фейс-контроль і клас «Ч»: як живуть роми в Литві. Заборона. 26 жовтня 2020 р. URL: <https://zaborona.com/yak-zhyvut-romy-v-lytvi/>

90. Права людини в Україні: перше півріччя 2015. Наукове видання. За ред.: А. Б. Благої, О. А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ, 2015. 184 с.

91. Право на захист: Благодійний фонд. URL: <https://r2p.org.ua/>

92. Практика розслідування в Україні злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості. Звіт за результатами Дослідження. Київ, 2021. 130 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1gZZu2FtBzt2LAHRI9NNnc7k91qGtfU2/view>

93. Прецедентне право Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення : навч. посіб. / О. О. Гайдулін, В. Ю. Худолей, І. М. Шаркова. Київ : ФОП Голембовська О. О. 300 с.

94. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 8 липня 2011 року № 3671-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>

95. Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах : Закон України від 8 грудня 2023 року № 3504-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3504-20#Text>

96. Про внесення змін до Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України : Закон України від 21 вересня 2023 року № 3389-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3389-20#n2>

97. Про внесення зміни до Кодексу законів про працю України щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації з правом Європейського Союзу : Закон України від 12 листопада 2015 року № 785-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/785-19#Text>

98. Про внесення зміни до офіційного перекладу Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Лист Міністерство соціальної політики України від 31.03.2017 № 6887/0/2-17/17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6887739-17#Text>

99. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовтня 2000 року № 2017-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>

100. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21 листопада 1992 року № 2811-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>

101. Про дію міжнародних договорів на території України : Закон України від 10 грудня 1991 року № 1953-XII втратив чинність на підставі Закону № 1906-IV (1906-15) від 29.06.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-12#Text>

102. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

103. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 19.12.2024, № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>

104. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

105. Про затвердження Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті та внесення змін до Положення про Міністерство культури України : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 року № 812. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-п#Text>

106. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>

107. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13 грудня 2022 року № 2827-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text>

108. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>

109. Про облік внутрішньо переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2014 № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-п#Text>

110. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21 березня 1991 року № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

111. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку : Закон України від 16 грудня 1993 року № 3721-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12#Text>

112. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року, № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

113. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Закон України від 08.06.2017, № 137-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text>

114. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : Закон України від 20.06.2022, № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text>

115. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : Закон України від 20.06.2012 № 4988-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4988-17#n2>

116. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 6 жовтня 2005 року № 2961-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text>

117. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей : Закон України від 26 січня 2022 року № 2010-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text>

118. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січня 2019 року № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

119. Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році : щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/images/documents/annual-report-2022.pdf>

120. Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання у 2024 році : спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/Спецдоповідь%202024.pdf>

121. Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 року № 503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2019-п#Text>

122. Про утворення Координаційного центру з розвитку сімейного виховання та догляду дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2023 р. № 538. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538-2023-п#Text>

123. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

124. Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації від 13 травня № 5488. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71891

125. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо протидії злочинам на ґрунті ненависті

за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності) від 09 квітня 2020, № 3316. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68552

126. Проєкт «Чуєш? Плюс. Плюс» – реабілітація та підтримка українських військових ветеранів. Відчуй. URL: <https://vidchui.org/proekty/chuesh-plus-plus/>

127. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS N 177) № 994_537. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537#Text

128. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зі змінами, внесеними Протоколом № 11 (994_536). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text

129. Рабінович С., Панкевич О. Тест на недискримінацію в практиці Європейського Суду з прав людини: оцінювальні аспекти. *Право України*. 2017. № 4. С. 97–107.

130. Радченко Я. Минуле і теперішнє: що сталося з ромами під час Другої світової війни та що відбувається зараз. *Zmina*. 09 серпня 2022 р. URL: <https://zmina.info/articles/mynule-ta-teperishnye-pereplitayetsya-shho-stalosya-z-romamy-pid-chas-drugoyi-svitovoyi-vijny-i-shho-vidbuyayetsya-zaraz>

131. Радчук О. П. Європейська Конвенція про захист прав найбільш вразливих верств населення. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1 (5). 2014. С. 1–14.

132. Рамкова конвенція про захист національних меншин : Страсбург, 01 лютого 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text

133. Рекомендація NR (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань «розпалювання ненависті» від 30.10.1997 № 994_093. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_093#Text

134. Риндзак О. Т. Соціальна вразливість населення та її понятійно-термінологічне забезпечення. *Економіка та суспільство*. Вип. № 33. 2021. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/947/905>

135. Розуміння поняття «злочини на ґрунті ненависті» : посібник для України. OSCE/ODIHR 2015. 24 с.

136. Сайнецький О. П. Систематизація соціального законодавства у Німеччині. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 1 (16). Том 4, 2017. С. 46–50.

137. Сапожнікова О. Спалення ромського поселення визнане Європейським Судом порушенням права на приватне життя. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 23 квітня 2021. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/spalennia-romskoho-poselennia-vyznane-yevropeyskym-sudom-porushenniam-prava-na-pryvatne-zhyttia/>

138. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/ed20211201#Text>

139. Смирнова, І., Сімакова, О., Карлаш, Ю. Державні соціальні стандарти та гарантії як основа ефективного розвитку соціального захисту населення в Україні. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 34. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/977/935>

140. Справа Ангелова проти Болгарії: рішення Європейського суду з прав людини № 38361/97 від 13 червня 2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_171#Text

141. Справа Бурля та інші проти України: рішення Європейського суду з прав людини № 3289/10 від 06.11.2018. (остаточне 06.02.2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d65#Text

142. Справа Загубня та Табачкова проти України: рішення Європейського суду з прав людини № 974_f74, від 12. 11. 2020 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f74#Text

143. Справа Начова та інші проти Болгарії: рішення Європейського суду з прав людини № 43577/98 і 43579/98 від 06.07.2005.

144. Справа Пастрама проти України: рішення Європейського суду з прав людини № 54476/14 від 01.04.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g40#Text

145. Справа Сейдич і Фінци проти Боснії і Герцеговини : рішення Європейського суду з прав людини №№ 27996/06 і 34836/06 від 22.12.2009.

146. Стартував пілотний проект по документуванню ромів на 2023 рік. URL: <https://dess.gov.ua/startuvav-pilotnyy-proiekt-po-dokumentuvanniu-romiv-na-2023-rik>

147. Стати канадцем, залишившись собою: досвід Канади по управлінню багатокультурністю. *Історична правда*. 26 листопада 2016 року. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/26/149354/>

148. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_010

149. Стратегія державної політики щодо внутрішнього переміщення на період до 2025 року : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2023 р. № 312-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/312-2023-p#Text>

150. Стратегія забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2024 р. № 1201-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-p#Text>

151. Стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року : схвалено Указом Президента України від 8 квітня 2013 року № 201/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013#Text>

152. Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 липня 2021 р. № 866-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-p#top>

153. Ткаченко Є. В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 315 с.

154. Ткаченко О. Вразливість як особливість людської природи за умов антропологічних викликів новітніх технологій. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного*

педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія». 2023. № 46. С. 186–199.

155. Україна отримала оновлену Національну стратегію у сфері прав людини. Українська Гельсінська спілка. 25.03.2021. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/ukraina-otrymala-onovlen-u-natsionalnu-stratehiiu-u-sferi-prav-liudyny/#:~:text=,Права%20ВПО%20%2023>

156. Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_794#Text

157. Федорченко та Лозенко проти України: рішення Європейського суду з прав людини № 387/03 від 20.09.2012 (остаточне 20.12.2012). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_933#Text

158. Фісанов В. Імміграційна політика і проблема оновлення практик мультикультуралізму у сучасній Канаді. *Американська історія та політика*. 2018. № 6. С. 50–59.

159. Хома Н. Основні підходи до типології моделей соціальної держави. *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2014. Вип. 4. С. 81–88.

160. Черноусов А., Щербань С. Безпека ромського населення: результати дослідження в Одеській та Закарпатській областях. Харківський інститут соціальних досліджень. 2018. 74 с.

161. Швалб Ю. Теоретико-методологічні засади визначення базових категорій соціальної роботи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*. 2010. № 1. С. 64–68.

162. Шостак А. Amicus curiae: практика залучення «друга суду» в Україні та за кордоном. Мережа UPLAN. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/amicus-curiae-praktyka-zaluchennia-druha-sudu-v-ukraini-ta-za-kordonom/>

163. Щодо дотримання прав національних меншин (спільнот) та корінних народів в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України за період з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року: спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради

України з прав людини. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Спеціальна%20доповідь.pdf>

164. Щодо дотримання прав національних меншин (спільнот) та корінних народів в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України за період з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року: стан виконання рекомендацій спеціальної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/stanvikonannyaarekomendatsiia42025web.pdf>

165. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Щорічна_доповідь_Уповноваженого_2024_році.pdf

166. Як виконуються рішення комітетів ООН в Україні? Українська Гельсінська спілка. 11.03.2015. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/yak-vykonuyutsya-rishennya-komitativ-onn-v-ukrajini/>

167. Як ромські медіаторки допомагають оформити документи та влаштувати дітей до школи. URL: <https://hromadske.radio/publications/yak-romski-mediatoroky-dopomagayut-oformyty-dokumenty-ta-vlashtuvaty-ditey-do-shkoly>

168. 184 правопорушення і 4 засуджених: що стоїть за статистикою злочинів ненависті в Україні? Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2020. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/184-pravoporushennia-i-4-zasudzhenykh-shcho-stoit-zastatystykoiu-zlochyniv-nenavysti-v-ukraini/>

169. Freedom House про злочини на ґрунті ненависті в Україні : річний звіт 2020. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-06/FH-AnnualReport2020-UA_Web.pdf

170. 100% Life URL: <https://network.org.ua/>

171. Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (AGG). Antidiskriminierungsgesetz. Bundesministerium der Justiz: URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/agg/>

172. Americans with Disabilities Act of 26.07.1990 (as amended). URL: <https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/OASAM/legacy/files/ADA-1990.pdf>

173. Andersen T. M. Challenges to the Scandinavian Welfare Model. *European Journal of Political Economy*. 2004. Vol. 20. № 3. P. 744–754. URL: <https://www.uv.es/=atortosa/scanwelmodel.pdf>

174. Brown v. Board of Education: Supreme Court of the United States, 1954. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/brown-v-board-of-education>

175. Canadian Multiculturalism Act. 1988. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-18.7/page-1.html>

176. Case of D.H. and others v. the Czech Republic: Chamber European Court of Human Rights Application no. 57325/00 13.11.2007. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-83256%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-83256%22]})

177. Case of Paketova and others v. Bulgaria: European Court of Human Rights, applications nos. 17808/19 and 36972/19) 4 October 2022. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-219776%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-219776%22]})

178. Case of Salay v. Slovakia: European Court of Human Rights, application no. 29359/22. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-241985%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-241985%22]})

179. Case of V.C. v. Slovakia: European Court of Human Rights, application no. 18968/07 08.11.2011. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-107364%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-107364%22]})

180. Changing Government Relations in Europe: From Localism to Intergovernmentalism / ed. by M. J. Goldsmith, E. C. Page. London : Routledge, 2010. 284 p.

181. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation // OJ L 303, 2.12.2000, P. 16–22.

182. Covenant of the League of Nations: 28 April 1919, Paris Peace Conference. URL: <https://dn790004.ca.archive.org/0/items/Documents-On-Diplomacy/1919CovenantOfTheLeagueOfNations.pdf>

183. Covenant of the League of Nations: 28 April 1919, Paris Peace Conference. URL: <https://dn790004.ca.archive.org/0/items/Documents-On-Diplomacy/1919CovenantOfTheLeagueOfNations.pdf>
184. Defend the rights of all people nationwide. ACLU. URL: <https://www.aclu.org/>
185. Dobbs v. Jackson Women's Health Organization (2022). *Cornell Law School*. URL: [https://www.law.cornell.edu/wex/dobbs_v._jackson_women's_health_organization_\(2022\)](https://www.law.cornell.edu/wex/dobbs_v._jackson_women's_health_organization_(2022))
186. Empowerment Programs. NAACP. URL: <https://naacp.org/empowerment-programs>
187. Esping-Andersen G. Social foundations of postindustrial society. New York : Oxford University Press, 2003. 218 p.
188. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton : Polity Press, 1990. 248 p.
189. Habermas Jürgen. The Theory of Communicative Action: *Reason and the Rationalization of Society*, Volume 1. 1996. 512 p.
190. Hate Crime Statistics: URL: <https://ucr.fbi.gov/hate-crime/2010/resources/hate-crime-2010-about-hate-crime>
191. Holzmann Robert, Jorgensen Steen, Social Risk Management: A New Conceptual Framework for Social Protection, and Beyond. *International Tax and Public Finance*. Kluwer Academic Publishers. 2001. 8. P. 529–556.
192. Holzmann Robert, Jorgensen Steen. Social Protection as Social Risk Management: Conceptual Underpinnings for Social Protection Sector Strategy Paper. *Social Protection Discussion Paper*. No. 9904. The World Bank. Washington : D.C. 1999. P. 1–30. URL: https://www.researchgate.net/publication/23991852_Social_Protection_as_Social_Risk_Management_Conceptual_Underpinnings_for_the_Social_Protection_Sector_Strategy_Paper
193. Italian Government must provide temporary accommodation for Roma children and their parents evicted from a settlement: European Court of Human Rights 20.05.2019. URL: https://www.statewatch.org/media/documents/news/2019/may/echr-italy-roma.pdf?utm_source=chatgpt.com

194. Luhmann Niklas. Social Systems. Stanford University Press, 1995. 627 p. URL: <https://books.google.co.uk/books?id=zVZQW4gxXk4C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
195. Matvieieva L., Smokov S., Korniienko M. Hate crimes: international, regional, economic, and national aspects. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 8 № 3. 2022. С. 125–133.
196. Moldovan and others v. Romania: Chamber European Court of Human Rights (no. 2) (application nos. 41138/98 and 64320/01) 12.07.2005. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/echr/2005/en/20698-69670>
197. Morawa Alexander H. E. Vulnerability as a Concept of International Human Rights Law. *Journal of International Relations and Development*. 2003. № 2. P. 139–155. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/jird/jird_jun03_moa01.pdf
198. News of the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI). Denmark, Montenegro, Serbia, Ukraine Council of Europe's anti-racism commission publishes conclusions on implementation of its priority recommendations. Strasbourg, France. 2 june 2020. URL: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/-/denmark-montenegro-serbia-ukraine-council-of-europe-s-anti-racism-commission-publishes-conclusions-on-implementation-of-its-priority-recommendations>
199. Obergefell v. Hodges, volume 576 (October term) “United State Report”, 1105 p. (Supreme Court of the United States 2015). URL: <https://www.supremecourt.gov/opinions/boundvolumes/576BV.pdf>
200. P.H. and Others v. Italy: European Court of Human Rights application no. 25838/19 20.05.2019. URL: <https://www.housingrightswatch.org/jurisprudence/ph-and-others-v-italy-application-no-2583819-20052019>
201. Pariotti Elena. Vulnerability and Human Rights: Which Compatibility? *International Journal for the Semiotics of Law*. 2023. 36 (4) P. 1401–1414. URL: https://www.researchgate.net/publication/369361522_Vulnerability_and_Human_Rights_Which_Compatibility

202. Patrão Neves, M. Sentidos da vulnerabilidade: característica, condição, princípio. *Revista Brasileira De Bioética*. 2006. № 2 (2). 157–172. URL: <https://periodicos.unb.br/index.php/rbb/article/%20view/7966>
203. People in Need. URL: <https://ukraine.peopleinneed.net/ua/ukraina>
204. Patrão Neves M. The new Vulnerabilities Raised by Biomedical Research. *Ethics in Biomedical Research. International Perspectives*. 2007. P. 181–192. URL: <https://brill.com/display/book/9789401204194/B9789401204194-s016.xml>
205. Respect for Marriage: Act of 13.12.2022 no. 117-228. URL: <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-bill/8404>
206. Rio Declaration on Environment and Development: report of the United Nations Conference on environment and development, Rio de Janeiro, 3–14 June 1992, URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf
207. Rio Declaration on Environment and Development: report of the United Nations Conference on environment and development, Rio de Janeiro, 3–14 June 1992, URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf
208. Roe v. Wade, 410 U.S. 113 (1973). *Justia U.S. Supreme Court*. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/410/113/>
209. Roma Health Mediators: Successes and Challenges: URL: <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/roma-health-mediators-successes-and-challenges>
210. Sampani і інші проти Греції : рішення Європейського суду з прав людини № 59608/09 від 11.12.2012. Остаточне від 29.04.2013.
211. Sen A. K. Delopment as Freedom. New York : Oxford University Press, 1999. 366 p.
212. Sen A. K. Inequality Reexamined. New York : Russell Sage Foundation, 1992. 206 p.
213. Sen A. K. Rationality and Freedom. Cambridge : Belknap Press, 2002. 736 p.

214. Sen A. K. The Idea of Justice. London: Penguin, 2009. 467 p.
215. Siegel Paul B., Alwang Jeffrey. An Asset-Based Approach to Social Risk Management: A Conceptual Framework. *Social Protection Discussion Paper*. № 9926. The World Bank. Washington : D.C 1999. P. 1–70. https://www.researchgate.net/publication/237438730_An_Asset-Based_Approach_to_Social_Risk_Management_A_Conceptual_Framework
216. Sozialgesetzbuch (SGB). URL: <https://www.sozialgesetzbuch-sgb.de>
217. Stoica v. Romania: Chamber European Court of Human Rights Application no. 42722/02, 04.032008. URL: <https://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/ERT%20case%20summary%20Stoica%20v%20%20Romania%20edit2.pdf>
218. The Nordic Models in Political Science: Challenged, but Still Viable? / ed. by Oddbjørn Knutsen. Bergen, 2017. 296 p. URL: <https://www.ipsa.org/na/book/nordic-models-political-science-challenged-still-viable>
219. The Relational Nordic Welfare State: Between Utopia and Ideology / ed. by S. Hänninen, K.-M. Lehtelä, P. Saikkonen. Cheltenham : Edward Elgar, 2019. 288 p.
220. The wall of anti-gypsyism roma in the Western Balkans. Civil Rights Defenders. Stockholm, Sweden November 2017. 28 p. URL: <https://crd.org/2017/12/21/the-wall-of-antigypsyism-roma-in-the-western-balkans/>
221. Tools for equality and inclusion. Human Rights Campaign. URL: <https://www.hrc.org/resources>
222. Universal Declaration on Bioethics and Human Rights: 19 October 2005. Paris, France. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/universal-declaration-bioethics-and-human-rights>.

Наукове видання

**Володимир КОНДУР
Лілія МАТВЄЄВА**

**ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ
ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ
(НА ПРИКЛАДІ РОМСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ)**

Монографія

Верстка	<i>А. Фоменко</i>
Обкладинка	<i>А. Юдашкіна</i>
Технічне редагування	<i>О. Гринюк</i>

**ЮРИДИКА
ВИДАВНИЦТВО**

Підписано до друку 01.12.2025 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Warnock. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 12,90. Наклад 300.
Замовлення № 016м-0226.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавництво «Юридика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@juridica.od.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7653 від 18.08.2022 р.

Монографія присвячена проблематиці правового захисту вразливих груп населення на прикладі ромської національної спільноти. Проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння категорії «вразливі групи населення», визначено місце ромської національної спільноти у системі соціально вразливих груп та розкрито специфіку її правового статусу. Особливу увагу приділено аналізу міжнародних стандартів захисту прав національних меншин, практики Європейського суду з прав людини, а також національного законодавства України у сфері протидії дискримінації, расизму та ксенофобії. Досліджено основні форми порушення прав ромської спільноти, зокрема у сфері доступу до освіти, працевлаштування, медичних послуг, соціального забезпечення та правосуддя.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних спеціальностей, працівників органів державної влади та правоохоронних органів, а також усіх, хто цікавиться проблемами захисту прав людини, протидії дискримінації та забезпечення прав національних меншин.

